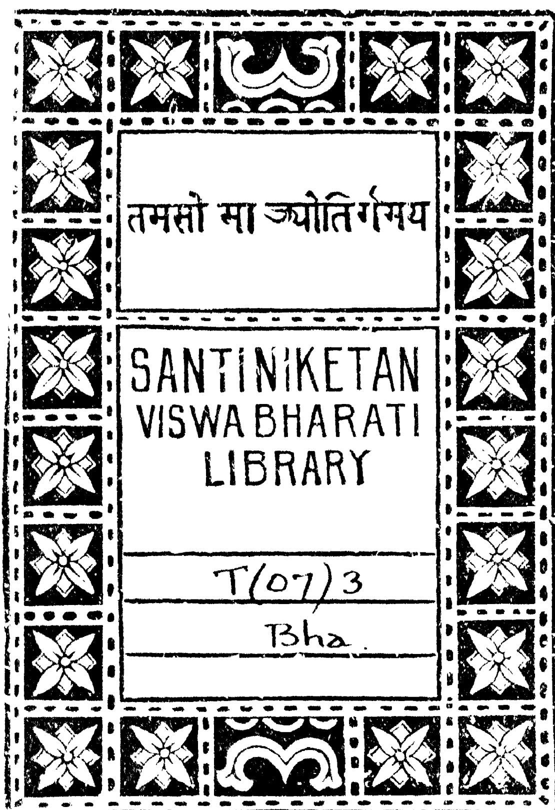

तमसो मा ज्योतिर्गमय
SANTINIKETAN
VISWA BHARATI
LIBRARY
T(07)3
Bha.

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કૃત

Bhay Bahen

ભાઈ બહેન

By

Tagore.

: અનુવાદક :

રત્નેશ્વર ભવાનીશંકર વકીલ

એન. એમ. ઠક્કરની કંપની

બુકસેલર્સ અને પબ્લીશર્સ

૧૪૦ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨.

1947

મૂલ્ય

સાડાત્રણ રૂપીઆ

મુદ્રક : ચતુરભાઈ શનાભાઈ પટેલ
શ્રી મહેન્દ્ર મુદ્રણાલય, મામાની હવેલી, શાકબજાર—અમદાવાદ.
પ્રકાશક : એન. એમ. ઠક્કરની કંપની, ૧૪૦. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ ૨.
૧૯૪૭

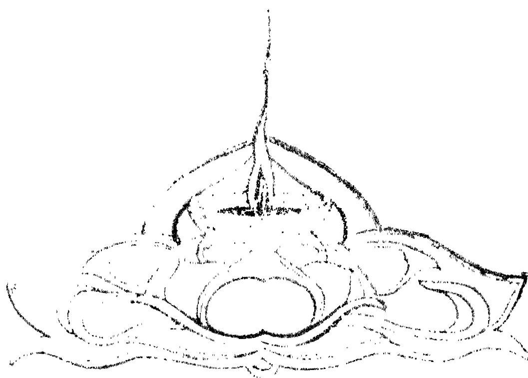
સ્વ. દાદાશ્રી. ધારશીભાઇ કમળશી

: જન્મ :
સંવત ૧૯૧૬
સાલ ૧૮૬૦

: સ્વર્ગવાસ :
સંવત ૧૯૭૬
સાલ ૧૯૨૦

બાળકોનું સ્વર્ગ માતાપિતાનાં ચરણકમલમાં સમાયું છે.

સાહસ, સંસ્કાર અને ગૌરવનો વારસો સોંપી જનાર વાત્સલ્યમૂર્તિ
સ્વર્ગસ્થ દાદાશ્રી ચારશીબાઈ કમળશીનાં પુણ્યાત્માને.

તેમના બાળકોની વિનમ્ર અંજલિ

અ • નુ • ક્ર • મ

ભાઈ-બહેન

ભાઈ–બ્હેન

બૈરાંની સભા ભરાઈ હતી ત્યાં પોતાની દુર્ભાગી પડોશણના ઉપર તેનો પતિ કેવો જુલમ ગુજારતો હતો, અને તે કેવો ક્રૂર અને દુષ્ટ હતો, તેનું પોતાની બહેનપણીઓ આગળ વર્ણન કરતાં તારા બોલી ઉઠી કે "બળ્યું બા, એવા ધણીના મોઢામાં દેવતા કેમ મુકાતો નથી !"

આ સાંભળીને જયગોપાળ બાબુની પત્નીને માઠું લાગ્યું. પતિના મુખમાં બીડીના અગ્નિ શિવાય બીજો અગ્નિ મૂકવાનું કહેવું એ એને મન સ્ત્રીઓના સ્ત્રીત્વને લાંછન લગાડવા જેવું હતું. તેથી એણે ધીમે રહીને એવું બોલવા માટે તારાનો ઠપકો આપ્યો; એટલે તો તારા ઉછળી જ પડી તો. એ બોલી ઉઠી "ત્યારે એવાને શું કહે? એવા ધણી વડે સાભાગ્યવતી કહેવડાવવા કરતાં તો સાત ભવ વિધવા રહેવું સારું." એમ બોલતી બોલતી સભા બરખાસ્ત કરતી એ ચાલી ગઈ.

શશી મનમાં ને મનમાં બોલી "પતિ એવો તે શો અપરાધ કરે કે આપણને એટલી બધી ચીઢ ચઢે ! મને તો કાંઈ સમજ પડતી નથી." એ જેમ જેમ એ બાબતનો વધારે વિચાર કરતી ગઈ તેમ તેમ એને પોતાના પરદેશ ગએલા પતિ ઉપર વધારે ને વધારે વહાલ ઉપજ્યું. જે શય્યામાં એના પતિ હંમેશાં સૂતા, તે શય્યા ઉપર એ જઈને પડી. જે ઉશીકા ઉપર એના પતિનું મસ્તક આશ્રય લેતું તે ઉશીકાને એણે ચુંબન કર્યું. પતિના મસ્તકની સુવાસ એમાં ભરેલી છે એ માન્યતાથી એણે ઉશીકાને વારંવાર સૂંઘ્યું. વળી ઓરડાનાં બારણાં બંધ કરીને પેટીમાંથી પતિની છબી કાઢી તેણે લખેલા પત્રો કાઢયા અને તેની સામે ટગર ટગર જોતી એ બેઠી.

વસંતકાળમાં વિહરતી નવયૌવના જે મીઠડા સ્વપ્નનો આસ્વાદ લઈ રહી હોય છે, તેવા સ્વપ્નનું સુખ શશી પણ અનુભવવા લાગી. પ્રેમની બીનભોગીઅણુના હૃદયમાં પ્રેમે મધુર ગુંજારવ કરી મૂક્યો. "હવે તો એમના આવતાં વાર જ મારૂં જીવન રસિક બની જશે. વસંતના વિનોદ ઓર મઝા આપશે. મે ટંટાખોરીએ ટરો કરીને એમને કેટલા બધા દુભવ્યા છે. હવે તો હું કોઇ દિવસ એવું નહિ કરૂં. એમની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તીશ, એમની સર્વ આજ્ઞા શિરોધાર્ય ગણીશ. મને સારૂં-માઠું ગમે તે કહે તે હું ખુલ્લે દિલે સ્વીકારી લઇશ. મારૂં સર્વસ્વ મારા પતિ છે, એ જ મારા પ્રભુ છે."

શશીકળા એનાં માતાપિતાની એકની એક પુત્રી હતી અને તેથી લાડકવાયી હતી. એના પિતા શ્રીમંત હતા એટલે પૈસે ટકે પુત્રીને સારી સહાય કરતા. તેથી જયગોપાળ થોડું કમાતો તો પણ એ વૈભવમાં રહી શકતો અને ભવિષ્યની ચિંતાથી મુક્ત હતો.

શશીકળાના પિતાને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રરત્નની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે તો શશીકળા મનમાં ને મનમાં ચીઢાઇ કે ઘડપણમાં પિતાને આ શું સૂઝ્યું. આટલી વયે એના પિતાને સંતાનની પ્રાપ્તિ થાય એવું શશીકળા નહોતી ધારતી, એટલે એ બનાવથી એને પોતાનાં માતાપિતાનું કાર્ય અઘટિત અને ગેરવ્યાજબી લાગ્યું. જયગોપાળને પણ આનંદ તો ન જ થયો.

વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રજન્મ થયો તેથી માતા પિતાનો પૂર્ણ પ્રેમ આ બાળકમાં જ સ્થિતિ કરીને રહ્યો. સંસારમાં આ નવા આગંતુક બટુક સાળાએ આવીને જયગોપાળની સર્વ આશાઓ અને ઉમેદોને એની બે નાની મૂઠીઓમાં જકડી લીધી; એટલે જયગોપાળને આસામના ચાહના બગીચામાં નોકરી શોધવાની જરૂર પડી. એના મિત્રોએ તો કોઇ નજીકમાં જ નોકરી મળી જાય તે લેવા એને સમજાવ્યો; પણ કદાચ ક્રોધથી વિવશ થઇ ગયો હોય તેમાં, કે પછી આસામના ચાહના બગીચામાં પગાર વધારે મળવાનો સંભવ દેખાતો હોય તેથી, એણે

મિત્રોની સલાહ ન માની. પત્નીને છોકરાં છૈયાં સાથે એને પિયર મોકલી દીધી અને પોતે આસામ ગયા. પતિ પત્નીના પરિણિતજીવનમાં આ પ્રથમ જ વિયોગ હતો.

આ વિયોગનું કારણ પોતાનો બાળક ભ્રાતા જ હતો તેથી શશીકળા ઘણી ક્રોધિત થઈ ગઈ. આ દુઃખ એવું હતું કે એની વરાળ શશીકળાથી બહાર ન કાઢી શકાઈ પણ અંતરમાં એ વધારે બળવા લાગી. બાળક ધાવીને નિદ્રાધીન થઈ જતો ત્યાર પછી એની મોટી બ્હેન શશીકળા આજ તો ભાત ટાઢો થઇ ગયો, છોકરાંઓને નિશાળે જવાનું મોડું થઇ ગયું. એમ અનેક છિદ્ર શોધીને અરફેડા તરફેડા કરવા લાગી અને રાત ને દિવસ એના ઝાંઝી સ્વભાવથી સર્વને ત્રાસ આપવા લાગી.

થોડા સમયમાં બાળકની માતા ગુજરી ગઈ. મરતાં મરતાં માતા પોતાના બાળક પુત્રને પોતાની પુત્રી શશીકળાને સોંપતી ગઈ.

માતા વિનાનો બાળક કિલકિલાટ કરતો પોતાની બહેન ઉપર પડતો, એના શરીર ઉપર ચઢી જતો ઘડીમાં બહેનનું મોઢું, તો ઘડીમાં એનું નાક, તો ઘડીમાં એની આંખો પોતાના નાના મોઢામાં સમાવી દેવાનો હાસ્યોત્પાદક પરિશ્રમ એ કરી મૂકતો. પોતાની નાની મુઠીઓમાં બહેનના વાળ પકડતો અને ખેંચતો. બહેન છોડાવવા મંથન કરતી પણ એ છોડતો નહિ.

દિવસ ઊગતા પહેલાં તો બાળક ઊઠીને બેઠો થઇ જતો, સુતેલી બહેનના શરીર ઉપર પોતાનું નાનું શરીર નાખીને એની સોડમાં ભરાઈ જતો, લપાઈ જતો અને કાલું બોલતો, અને ગૂંગો ગણગણાટ કરી મૂકતો, ધીમે ધીમે હવે એ બહેનને જીજી, જીજીમા વગેરે કહીને બોલવા લાગ્યો. હવે તો એ તોફાની પણ થતો ગયો. "અલ્યા આમ ન કરીશ" એમ કહે તો એ ચાહીને કરતો; એ ન ખવાય એમ કહે તો એ તે જ ખાતો; ત્યાં ન જવાય એમ કહે તો ત્યાં જ જતો; આવી રીતે નિર્દોષ હઠથી શશીકળાને પજવી નાખતો. એ શશીકળાને બહુ પ્રિય થઇ પડયો અને એનાં તોફાન મસ્તી એને આનંદ આપવા લાગ્યાં

૨

બાળકનું નામ નીલમણિ પાડ્યું. જ્યારે એ બે વર્ષનો થયો ત્યારે એના પિતાને ઘણો સખત મંદવાડ આવ્યો. જયગોપાળને પત્ર લખીને તેડાવ્યો. એ આવ્યો ત્યારે તો કાલિપ્રસન્નની ઘડીઓ ગણાતી હતી. મરતાં આગમય કાલિપ્રસન્ને જયગોપાળને પોતાના પુત્રની સોંપણી કરી અને પુત્રીને પોતાની મિલકતનો ચોથો ભાગ કાઢી આપ્યો. મિલકત આવી એટલે જયગોપાળે નોકરી છોડી દીધી અને ઘેર આવ્યો.

ઘણા લાંબા સમયે પતિ-પત્ની મળ્યાં. ભૌતિક પદાર્થ ભાગી જાય છે તો તેને ફરીથી અસલ સ્થિતિમાં જોડી શકાય છે; પણ મનુષ્યો જ્યારે એક બીજાથી છૂટાં પડે છે ત્યારે વિયોગને અંતે અસલ સ્થિતિમાં મળી શકતાં નથી; એનું કારણ એટલું જ છે કે મનુષ્યને મન છે અને એ મન ઘડીએ ઘડીએ બદલાયા કરે છે.

પતિના વિયોગે શશીમાં નવીન ભાવના જાગૃત કરી. પતિવિયોગથી એની વૃત્તિઓ જડતા તજીને ચેતન પામી હતી. પતિના હૃદય ઉપર વિજય મેળવવા એ મંથન કરવા લાગી. એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે ગમે તેવા દિવસો આવે, ગમે તે થાય તો પણ પતિ પ્રત્યેની પ્રેમજ્યોતિ તો જ્વલંત જ રાખવી.

આ વિયોગે જયગોપાળના હૃદયમાં જુદી જ અસર કરી હતી. પહેલાં પોતાના સ્વાર્થને લીધે એ પત્ની ઉપર ઘણી મમતા રાખતો. એને મન શશી એજ પોતાના જીવનનું જીવંત સત્ય હતું. પોતાનું જીવન એણે શશીના જીવન જોડે એવું વણી દીધું હતું કે એનો અલ્પ વિયોગ પણ એને જીવનની ત્રુટિ સમાન ભાસતો હતો; તેથી પહેલાં તો પત્નીનો વિયોગ એને સાલતો બંધ થયો. ધીમે ધીમે એનામાં રહેલું આળસ અને પ્રમાદ જતાં રહ્યાં અને તેને સ્થાને પોતાની સ્થિતિ શું કરવાથી વધારે સારી થાય તે વિચાર ઉપર જ

એનું લક્ષ દોરાયું. સ્થિતિ સુધારવાની નવી ભાવના જાગૃત થવાથી પહેલાનું જીવન એને તુચ્છ લાગવા માંડયું.

સ્ત્રીના સ્વભાવમાં પ્રેમને લીધે મોટાં મોટાં પરિવર્તનો થાય છે ત્યારે પુરૂષના સ્વભાવમાં મહત્ત્વાકાંક્ષા મોટા મોટા ફેરફારો કરી નાખે છે. જયગોપાળ બે વર્ષે પાછો આવ્યો એટલે એને પોતાની પત્ની પહેલાં જેવી ન લાગી. પોતાના નાના સાળામાં એનું મન પરોવાયલું એને જણાયું. આ બાબતમાં એ પત્ની સાથે એકરાગ ન કરી શકયો. પોતાના ભાઈને પતિ પૂર્ણ પ્રેમથી ચ્હાય એવું કરવાને પત્ની ઘણુંએ મથી પણ તેમાં એને વિજય ન મળ્યો. શશી પોતાના ભાઈને લઇને પતિ પાસે જતી અને હસતે મુખડે "એમની પાસે જા" એમ કહેતી, અને બાળકને પતિ આગળ ધરતી; પણ નીલમણિ શશીને જ વળગી રહેતો, એના ખભા ઉપર મોઢું સંતાડી દેતો અને જયગોપાળ કને જતો જ નહિ. શશીને એમ થતું કે મારી સાથે નીલમણિ જેવો હળી ગયો છે તેવો તેમની સાથે મળી જાય તો સારૂં. જયગોપાળ એ બાળકની કશીયે દરકાર કરતો નહિ. અમથો "કેમ છે" એટલુંએ તેને પૂછતો નહિ. એને એમ થતું કે આ બાળકમાં એવું તે શું છે કે નાહક એની પાછળ સમય ગુમાવવો. સામા માણસનું હેત કેવું છે તે સ્ત્રીઓ ઝટ સમજી જાય છે. શશીએ જાણી લીધું કે જયગોપાળને નીલમણિની કશીએ કાળજી નહોતી. તેથી નીલમણિને પતિની દૃષ્ટિએ જ એ પડવા દેતી નહિ. નીલમણિ રડતો ત્યારે જયગોપાળ ઘણો ખીજવાતો એટલે શશી એને પોતાની છાતી સરસો ચાંપતી અને છાનો રાખવા સર્વ પ્રકારે મથન કરતી. કેટલીક-વાર નીલમણિ રાતમાં રડવા માંડી પડતો ત્યારે જયગોપાળ નિદ્રામાં ખલેલ થતી તેથી એ ઘણો ગુસ્સે થતો અને ક્રોધાવેશમાં બાળકને ધમકાવતો; ત્યારે શશી અપરાધિનીની માફક શીઆવીઆ થઇ જતી, બાળકને પોતાના ખોળામાં લેતી, બીજા ખંડમાં એને લઇને જતી રહેતી અને મીઠાં હાલરડાં ગાતી ગાતી બાળકને ઉંઘાડી દેતી.

છોકરાં હજાર વાતે કજીઆ કર્યા કરે એટલે પહેલાં તો મા

વિનાના ભાઈનું ઉપરાણું લઇને પોતાનાં છોકરાંને શશી મારતી હતી, તે વખતે એ ન્યાયાધીશને સ્થાને હતી. હવે જયગોપાળે એ સ્થાન લઈ લીધું. ન્યાયાધીશ બદલાયો તેની સાથે કાયદો યે બદલાયો. કોઈ પણ અપરાધ વિના તપાસ વગર નીલમણિને હવે ભારે શિક્ષા સહન કરવી પડતી હતી. તરવારની ધારની માફક શશીના જીગરને આ શિક્ષા ચીરી નાખતી હતી. બિચારી પોતાના ભાઈને બીજા ખંડમાં લઈ જતી. ત્યાં એને રમકડાં કે મીઠાઈ આપતી, બોકીઓ કરતી અને હજાર પ્રકારનાં મીઠાં વચન કહીને તેને છાનો રાખતી.

આમ થવાથી શશીનું હેત નીલમણિ ઉપર વધારે લાગ્યું; એટલે વળી પાછો જયગોપાળનો મિજાજ ગયો. જેમ જેમ જયગોપાળ નીલમણિને વિશેષ ધિક્કારતો તેમ તેમ શશી નીલમણિને પોતાના સ્નેહામૃતમાં વધારે સ્નાન કરાવતી. જયગોપાળ એને વઢતો ત્યારે શાંતિથી બીતાં બીતાં પ્રેમભાવથી એ એના મનનું સાંત્વન કરતી.

૩

નીલમણિનું માથું ઘણું મોટું હતું. એનું શરીર મોટી સોટી જેવું અને માથું મોટા ગઠ્ઠા જેવું હતું. એને બોલતાં ચાલતાં ઘણું મોડું આવડયું, એની ગંભીર અને ઉદાસીન મુખમુદ્રા જોતાં આપણને એમ જ વિચાર થાય કે એનાં માતાપિતાએ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાની સર્વ ઉદાસીનતાનો ભાર પોતાને માથેથી ઉતારી આ નાના બાળક ઉપર નાખ્યો હશે. બહેનની સંભાળ અને દેખરેખ નીચે નીલમણિ સર્વ ભય વટાવીને ઊછરી આવ્યો અને છ વર્ષનો થયો.

કાર્તિક માસની ભાઈબીજ આવી તે દિવસે શશીએ નીલમણિને એક નાના બાબુની માફક શણગારી દીધો. એને રાતી કોરની ધોતી પહેરાવી, કોટ પહેરાવ્યો અને એના ખભા ઉપર ઉપરાણું પણ નાખી દીધું. પછી પોતાના ભાઇનું દીર્ઘાયુ ઇચ્છતી એ ચિરંજીવી થાય તેને

માટે ભાઈબીજ નિમિત્તે યથાવિધિ વિધાન કરી રહી હતી, તેવામાં એની પાડોશણ બટકબોલી તારા આવી પહોંચી અને મિષ ખોળીને લડવા લાગી:–" અલી, અંદરખાનેથી તો તું તારા ભાઈને પાયમાલ કરી રહી છે અને બહાર બતાવવાનો આવો આડંબર તને ક્યાંથી સૂઝ્યો? અલી, ગામમાં તો એવી વાત ઊડી રહી છે કે શશી અને એનો પતિ એના ભાઈની મિલકત તફરકે કરવા બેઠાં છે. જાણી જોઈને ભાડું ચઢાવે જાય છે. મિલકત એક હાથે વેચાવડાવીને બીજે હાથે એના મશીઆઈને નામે ખરીદાવે છે." આ સાંભળીને શશીને ગુસ્સો ચડ્યો. દુઃખ થયું અને સાથે સાથે આશ્ચર્યથી આભી પણ બની ગઈ. "મુવા, જેણે મારી આવી ખોટી વાત ઉરાડી હોય તેના મોઢામાં પત નીકળજો." ક્રોધમાં આમ બોલતી શશી રડતી રડતી જયગોપાળ પાસે ગઈ અને બધી વાત કહી. ત્યારે જયગોપાળે કહ્યું "આવા વખતમાં કોઈનો વિશ્વાસ રાખી શકાય એવું નથી. ઉપેન મારી માશીનો છોકરો થાય છે અને હસીલપુર તાલુકાનો વહીવટ એને સોંપ્યો હોત તો એ સારો વહીવટ ચલાવશે એમ હું ધારતો હતો. મને જો સવેળાથી ખબર પડી હોત કે હસીલપુરનો સરકાર ધારો બાકી રહે છે, તો હું તેને વેચવા શાનો દેત?"

"ત્યારે તમે એના ઉપર દાવો નહિ માંડો?"

"ત્યારે મશીઆઈ ઉપર દાવો માંડું? હવે દાવો કરવો નકામો છે. એથી તો પૈસાની બરબાદી થાય."

પતિ જે કહે તે સત્ય જ છે એમ માની લેવામાં શશી ધર્મ સમજતી હતી; પરંતુ આ વાતમાં પતિ સત્ય કહે છે એમ એને ન લાગ્યું. જે ઘરમાં શશીને મન સ્નેહનો વાસો હતો, તે ઘર હવે એને ખાવા ધાતું હતું. ઘરતીનો છેડો એને જે ઘરમાં લાગતો હતો અને જે ઘર એને વિશ્રામનું સ્થાન હતું, તે એને ભયંકર સ્વાર્થની જાળ જેવું લાગ્યું. બન્ને ભાઈ બહેન એ જાળમાં પોતાને જકડાઈ ગયેલા માનવા લાગ્યાં. પોતે અબળા જાતિ હતી. એકાકી હતી એટલે

નીલમણિને શી રીતે બચાવવો તેની એને કશી સૂઝ ન પડી. એને એમ થતું કે "લાવ હું લાટ સાહેબને મળું, મહારાણીને પત્ર લખું, પણ એ બધું શી રીતે કરૂં ? હસીલપુરની આવક દર વર્ષે સાડીસાતસો રૂપિઆની આવે છે. તો એવી મોટી આવકવાળી જમીન મહારાણી સાહેબ નહિ વેચાઈ જવા દે" એમ કહીને પોતાના પતિના મશીઆઈ ભાઈને નસીહત કરાવવાનો શશી વિચાર કરી રહી હતી એટલામાં નીલમણિ ઓચિંતો માંદો પડી ગયો, એને તાવ અને તાણ આવવા લાગ્યાં. જયગોપાળે ગામના ડૉક્ટરને બોલાવ્યો પણ શશીએ કહ્યું કે "કોઈ હોંશીઆર ડૉક્ટરને લાવો." જયગોપાળે જવાબ દીધો કે "મનીલાલ કાંઈ ખોટો નથી." શશીએ એને પગે પડી પોતાના સોગન લેવડાવ્યા ત્યારે જ જયગોપાળે કહ્યું કે "વારૂ, શહેરમાંથી ડૉક્ટરને બોલાવીશું."

શશી નીલમણિની પાસે ને પાસે જ બેસી રહેતી, એને વીલો મૂકીને એક મિનિટ પણ બહાર જતી નહોતી. નીલમણિ પણ રખેને શશી જતી રહે તેથી એને બાઝીને જ પડી રહેતો. અને ઊંઘી જતો તો પણ શશીને છોડતો નહિ. આમ ને આમ આખો દિવસ વીતી ગયો અને રાતે જયગોપાળ ખબર લાવ્યો કે મોટો ડૉક્ટર તો ઘેર ન મળ્યો. બહારગામ ગયો છે. વળી મારે એક દાવાના સંબંધમાં કાલે બહારગામ જવાનું છે. મેં મનીલાલને કહ્યું છે. તે નિયમસર નીલમણિને જોવા આવશે." રાતે નીલમણિ ઊંઘમાં લવરી કરતો હતો. પ્રાતઃકાળ થયો એટલે શશી પોતાના માંદા ભાઇને લઇને હોડીમાં બેસીને શહેરમાં ગઈ અને સીધી જ ડૉક્ટરને ઘેર પહોંચી. ડૉક્ટર ઘેર જ હતા, બહાર ગામ નહોતા ગયા. શશીને રહેવા વગેરેની ડૉક્ટરે સગવડ કરી આપી. એક આધેડ ઉમ્મરની વિધવા પાસે એને રાખી અને બાલક નીલમણિની એણે દવા કરવા માંડી. જયગોપાળ બીજે દિવસે અહીં આવી પહોંચ્યો અને ક્રોધાવેશમાં પોતાનીને પત્ની કહ્યું "અત્યારે ને અત્યારે જ મારી સાથે ઘેર ચાલો." શશીએ કહ્યું "મારા તમે કકડા કરી

નાખશો તો યે હું આવવાનો નથી. માબાપ વગરના મારા નીલમણિને તમે બધા મારી નાખવા ફરો છો, પણ હું એને બચાવીશ."

"ઠીક છે ત્યારે, અહીં જ રહેજે! હવે પછીથી મારે ઘેર પગ મૂકીશ નહિ."

"તમારું ઘર? એ તો મારા ભાઈનું ઘર છે."

"વારુ જોઈશું."

શશીની પડોશણ તારાએ શિખામણ આપવા માંડી કે "તારે કજીયો કરવો હોય તો ઘેર જઈને કરજે, આમ ઘર તજવાથી શું ફાયદો કાઢવાની જે? ગમે તેટલા તો યે જયગોપાળ તારા સ્વામી છે."

શશી પાસે થોડા પૈસા હતા અને બાકીના પોતાના દાગીના વેચીને મેળવ્યા અને એમ કરીને પોતાના ભાઈની દવા કરી અને એને મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવ્યો. તેવામાં એને ખબર પડી કે દવરી ગામમાં આવેલી વાર્ષિક રૂપીઆ પંદરસોની આવકવાળી પોતાના ભાઈની માલિકીની મિલકત જયગોપાળે પોતાને નામે ચઢાવી દીધી. આવી રીતે પોતાના પિતાની બધીએ મિલકતના માલિક પોતાના ભાઈને બદલે પોતાનો પતિ જ થઈ ગયો.

નીલમણિ સારો થયો એટલે બહેનને કહેવા લાગ્યો કે "હવે તો આપણે ઘેર ચાલો." એ બિચારો પોતાના ભાણેજોથી વિખુટો પડ્યો હતો તેથી સોરાયા કરતો હતો; "બેન, આપણે પેલે જૂને ઘેર ચાલોને" શશીને આ સાંભળી રડવું આવતું, એને એમ થયું કે હવે એ ઘર કોનું? પરંતુ આમ રડીને બેસી રહેવાનું શશીને પાલવે તેમ નહોતું. એ ડેપ્યુટી મેજીસ્ટ્રેટ તારિણીબાબુને ત્યાં ગઈ અને તેમની પત્નીને મળીને પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. માજીસ્ટ્રેટ સાહેબ જયગોપાળને ઓળખતા હતા. પત્ની, પતિ વિરૂદ્ધ મિલકતના સંબંધમાં કજીયો માંડે અને પતિનું ઘર તજી દે એ વિચાર મેજીસ્ટ્રેટ સાહેબને વસમો લાગ્યો. તેથી એ શશીની સામે પડ્યા, પરંતુ એમણે વાત મનમાં રાખી અને જયગોપાળને પત્ર લખીને તેડાવ્યો. એટલે એ

પોતાની પત્ની અને સાળાને બળાત્કારે તેમની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ ઘેર તેડી ગયો.

બીજી વારના વિશ્રામ પછી આ પતિ–પત્ની પાછાં ફરી મળ્યાં, વિધાતાના લેખ. નીલમણિ પોતાના જૂના મિત્રોને ઘણે દિવસે મળ્યો, એટલે એ બહુ પ્રસન્ન થયો. શશીને એમ તો થયું કે "બિચારો મારો ભાઈ ખરી વસ્તુસ્થિતિથી અજ્ઞાત છે તેથી જ ખુશ થાય છે."

૪

મેજીસ્ટ્રેટ સાહેબ શિયાળામાં ડિસ્ટ્રીક્ટ ફરતા ફરતા આ ગામમાં આવી પહોંચ્યા અને એમણે અહીં મુકામ નાખ્યો. નીલમણિ બીજા છોકરાઓ સાથે ગામના પાદરે રમતો હતો, ત્યાં એને સાહેબ સાથે ભેટો થઈ ગયો. બીજા છોકરાઓ તો ત્યાંથી પલાયન કરી ગયા, પરંતુ ડાહ્યો નીલમણિ જરા પણ ગભરાયા શિવાય ઉત્સુક નયને શાંત ચિત્તે સાહેબ સામુ જોઈ રહ્યો. સાહેબ એને જોઈને ખુશી થયા અને બંગાળીમાં એની સાથે વાત કરવા લાગ્યા "તું નિશાળે જાય છે કે?" નીલમણિએ ડોકું હલાવ્યું. "તું કયા પુસ્તકો વાંચે છે?" નીલમણિ પુસ્તક શબ્દનો અર્થ ન સમજ્યો એટલે કાંઇ પણ જવાબ આપ્યા સિવાય સાહેબના મુખ સામું જોઇ રહ્યો.

પોતાને સાહેબ મળ્યા હતા અને તેમની સાથે વાતચીત થઇ એ પ્રસંગ નીલમણિએ હરખાતાં મોટી બહેનને કહી સંભળાવ્યો. બપોરે જયગોપાળ કપડાં પહેરીને સાહેબને મળવા ગયો. તાપ સખત પડયો હતો, તેથી તંબુની બહાર છાંયડામાં ખુરશીઓ નખાવીને સાહેબે બહાર જ પોતાની કચેરી રાખી હતી. ત્યાં કજીયા લડનારાઓ, ચપરાસીઓ અને પોલીસો ઊભા હતા. જયગોપાળને સાહેબે ખુરશી ઉપર બેસાડયો. અને એને ગામ વિષેની હકીકત પૂછવા માંડી. સાહેબે બધા ભરાયલાના દેખતાં જયગોપાળને બેસવા ખુરશી આપી તેથી એ તો

ફુલાઈને ફાળકો થઇ ગયો હતો અને મનમાં ને મનમાં વિચાર કરતો હતો, કે બસ આ વખતે અહીં ચક્રવતી કે નંદી આવી પહોંચે તો કેવી મઝા પડે ? એ જ સમયે મોટો ઘૂમટો તાણીને નીલમણિને તેડીને એક સ્ત્રી સીધીજ સાહેબ પાસે આવી પહોંચી. એણે સાહેબને કહ્યું "સાહેબ, મારા નિરાધાર ભાઈને હું આપને શરણે લાવી છું. માટે એનું રક્ષણ કરો." સાહેબે આ મોટા માથાવાળા અને ગંભીર મુખાકૃતિવાળા છોકરાને ગામને પાદરે જોયો હતો એટલે એને તરત જ ઓળખ્યો; તેમજ એની સાથે આવેલી સ્ત્રી કોઈ સારા ઘરની હોવી જોઈએ એમ વિચાર કરીને તરત એ ઊભો થયો અને બાઈને કહ્યું કે "બહેન તંબુમાં જાવ."

તે સ્ત્રીએ કહ્યું: "મારે જે કહેવું છે તે હું અહીં જ કહેવા માગું છું." જયગોપાળના કપાળ ઉપર કરચલીઓ વળી અને એ ફિક્કો પડી ગયો. ત્યાં આવેલા ગામડીઆઓને આ બનાવથી રમુજ પડી અને શું બને છે તે જાણવા સાહેબની આસપાસ ટોળું વળીને ઊભા રહ્યા. પરંતુ સાહેબે પોતાની સોટી ઊંચી કરીને બધાને ત્યાંથી ખસેડી મૂકયા.

ભાઈને પોતાની આંગળીએ બઝાડીને શશી ઊભી રહી અને આદિથી તે અંત સુધી સવિસ્તર હકીકત સાહેબને કહી સંભળાવી. જયગોપાળ વચ્ચે વચ્ચે બોલવા જતો હતો પણ સાહેબે ગર્જના કરી કે "ચૂપ રહો" અને પોતાની સોટી ઊંચી કરીને જયગોપાળને ખુરસી ઉપરથી ઊઠી ઊભા થવાનું જણાવ્યું, જયગોપાળ શશી ઉપર બહુ ગુસ્સે થયો, પણ શું કરે ? નીલમણિ મોટી બહેનની સોડમાં ભરાઈને બીતો બીતો બધું સાંભળતો હતો. શશી બધી હકીકત કહી રહી ત્યારે સાહેબે જયગોપાળને કેટલાય સવાલ પૂછયા. પછી થોડીવાર વિચાર કરીને એમણે શશીને કહ્યું "ભલી બાઇ, જો કે આ બાબત કદાચ મારી પાસે નહિ આવે તો પણ ખાતરી રાખજો કે હું એ બાબતમાં ઘટતું કરીશ. હવે નિરાંતે તમે તમારા ભાઈને તેડીને તમારે ઘેર જાવ."

"સાહેબ, મારા ભાઈને એનું ઘર પાછું ન મળે ત્યાં સુધી એને હું ત્યાં લઈ જવાની હામ શી રીતે ભીડું? આપના સિવાય નીલમણિનું કોઇ રક્ષણ કરે એમ નથી, એને આપની પાસે જ રાખો."

"ત્યારે તમે ક્યાં જશો?"

"હું તો મારા પતિને ત્યાં જઈશ; કારણ કે મારી જાતને માટે તો મને કશો ભય નથી."

સાહેબ જરા હસ્યા અને માદળીઆની હારમાળા જેના કંઠમાં લટકી રહી છે એવા આ પાતળા, ગંભીર, નમ્ર અને સુશીલ બંગાળી છોકરાને પોતાની પાસે રાખવાનું કબુલ કર્યું. શશી ભાઈને મૂકીને ચાલી જતી હતી પણ ભાઈ બહેનના વસ્ત્રને પકડી રાખીને એને જવા નહોતો દેતો. એટલે સાહેબે કહ્યું. "બાબા ડરીશ નહિ, આવ મારી પાસે." શશીની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. "ભાઇ, વહાલા ભાઈ, સાહેબ પાસે જા, આપણે પાછાં મળીશું." એટલું કહીને એણે ભાઈને છાતી સરસો ચાંપ્યો, અને માથે અને બરડે હાથ ફેરવ્યો અને પોતાના વસ્ત્રનો છેડો છોડાવીને એ ત્યાંથી સત્વર ચાલી નીકળી. સાહેબે નીલમણિને પોતાની પાસે બોલાવ્યો પણ એ તો "બહેન, ઓ બહેન" એમ કરીને મોટેથી રડવા લાગ્યો. શશી જતાં જતાં પાછી ફરી અને ભાઈને આશ્વાસન આપી ફાટતા હૃદયે ચાલી ગઇ.

વળી પાછાં અસલના જ ઘરમાં જ આ પતિ-પત્ની ફરીથી મળ્યાં એ પણ વિધાતાના લેખ. દંપતિનો આ મેળાપ લાંબો સમય ન નભ્યો. થોડા સમયમાં જ લોકોએ એ વાત સાંભળી કે શશી એકાએક રાતે કોલેરા થઈ જવાથી મરણ પામી છે, એના શબને વિના વિલંબે અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યો. આ ઘટના સંબંધી કોઇ એક શબ્દ પણ બોલ્યું નહિ. તારાને કેટલીક વાર એમ થઈ જતું કે લાવ કહી દઉં; પણ બીજાં "ચૂપ" એમ કહીને એનું મોઢું બંધ કરી દેતાં.

સાહેબ પાસેથી છુટાં પડતાં શશીએ પોતાના ભાઈને કહ્યું હતું કે "આપણે પાછાં મળીશું." એ વચન પળાયું કે કેમ તે કોઈ કહી શકતું નથી.

૨

દૃષ્ટિ—મેળાપ

કાન્તિચંદ્ર યુવાન હતો છતાં પોતાની પ્રથમ પત્ની ગત થયા પછી એણે ફરીવાર લગ્ન નહોતું કર્યું. એનું ચિત્ત હમણાં શિકાર ઉપર બહુ લાગી રહ્યું હતું. એ લાંબો અને એકવડિયા કોઠાનો હતો, પરંતુ દૃઢ અને ચપળતાવાળો હતો; તેમજ અચુક નિશાનબાજ હતો. એની પાછળ પાછળ ભમનારાઓની એને ખોટ નહોતી; એટલે જ્યારે એ શિકાર માટે જતો ત્યારે પોતાની જોડે હીરાસીંગ કુસ્તીબાજ, મક્ક્નલાલ ખાનસાહેબ, ઉસ્તાદ ગવૈયો, મીર્યાં સાહેબ અને બીજાને ઘણાને લેતો.

અગ્રહયણ માસમાં કાન્તિ પોતાના શિકારી મિત્રોને લઈને નિદિધીના કલાણ નજીક શિકાર માટે નીકળી પડ્યો. એની સાથે નોકર ચાકરોનું પણ ધાડું હતું. નિદિધીના ઘાટ સુધી એમની હોડીઓની ઠઠ જામી રહી હતી તેથી ઘાટ ઉપર નહાનાર તથા પાણી ભરનારને ઘણી અડચણ વેઠવી પડતી હતી. આખો દિવસ બંદૂકોના અવાજથી જળ–સ્થળ ગાજી રહેતું અને રાત્રે ગવૈયાઓના લલકારથી નિદ્રામાં ખલેલ થઈ પડતી હતી.

એક દિવસ પ્રભાતમાં હોડીમાં બેઠાં બેઠાં કાન્તિચંદ્ર બંદૂક સાફ કરતો હતો તે વખતે જંગલી બતકના અવાજ જેવું એને કાને પડ્યું. એટલે એણે ચમકીને ઊંચું જોયું તો એક કુમારિકા બતકના બે સફેદ બચ્ચાંને પોતાની છાતી સરસા લગાડીને કિનારે આવતી જણાઈ. આ નદી કહો કે વહોળીયું કહો, તેનું પાણી તદ્દન સ્થિર હતું, નકામાં દીધાં અને શિકારીઓની કનડગત ન થાય તેની સંભાળ રાખવાને એ આમતેમ જોવા લાગી.

બ્રહ્માએ જાણે આ બાલિકાને હમણાં તાજી જ ઘડી હોય તેવું એનું નવ સૌન્દર્ય અદ્ભુત લાગતું હતું. એની વયનું અનુમાન કરવું દુર્ઘટ હતું. એનું અંગ નારી–ભાવ જણાવતું હતું પરંતુ એના મુખ ઊપર તો બાલભાવ જ સુહાતો હતો. યૌવનના ઊંબરે એ આવી પહોંચી છે તેનું એને ભાન થયું હોય એમ જણાતું નહોતું.

થોડીવાર કાન્તિ બંદૂક સાફ કરતો અટકી પડયો. મંત્રમુગ્ધ બની ગયો. આવે સ્થળે આવા મુખદર્શનની એને આશા જ નહોતી. ખરે, આ મુખનું સૌન્દર્ય રાજમહાલયને શોભાવે તેના કરતાં આ સ્થળને વધારે શોભાવતું હતું. કુસુમકલિકા કનકપાત્ર કરતાં ડાળી ઊપર જ વધારે રમણીય લાગે છે. પ્રભાતના સૂર્યપ્રકાશમાં ઊગનાં બરૂ પ્રકાશિત બની રહ્યા હતાં, અને તેની મધ્યમાં ઊભેલી આ બાલા કાન્તિને મન ઉત્સવની પ્રતિમા સમી જણાતી હતી. એને એમ થયું કે આ તો સાક્ષાત્ દેવી પાર્વતી બતકનાં બે બચ્ચાં લઈને ગંગા ઉપર આવ્યાં છે. ખરે મહા-કવિ કાલિદાસ પણ પાર્વતી આવાં જ બે બચ્ચાંઓને લઈને ગંગાતીરે આવ્યાં હતાં તેનું વર્ણન કરવું ભૂલી ગયા છે. કાન્તિ એના સામું સ્થિર દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યો એટલે એ કાંઈક ભય પામી, અને અર્ધ ચિત્કાર નાખતી બચ્ચાંને બગલમાં ઘાલીને ત્યાંથી એકદમ પાસેની ઝાડીમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ. કાન્તિએ પાછા ફરીને જોયું તો એના મશ્કરા મિત્રે પેલી બતકો સામે પોતાની ખાલી બંદૂક ધરી રાખી હતી. કાન્તિ એની પાસે ગયો, એના હાથમાંથી બંદૂક ઝૂંટવી લીધી અને એના ગાલ ઉપર રાઠોડી તમાચો લગાવી દીધો. મિત્રે જમીન ઉપર જ ખાલી બાર કર્યો અને મોઢી મજાક પૂરી થઈ. કાન્તિ પાછો બંદૂક સાફ કરવા મંડી પડયો.

એના જીવને ચેન ન પડયું એટલે એ પણ પેલી બાળાની પાછળ ગયો. ચાલતાં ચાલતાં એક ગૃહસ્થના વાડા આગળ એ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં એક બાજુએ શંકુ આકારની છાયેલી ગંજીઓ હતી. બીજી બાજુએ સ્વચ્છ ગમાણ હતી અને છેડે ઝીઝીફાંની ઝાડી હતી.

એ ઝાડીમાં પેલી બાલા પોતાના કબૂતરને વાગ્યું હતું તેનો વિલાપ કરતી બેઠી હતી, અને પોતાના લુગડાના પલાળેલા છેડાથી કબૂતરની ચાંચમાં પાણીનું ટીપું પાડતી હતી. એ જો જરા દૂર ચાલ્યું જતું તો બિલાડી પોતાના પંજાનો હલકેથી ટકોરો લગાવીને તેને અસલ ઠેકાણે પાછી લાવતી.

ગૃહસ્થનાં આંગણામાં, મધ્યાન્હે આવા પ્રશાંત દૃશ્યે ભાવવિવશ કાન્તિના હૃદયમાં ચમત્કારિક અસર કરી દીધી. ઝીઝોફા વૃક્ષનાં હાલતાં ડાળી અને પાંદડાંમાંથી હેરીયાં ખાતું સૂર્યનું તેજ આ બાલાના અંકમાં રમી રહ્યું હતું. થોડે દૂર એક ગાય ચારો ચરતી હતી અને ધીમે ધીમે મોઢું અને પુછડું હલાવતી માખો ઉરાડતી હતી. વાંસની ઝાડીમાં શીળો પવન વાતો હતો. નદીતટે પ્રાતઃકાળમાં આ બાલા વનદેવતા સમ લાગતી હતી ને મધ્યાન્હે આતુર વદને દયા દાખવતી દૈવી ગૃહિણી જેવી લાગતી હતી. કાન્તિની પાસે બંદુક હતી, તે સાથે અહીં આવવામાં ઘુસણીયાવેડા થાય છે એમ એને લાગ્યું. ચોરી કરતાં પકડાઈ જતા ચોરના જેવી પોતાની સ્થિતિ થએલી એને લાગી. "આ કબૂતરને મેં ઈજા કરી નથી" એમ કહેવાનું એને મન થયું. પરંતુ એટલામાં ઘરમાંથી "સુધા" એવો અવાજ આવ્યો બાલા ઉભી થઈ ગઈ. ફરીથી "સુધા" એવો અવાજ આવ્યો. બાલા કબૂતરને લઇને ઘરમાં દોડી ગઈ. કાન્તિએ વિચાર કર્યો "સુધા" કેવું અન્વર્થ નામ છે.

કાન્તિ બોટ ઉપર પાછો ગયો. બંદૂક પોતાના માણસોને સોંપી અને વળી પાછો એજ ઘરના આગલે બારણે આવ્યો. બહાર પાટલી ઉપર એક શાંત મુખમુદ્રાવાળો બ્રાહ્મણ કોઇ ધર્મપુસ્તક વાંચતો બેઠો હતો. કાન્તિને આ બ્રાહ્મણના વિચારશીલ મુખ ઉપરની શાલીનતા પેલી કન્યકાની શાલીનતા જેવી જ લાગી. એણે બ્રાહ્મણને પ્રણામ કરી કહ્યું "જી, મને જલ મળવાની કૃપા થશે? મને ઘણી તરસ લાગી છે." બ્રાહ્મણે કાન્તિનો સત્કાર કર્યો, એને પાટલી ઉપર બેસાડ્યો અને

ઘરમાં જઇને એક લોટામાં પાણી અને એક રકાબીમાં પુરી લાવીને કાન્તિને આપી. કાન્તિએ ખાઇને પાણી પીધું. બ્રાહ્મણે પૂછ્યું "આપ કોણ છો?" કાન્તિએ પોતાનું તથા પિતાનું નામ અને રહેવાનું ઠેકાણું પણ જણાવ્યું, અને રીત મુજબ કહ્યું કે "મારા સરખું કાંઇ કામકાજ હોય તો કહેશો. તેથી હું મારી જાતને ઘણો ભાગ્યશાળી માનીશ." બ્રાહ્મણનું નામ નવીન બેનરજી હતું તે બોલ્યા; "બેટા, તમારી પાસે તે મારે શું કામ કરાવવાનું હોય! પરંતુ હમણાંની મારા મનમાં એક ચિંતા રહ્યા કરે છે."

"આપને એવી શી ચિંતા છે?"

"મારી પુત્રી સુધા હવે મોટી થઇ છે પરંતુ એને લાયકનો વર મને શોધ્યો જડતો નથી. એને જો સારૂં ઠેકાણું મળી જાય તો એ ઋણમાંથી હું મુક્ત થાઉં."

"આપ જો મને મારી બોટ ઉપર આવીને મળો તો તમારી પુત્રીના લગ્ન સબંધી આપણે વાત કરીએ." એમ કહીને કાન્તિ પ્રણામ કરીને ચાલ્યો ગયો. સુધાના રૂપગુણ વિષે ખાનગી તપાસ કરવા ગામમાં માણસ મોકલ્યા. તેમણે પણ એ બ્રાહ્મણ કન્યાનાં વખાણ જ સાંભળ્યાં.

બીજે દિવસે વૃદ્ધ નવીનજી કહ્યા પ્રમાણે કાન્તિ પાસે ગયા. કાન્તિએ સુધા સાથે લગ્ન કરવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી. બ્રાહ્મણે તો સ્વપ્ને પણ નહિ ધારેલું કે કાન્તિચંદ્ર સુધાને પરણવાનું કહેશે. એને તો ઘણો આનંદ થયો. કાન્તિ બ્રાહ્મણ અને વળી ઊંચા કુળનો હતો; જમીનદાર અને શ્રીમંત હતો; એટલે પરમ હર્ષમાં એનાથી કેટલીવાર બોલી શકાયું પણ નહિ તેમ એનાથી સાચું પણ મનાયું નહિ. છેવટે એ બોલ્યો. "મારી પુત્રીને પરણવાનો તમારો વિચાર છે?" "તમારો જો મને દેવાનો વિચાર હોય તો છેજ." "મારી સુધાની વાત કરો છો?" "હા, તમારી સુધાની જ." "ત્યારે તો પહેલાં તમે આવો, એને જુઓ, એની સાથે વાતચીત કરો." કાન્તિએ જાણે એને બિલકુલે દીઠો જ ન હોય તેવો ડોળ કરીને કહ્યું "એ તો

દૃષ્ટિમેળાપ વખતે જોઈ લઈશું." વૃદ્ધે કહ્યું "મારી સુધા બહુ ભલી છે. ઘરનું બધુંએ કામકાજ કરવામાં બહુ પાવરધી છે. તમે આટલી બધી ઉદારતાથી એની સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થઈ ગયા, તો મારો એ જ આશીર્વાદ છે કે એ તમને વિષાદનું સ્થાન નહિ થઈ પડે."

લગ્ન માટે મજમુદારનો બંગલો રાખી લીધો. મુહૂર્ત આવતા માઘ માસમાં નિર્ણીત હતું. ઢોલ શરણાઈથી ગાજી રહેતો મોટો વરઘોડો નીકળ્યો. વરરાજા હાથી ઉપર બેઠા હતા. મશાલોના તેજમાં આખો વરઘોડો દીપી ઊઠતો હતો. વરરાજા પધાર્યા અને લગ્નવિધિનો આરંભ થયો.

વરકન્યા વચ્ચે અંતરપટ ધરાયો. મધુપર્કની વિધિ થઈ. કાન્તિએ કન્યા સામું જોયું. કન્યાના અંગ ઉપર પીઠી ચઢેલી હતી માથે કન્યામોડ શોભી રહ્યો હતો અને લજ્જાભર્યા અવનત મુખે કન્યા નીચું જોઈ રહી હતી. વરરાજા પણ ભાવપૂર્ણ થઈ ગયા હતા એટલે એમની આંખે પણ અંધારાં આવ્યાં હતાં; તેથી પોતાના મનમાં રમી રહેલી કન્યકાનું મુખ એ ભાગ્યે જ જોઈ શક્યા.

લગ્નવિધિ સમાપ્ત થયા પછી નવલ વર–વધૂના આવાસમાં સ્ત્રીવર્ગ એકત્રિત થઈ ગયો. તેમાં એક વૃદ્ધા સ્ત્રીએ તો એવી જ હઠ પકડી કે કાન્તિએ જાતે જ કન્યાનો માંગલિ ઘૂંઘટ ખસેડવો પડે. જેવો કાન્તિએ ઘૂંઘટ ખસેડ્યો તેવો જ એ તો પાછો હઠી ગયો. "આ તો પેલી કન્યકા ન હોય."

એના મનમાં કાંઈ કાંઈ થઈ ગયું. એનું મગજ બહેર મારી ગયું. દીવાનો પ્રકાશ એને ઝાંખો લાગવા માંડ્યો અને ખુદ નવલ વધૂનું મુખ પણ નિસ્તેજ ભાસ્યું.

પ્રથમ તો એને પોતાના સસરા ઉપર ક્રોધ ચઢ્યો. "એ બદમાસ ડોકરાએ જ બતાવી એક અને પરણાવી બીજી" વળી શાંત ચિત્તે વિચાર કરતાં એને સાંભરી આવ્યું કે "એ વૃદ્ધે તો

મને કોઈ છોકરી બતાવી નહોતી. બધો મારો જ વાંક છે." પોતાની મુર્ખાઈ જગતને જણાવવામાં એને ડહાપણ ન જણાયું એટલે છાનોમાનો જ બેસી રહ્યો. કડવું ચૂર્ણ ગળી તો જવાય છે પણ તેની કડવાશ જતી નથી. તેમ કાન્તિ આ લગ્નોત્સવના આનંદમાં ભળ્યો ખરો પણ એનાથી એ આનંદ ભોગવી શકાયો નહિ. એ તો આગનો ભડકો થઈ રહ્યો.

નવલ વધૂ-વરની જોડ બેઠી હતી એટલામાં સસલાનું બચ્ચું ખંડમાં કૂદાકૂદ કરતું એના પગ આગળ આવી અથડાયું તેથી એણે ઓચિંતી ચમકીને બૂમ પાડી. બચ્ચાની પાછળ પાછળ જ કાન્તિએ પ્રથમ જોયેલી કન્યકા પણ આવી પહોંચી. તેણે પેલા બચ્ચાને પોતાની પાસે લઈ લીધું અને હેતભર્યા હાથે તેને પંપાળવા લાગી.

"એ ગાંડી છોકરી, તું અહીં કયાં આવી? જતી રહે" એમ કહીને ત્યાં ભરાએલી સ્ત્રીઓએ એને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાની ઈશારત કરી. એમની ઈશારત તરફ બાલિકાએ કાંઈ લક્ષ ન આપ્યું અને બાલિશ ઉત્સુકતાથી આ વરકન્યાના મુખ સામું જોતી તેમની આગળ આવીને જ બેઠી; એટલામાં એક દાસી આવીને આ બાલિકાનો હાથ પકડીને એને ખેંચી જવા લાગી. એટલે કાન્તિ વચમાં જ બોલી ઉઠયો "એને બેસવા દો." "તમારૂં નામ શું?" કાન્તિચંદ્રે તે બાલિકાને પૂછયું. કન્યકા આડું અવળું જોવા લાગી પણ એણે કાંઈ પ્રત્યુત્તર ન આપ્યો. બધી સ્ત્રીઓ હી હી હી હી હસવા લાગી.

કાન્તિએ બીજો સવાલ પૂછયો "પેલાં બતકનાં બચ્ચાં મોટાં થયાં કે?" બાલિકા તો જાણે કશું જ ન બનતું હોય તેમ કાન્તિ સામું જોઈ જ રહી. કાન્તિ પણ આની મૂક અવસ્થા જોઈને વિસ્મિત થયો. વળી પાંખું ઘવાએલા કબૂતર વિષે પૂછયું પણ તેનોયે કાંઈ જવાબ ન મળ્યો. ઓરડામાં તો ખરેખરી હસાહસ ચાલી રહી અને મશ્કરી પણ ચાલી.

છેક છેવટે કાન્તિને ખબર પડી કે આ પશુ–પક્ષીની સહચરી તો બહેરી અને મૂંગી છે. તે દિવસે જ્યારે સુધાના નામની બૂમ પડી ત્યારે અચાનક જ એ ચો ઊઠી હતી.

કાન્તિને આ બીજો આઘાત થયો. એની આંખ આગળ આવેલો પડદો જતો રહ્યો અને એક મહા વિપત્તિમાંથી છૂટયો હોય તેવો ઉદ્ગાર કાઢીને હવે ફરીવાર એણે પોતાની નવવધૂના મુખનું દર્શન કર્યું એના હૃદયનો અને બત્તીનો પ્રકાશ હવે આ લલિત મુખ ઉપર પડયો અને અત્યારે જ એ લલિત મુખના લાલિત્યનું એને ખરું ભાન થયું અને નવીન બૈનરજીએ આપેલો આશીર્વાદ ફળીભૂત થશે જ એમ એને લાગ્યું.

૩

નદીતટ

તમારે જો અસલની વાતો સાંભળવી હોય તો મારા પગથિયાં ઉપર બેસો અને લહેરો લેતા જળના ધ્વનિ પ્રતિ તમારા કાન ધરો.

આશ્વિન માસ બેસવાની તૈયારી હતી, નદીમાં પૂર આવેલું હતું, મારાં ફક્ત ચાર જ પગથીયાં જળની બહાર દેખાતાં હતાં; નીચલાં પગથિયાં ડૂબી ગયાં હતાં. પાસે આમવૃક્ષની ઘટા ફાલી રહી હતી. ત્યાં ઈંટોના ત્રણ જૂના ઢગલા પડેલા હતા, તેની આસપાસ પણ પાણી ફરી વળ્યું હતું; ફક્ત ટોચ જ બહાર દેખાતી હતી. માછીની હોડીઓ કિનારે બાવળના વૃક્ષના થડ આગળ લંગર નાખીને પડી હતી, તે પ્રભાત થતાં ખળખળ વહેતા પૂરના પાણીમાં આમતેમ ઝૂલવા લાગી.

સૂર્યનારાયણનો ઉદય થતાં હોડીઓ નદીમાં ફરતી થઈ ગઈ. બ્રાહ્મણો પૂજાનાં વાસણો લઈને સ્નાન કરવા આવ્યા હતા. બબ્બે ત્રણ ત્રણનાં ટોળાં વળીને સ્ત્રીઓ પાણી ભરવા આવવા લાગી. કુસુમ પણ આજ વખતે રોજ ઘાટ ઉપર નહાવા આવતી હતી. પરંતુ આજે એ ન દેખાઈ. ભુવન અને સ્વર્ણો ઉદાસ જણાતી હતી. "હવે તો આપણી સખી એને સાસરે ગઈ. બિચારીને બધું નવું નવું લાગશે. માણસો નવાં, ઘર પણ નવાં, અને રસ્તાએ નવા."

સમય જતાં કુસુમ મારા સ્મૃતિપટ ઉપરથી ભુસાવા લાગી. સંવત્સર જેટલો કાળ વહી ગયો. નદીએ આવતી સ્ત્રીઓ પણ એને ભૂલી ગઈ. પરંતુ એક દિવસ એકાએક જ એના ચિરપરિચિત પગનો મને સ્પર્શ થયો અને હું ચોંકી ઊઠયો. અરે ! પણ તે પગમાં અત્યારે નૂપુરનો ઝણકાર બિલકુલે સંભળાતો નથી.

કુસુમ વિધવા થઈ હતી, લોકો કહેતા હતા કે એનો પતિ તો

બહુ દૂરના દેશમાં રહેતો હતો. કુસુમનો મેળાપ પતિ સાથે એક બે વાર જ થયો હતો. પતિમરણના સમાચાર પત્રથી મળ્યા. બિચારી આઠમે વર્ષે જ વિધવા થઈ. એનાં સર્વ સૌભાગ્યચિન્હ નષ્ટ થયાં. કપાળ ચાંલ્લા વિનાનું શૂન્ય જણાતું હતું. હાથ કંકણ વગરના બાંડા થઈ ગયા હતા. કુસુમ પાછી ગંગા કિનારે પોતાને પિયેર આવી, એની જૂની સહિયરોમાં અત્યારે અહીં કોઇ નહોતું. ભુવન, સ્વર્ણા અને અચલા, તો પરણીને સાસરે ગઇ હતી. ફક્ત શરત જ રહી હતી. આવતા માર્ગશીર્ષ માસમાં એનાં પણ લગ્ન થવાની વાતો ચાલતી હતી.

વર્ષામાં ગંગા નદી જેમ વૃદ્ધિ પામે છે તેમ દિવસે દિવસે કુસુમનું યૌવન અને સૌન્દર્ય વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યું. પરંતુ એનાં વિધવાનાં વસ્ત્રો, એનું ચિંતાતુર મુખ અને વિધવાના ધર્મ એના સૌન્દર્ય અને યૌવન ઉપર પડદો પાડી દેતાં હતાં એનું યૌવન મનુષ્યદ્રષ્ટિથી વંચિત થઇ પડ્યું. બીજાં દશ વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં પણ કુસુમ યૌવન અવસ્થામાં આવી છે તે કોઇ જોઇ શક્યું નહિ.

મારી સામે જ એક શિવાલય આવેલું છે. ત્યાં એક દિવસ સવારે એક ઊંચો, યુવાન, સુંદર દેખાતો સંન્યાસી આવીને ઊતર્યો એના આવ્યાની વાત આખા ગામમાં પ્રસરી ગઈ. પાણી ભરવા આવતી સ્ત્રીઓ ઘાટ ઉપર પોતાના દેગડા મૂકી મૂકીને આ સંન્યાસીના દર્શન કરવા શિવાલયમાં જતી હતી. રોજ રોજ દર્શન કરવા આવનારની સંખ્યા વધવા લાગી. સ્ત્રીવર્ગમાં સંન્યાસીની ખ્યાતિ વહેલી થઇ ગઈ. આ સંત પુરૂષ કોઇ વાર ભાગવતની કથા સંભળાવતા તો કોઇવાર ગીતાનાં પ્રવચનો કહેતા વળી કોઇ વાર અન્ય ધર્મશાસ્ત્રોની વાતો પણ કહેતા હતા. કોઇ એમની સલાહ મસલતને માટે આવતા તો કોઇ મંત્ર જંત્ર માટે આવતા. કોઇ દવા વિગેરેનું પૂછવાને પણ આવતા હતા.

આમ ને આમ મહિનાઓ વીતી ગયા, એવામાં સૂર્યગ્રહણ

આવ્યું. તે ઉપર ઘણા લોકો ગામપરગામથી ગંગાસ્નાન કરવા આવ્યા હતા. તેમાં કુસુમના સસરાના ગામનાં સ્ત્રી પુરૂષો આવ્યાં હતાં.

પ્રભાતનો સમય હતો. સંન્યાસી મારાં પગથિયાં ઉપર બેસીને માળા ફેરવતો હતો. સ્ત્રીઓમાંની એકે બીજીને કોણી મારીને કહ્યું. 'અલી, આ તો આપણી કુસુમનો વર" બીજીએ જરાક પોતાનો ઘૂમટો આઘો ખસેડીને "હા અલી, એ તો આપણા ગામના ચેટરજીનો છોકરો" ત્રીજીએ કહ્યું "જોને એનું નાક, આંખો બધું તેમને મળતું જ આવે છે." આ સાંભળીને નદીમાં ઘડો ભરતે ભરતે સંન્યાસીના સામું જોયા વગર જ એક જણી બોલી ઉઠી "અરેરે એ તે અહીં કયાંથી પાછો આવે. આ સંસારમાંથી એ તો સદાને માટે ચાલ્યો ગયો છે. બિચારી કુસુમનું દુર્ભાગ્ય." કેટલીક આવી વાતો કરી રહી હતી ત્યારે એક પોતાનો અભિપ્રાય આપતી બોલી; "એને કાંઈ આવી મોટી દાઢી નહોતી." બીજી બોલી "તે આવો પાતળોએ નહોતો." ત્રીજી કહે; "તે આવો ઉંચો ક્યારે હતો?" આ પ્રસંગ આટલેથી જ અટક્યો.

વળી એક પૂર્ણિમાની રાતે ચંદ્રનો ઉદય થયો તે સમયે કુસુમ આવી અને પાણીથી સહેજ ઊંચે મારા છેલ્લા પગથિયા પર બેઠી. એનો પડછાયો મારા ઉપર પડતો હતો.

અત્યારે ઘાટ ઉપર કોઇ ન હતું. મંદિરમાંથી શંખ અને ઘંટાના નાદ આરતી બંધ પડયા હતા. તેના છેલ્લા રણકા હમણાં જ ધીમે ધીમે શાંત પડતા હતા. એકલો તમરાનો ગણગણાટ જ કાને આવતો હતો. ગંગાના જળમાં ચંદ્ર પ્રકાશ ફેંકી રહ્યો હતો. જળમાં દૂર જાણે એક લાંબી ચાંદીની પાટ પડી હોય તેવો દેખાવ દષ્ટિએ આવતો હતો. ઓવારા ઉપર, ઝાડી અને ઘટામાં મંદિરના ચોગાન વિગેરે સ્થળોએ જાણે મનુષ્ય ફરતાં હોય તેવા પડછાયાનો આભાસ થતો હતો. ચામા-ચીડિયાં વૃક્ષની ડાળે લટકતાં હતાં. થોડે થોડે અંતરે ઘૂંઘાસોના સ્વર પણ સંભળાયા કરતા હતા. આવે વખતે શિવાલયમાંથી સંન્યાસી બહાર આવ્યો. ઘાટનાં પગથિયાં ઊતરતાં ઊતરતાં એણે એક સ્ત્રીને

એકલી એવી સ્ત્રીને જોઈ. એને જોઈને એ જેવો પાછો વળતો હતો તેવું જ કુસુમે ઊંચું જોયું અને પાછળ દૃષ્ટિ કરી. એના મુખ ઉપરનો ઘૂમટો ખસી ગયો અને ચાંદનીમાં એના મુખચંદ્રનું દર્શન થયું. ઘુવડ અવાજ કરતું એના માથા ઉપરથી ચાલ્યું ગયું. એ અવાજથી કુસુમ ઝબકી, એને ભાન આવ્યું અને ફરીથી ઘૂમટો તાણ્યો. એ સંન્યાસીને ચરણે પડી અને એને પ્રણામ કર્યાં. સંન્યાસીએ એને આશીર્વાદ દીધો અને પૂછ્યું. "તમે કોણ છો ?" "મને લોકો કુસુમ કહે છે."

એ રાત્રે બીજી કાંઇ વાતચીત થઈ નહિ. કુસુમ ઘેર ચાલી ગઈ. પરંતુ સંન્યાસી તો મોડી રાત સુધી મારા પગથિયા ઉપર બેસી રહ્યો. જ્યારે ચંદ્ર પૂર્વમાંથી પશ્ચિમમાં ગયો અને સંન્યાસીનો પાછળ પડતો પડછાયો એની આગળ પડવા માંડયો, ત્યારે એ ઊઠયો અને શિવાલયમાં ચાલ્યો ગયો.

સંન્યાસીનાં દર્શન કરવા હવે કુસુમ રોજ આવવા લાગી. જ્યારે એ કથાવાર્તા વાંચતો ત્યારે કુસુમ ખૂણામાં બેઠી બેઠી સાંભળતી હતી. પ્રભાતનું પોતાનું ષટકર્મ પરવાર્યા પછી સંન્યાસી કુસુમને બોલાવતો અને એને ધર્મનો બોધ આપતો. કુસુમથી કાંઈ બધું સમજાતું નહિ પણ એ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતી અને સમજવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. સંન્યાસી જે કરવાનું કહેતો તે એ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરતી, મંદિરને વાળી-ઝુંડીને સાફ રાખતી, લોટલા વિગેરે ધોવા ગંગામાંથી પાણી ભરી લાવતી અને પૂજાને માટે પુષ્પો ચૂંટી લાવતી હતી.

શિયાળો ઉતરી ગયો અને વસંત ઋતુ આવી. હમણાની કુસુમ મારા જોવામાં નહોતી આવતી. નહોતી દેવાલયમાં આવતી કે નહોતી ઘાટ ઉપર આવતી; તેમ સંન્યાસીને એ મળતી જણાતી નહોતી. પછી શું થયું તેની મને ખબર નથી. પણ વળી કેટલેક દિવસે રાત્રે બન્ને મારા પગથિયા ઉપર બેઠાં હતાં. નીચી દૃષ્ટિ રાખીને કુસુમે પૂછ્યું "પ્રભુ, આપે મને કેમ બોલાવી ?"

"હું તને શા માટે ન બોલાવું? હમણાં હમણાં તું દેવપૂજનમાં કેમ પ્રમાદ સેવે છે?" કુસુમે કાંઈ જવાબ ન દીધો.

"કાંઈ પણ અંદેશો રાખ્યા વિના તારા મનની વાત કહેજે."

"પ્રભુ, હું પાપીયણ છું, તેથી જ દેવપૂજનમાં પ્રમાદ થયો છે."

"કુસુમ, હું જાણું છું કે તારા હૃદયમાં શાંતિ નથી." આ સાંભળીને કુસુમ ચમકી ઉઠી, પહેરેલી સાડીનો પાલવ મુખ ઉપર ઢાંકી દીધો અને સંન્યાસીનાં ચરણો આગળ બેસીને રડી પડી. સંન્યાસીનું હૃદય પણ આર્દ્ર થઈ ગયું. "કહે, તારા અંતરમાં એવું શું છે? હું તને શાંતિનો માર્ગ દર્શાવીશ." કુસુમે અડગ શ્રદ્ધાથી ચમકતાં ચમકતાં જવાબ આપ્યો. "આપ મને આજ્ઞા કરો છો એટલે મારે કહેવું જોઈએ, પરંતુ મારાથી સ્પષ્ટ રીતે તો નહિ સમજાવી શકાય. પ્રભુ, હું કાંઈ કહું તે પહેલાં તો આપ મારા હૃદયનો પાર પામી ગયા છો. કહેવાનું શું બાકી રહ્યું છે? હું એક મહાશયને દેવ તરીકે પૂજતી હતી, તેમની નિત્ય ભક્તિ કરતી હતી અને એમના ભજન પૂજનથી મારૂં અંતર હંમેશાં પ્રફુલ્લ રહેતું હતું. એવામાં મને એક રાત્રે સ્વપ્ન આવ્યું કે જાણે મારા હૃદયદેવતા મારો હાથ એમના હાથમાં લઇને એકાદ બાગમાં મારી જોડે બેઠા છે અને મૃદુતાથી મારો હાથ દબાવતા મારી સાથે પ્રેમગોષ્ઠિ કરી રહ્યા છે. જે સ્થળે અમે આમ પ્રેમવાર્તા કરી રહ્યાં હતાં તે સ્થળ મને અપરિચિત હોય એમ બિલકુલ જણાતું નહોતું. સ્વપ્ન તો પૂરૂં થયું પણ એણે મારા મન ઉપર અદ્‌ભુત અસર કરી દીધી છે. મેં એમનાં દર્શન કર્યાં ત્યારે મને એ કાંઈ જુદા જ લાગ્યા. સ્વપ્નની મૂર્તિ મારા મનમાં ખડી ને ખડી રહેવા લાગી. તેથી ભયમાં ને ભયમાં હું એમનાથી દૂર નાસી ગઈ. છતાં એ મૂર્તિ તો મને દૃઢપણે વળગી રહી. ત્યારથી મારા હૃદયમાંથી શાંતિ ચાલી ગઈ છે. મારા અંતરમાં અંધારૂં થઈ ગયું છે."

કુસુમ આંખમાંનાં આંસુ લૂછતી જતી જતી વાત કહેતી હતી. તે વખતે સંન્યાસી પોતાનો જમણો પગ દૃઢપણે મારા પત્થર પર

દબાવતો હતો. એ બોલી રહી એટલે સંન્યાસીએ પૂછયું. "તેં સ્વપ્નામાં કોને જોયો તે કહીશ!" પગે લાગીને આજંવતાથી કુસુમ બોલી "તે મારાથી નહિ કહી શકાય."

"તારે તે કહેવું જ પડશે" "મારે કહેવું જ પડશે?" "હા. કહેવું જ પડશે." "પ્રભુ, તો તે આપ પોતે જ છો." એમ બોલતાં બોલતાં કુસુમ મારા પગથિયા ઉપર ઊંધું ઘાલીને પડી ગઇ અને રડી પડી. જરા શાંત પડી અને બેઠી થઇ ત્યારે સંન્યાસીએ કહ્યું "અત્રેથી હું આજ રાત્રે જ ચાલ્યો જઇશ એટલે તને મારાં દર્શન નહિ થાય. તું જાણે છે કે હું સંન્યાસી છું. સંસારના રાગથી રહિત છું. તું મને ભૂલી જજે." કુસુમે ધીમા સ્વરે કહ્યું. "જેવી પ્રભુની ઇચ્છા." "હવે રજા લઉં છું." સંન્યાસીએ કહ્યું. એક શબ્દ બોલ્યા સિવાય કુસુમ એને પગે પડી અને એના ચરણની રજ પોતાને માથે ચઢાવી. સંન્યાસી ચાલ્યો ગયો.

ચંદ્ર આથમી ગયો. રાત્રિમાં અંધકાર થઇ ગયો. એટલામાં પાણીમાં મેં કાંઇ ધબાકો સાંભળ્યો. પવન પણ અંધકારમાં એટલો બધો જોરમાં વાવા લાગ્યો કે જાણે હમણાં જ આકાશમાંના બધા તારા ઉરાડી દેશે.

૪

જોગણુ

મારા વાંચકવૃંદમાં જ્યારે હું ઘણો અકારો થઇ પડ્યો અને વર્તમાનપત્રો પણ મારી જ પાછળ પડેલાં હોવાથી તેમાં મારી નિરંતર આળોચ થવા લાગી, ત્યારે લોકનિંદાથી દૂર રહેવાની અને મારા સ્વત્વને પણ ભૂલી જવાની મને જરૂર જણાઇ.

કલકત્તાથી કેટલેક દૂર ગામડામાં મારૂં ઘર આવેલું છે. લોકોને ભુલાવો ખવડાવવા હું ત્યાં જઇને રહ્યો. ત્યાંના લોકો મારા વિષે હજુ કાંઇ નિશ્ચિત મત નહોતા બાંધી શક્યા. હું શહેરના બીજા મનુષ્યોની માફક ખોટો ઘોંઘાટ મચાવીને એમને ખલેલ નહોતો કરતો; એટલે એમને એટલી તો ખબર પડી હતી કે હું અહીં હવાફેર માટે કે રજાના દિવસો ગાળવા નહોતો આવ્યો. તેમ મારી સાથેની યત્કિંચિત્ પિછાણથી હું કોઇ સંન્યાસી બાવો છું એમ પણ એમને ન લાગ્યું. મારા ઘરમાં બાળકો જણાતાં નહોતાં એટલે હું પરણ્યો છું કે કુંવારો તે પણ નક્કી ન થઇ શક્યું; તેમ હું તે કોઇ પ્રાણીવર્ગનો કે વનસ્પતિ-વર્ગનો છું તે બાબત પણ એ નક્કી ન કરી શક્યા. એટલે એ એનું છો ફોડી લેતો એમ કરીને મારી કલ્પના કરવી જ એમણે મૂકી દીધી.

પરંતુ હમણાં જ મને ખબર પડી કે આ ગામમાં એક મનુષ્યને મારા ઉપર બહુ ભાવ છે. જુલાઇ માસમાં એક દિવસ સાંજે અમારૂં ઓળખાણ થયું. સવારે પુષ્કળ વરસાદ પડ્યો હતો; એટલે રડેલી આંખનાં પોપચાંની માફક હવા કાંઇક ઠંડી અને ભારે લાગતી હતી.

નદીને કિનારે એક કાબરચિતરી ગાય ચરતી હતી તેને જોતો હું સુસ્તપણે બેઠો હતો. એના શરીર ઉપર સૂર્યનાં કિરણ પડતાં હતાં. એ કિરણમાં ગાયના શરીર ઉપરની ચામડી ઘણી ચળકતી હતી અને

અનુપમ વસ્ત્ર સમું એ તેજ એના શરીર ઉપર શોભા આપી રહ્યું હતું. એ ઉપરથી મને વિચાર આવ્યો કે મનુષ્યને પણ નિસર્ગ દેવીએ કેવી સુંદર ચામડી આપી છે. નૈસર્ગિક વસ્ત્ર આગળ બહારના વસ્ત્રની કશી યે જરૂર ન પડે, છતાં મનુષ્ય બાહ્ય આડંબર પાછળ દરજી વિગેરેમાં કેટલા પૈસા ખર્ચી નાખે છે. આમ જાણી જોઇને જ દ્રવ્યનો દુરુપયોગ થાય છે.

હું આમ વિચાર કરતો જોયા કરતો હતો તેવામાં આધેડ વયની એક સ્ત્રી આવી અને મને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યાં. એની પાસે પુષ્પોના કેટલાક ગુચ્છ હતા. હાથ જોડીને એક ગુચ્છ એણે મારી સન્મુખ ધર્યો અને બોલી "મારા પ્રભુને આ નૈવેદ્ય ધરાવું છું."

એ તો જતી રહી પણ એનાં વચનથી હું તો એટલો બધો દિંગ થઈ ગયો કે એ ચાલી ગઇ ત્યાં સુધી મારાથી એના સામું પણ જોઇ શકાયું નહિ. ઘટના તો તદ્દન સાદી હતી પણ મારા મન ઉપર એની ઘણી છાપ પડી ગઈ. વળી હું પાછો પેલી ગાય તરફ જોવા લાગ્યો. મોટાં મોટાં મોઢાં ભરીને એ મીઠું ઘાસ ચરતી જતી અને પૂંછડાથી માખો ઉરાડયા કરતી હતી. તે વખતના એના જીવનની મોજ મને ભેદથી ભરેલી લાગી. મારી મૂર્ખાઇ માટે વાંચનાર કદાચ હસશે, પણ મારૂં અંતઃકરણ તો પૂજ્ય ભાવથી ઉભરાઇ ગયું. ગાયના આનંદમય જીવનને મેં પ્રભુમય જીવન માન્યું, તેને મેં મારો સેવા અર્પણ કરી. આમ્રવૃક્ષ ઉપરથી એક કુમળી ડાળી તોડીને મારે હાથે જ મેં ગાયને ખવડાવી; આથી મને પ્રભુ સંતોષ્યા જેવો આનંદ થયો.

બીજે વર્ષે હું ફેબ્રુઆરી માસમાં અહીં આવ્યો. હજુ શિયાળો જ ચાલતો હતો. મારા ઘરમાં સૂર્યનો તડકો આવતો હતો. શિયાળાને લીધે તડકો સારો લાગતો હતો. હું તો લખતો હતો, એટલામાં મારા નોકરે આવીને મને કહ્યું કે "એક વૈષ્ણવ જન તમને મળવા માગે છે." "તેને ઉપર મોકલ" એમ કહીને મેં તો

લખવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. એક સ્ત્રી ઉપર આવી અને મારાં ચરણ સ્પર્શ કરીને મને પગે લાગી. વર્ષ ઉપર મને જે સ્ત્રી મળી હતી તેજ એ હતી. અત્યારે હું એને બરાબર ધારીને જોઇ શક્યો. સ્ત્રી સ્વરૂપવાન છે કે નહિ એ પ્રશ્ન સ્ત્રીની જે વયમાં પૂછાય છે તે વય એની વીતી ગઇ હતી. સાધારણ કરતાં કદમાં એ વિશેષ ઊંચી હતી, એનું હાડ મજબુત હતું; પરંતુ હંમેશના ભક્તિભાવને લઈને એનું શરીર કંઇક વળેલું હતું. એની રીતભાતમાં કાંઈ દુષણ જણાતું નહોતું એના વદન મંડળમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવાં એનાં બે નયન હતા. સામા મનુષ્યના અંતરને ભેદીને આરપાર નીકળી જવાની તેમાં અજબ શક્તિ હતી. એનાં બે વિશાળ નયનથી જાણે મને ધક્કો મારતી એ, હું બેઠો હતો ત્યાં આવી પહોંચી.

"આ શું આપે મને આપના સિંહાસન આગળ કેમ ખેંચી આણી પ્રભુ? વૃક્ષોની ઘટામાં હુંઆપના દર્શન કરતી હતી તે જ ઠીક હતું : તમને મળવાનું એ જ સ્થાન યોગ્ય હતું."

બાગમાં ફરતાં એણે મને જોયો હશે, મેં એને જોઈ નહોતી. હમણાં કેટલાક દિવસથી મને શરદી થઇ ગઇ એટલે મારાથી બહાર નહોતું નીકળાતું. હું સાંઝે અગાશીમાં જ બેસી રહેતો. કેટલીક વાર પછી એ ફરીથી બોલી "પ્રભુ, કલ્યાણકારી કાંઇ વચનો સંભળાવશો?" મને એ આમ કહેશે તેવું મેં નહોતું ધાર્યું એટલે તાત્કાલિક જેવો સૂઝયો તેવો જવાબ મેં દઇ દીધો. "કલ્યાણકારી વચનો હું સંભળાવતોએ નથી અને સાંભળતોએ નથી. હું આંખો ઉઘાડી રાખું છું અને મુખ બંધ કરૂં છું; એટલે એકી વખતે જ હું જોઇ અને સાંભળી શકું છું. હમણાં હું તમારા સામું જોઉં છું તે વખતે જાણે હું તમારો સ્વર સાંભળતો હોઉં એમ મને લાગે છે."

"પ્રભુ એકલા મુખથી જ નહિ પણ આખા શરીરથી વાત કરે છે."

"હું જ્યારે શાંત રહું છું, ત્યારે મારા આખા શરીરથી

સાંભળી શકું છું. એ ધ્વનિ સાંભળવા માટે જ હું કલકત્તાથી અહીં સુધી આવ્યો છું." મેં કહ્યું.

"હું તે જાણું છું અને તેથી જ તમારી પાસે આવી છું." જતા પહેલાં ફરીથી એણે મને નમન કર્યું અને મારાં ચરણસ્પર્શ કર્યાં. મારા પગ ઢંકેલા હતા તેથી એ ખિન્ન થએલી જણાઇ. એ ખુલ્લા રહે એવી એની ઇચ્છા હતી.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે હું મારી અગાશીમાં બેઠો હતો. દક્ષિણ દિશામાં વૃક્ષાવલિની પેલી બાજુએ બધું ઉજ્જડ જેવું લાગતું હતું. પૂર્વમાં વૃક્ષોની ઘટા વટાવીને શેલડીઓ ઉપર સૂર્ય ઉગતો મેં જોયો. વૃક્ષોમાં થઇને એકાએક ગામનો રસ્તો જણાયો. જુદા જુદા ગામ તરફ તે રસ્તો ફંટાતો હતો તે પણ હવે જણાયું. વળી પાછો ઝાકળને લીધે તે દેખાતો બંધ થયો. સૂર્ય ઉગ્યો છે કે કેમ તે પણ કહી શકાતું નહોતું. વૃક્ષોની ટોચ ઉપર ધુમસ હજુ વળગેલું જ હતું. પ્રભાતનાં ઝળાંઝળાંમાં ધુમસની મુર્તિ જેવી, જોગણના સમી મેં પેલી સ્ત્રીને કરતાલ વગાડતી પ્રભુભજન કરતી કરતી આવતી જોઇ.

આખરે બધું ધુમસ ઉડી ગયું. સૂર્યનારાયણ પૂર્ણપણે પ્રકાશવા લાગ્યા. કલકત્તાના એક પત્રના ભૂખ્યા અધિપતિની ભૂખ મટાડવા ટેબલ આગળ બેસીને હું લેખ લખી રહ્યો હતો તેટલામાં તો દાદરે કોઇ ચઢતું જણાયું. ધીમું ધીમું ગાતી જોગણ ઉપર આવી અને મને પ્રણામ કર્યાં. મેં કાગળમાંથી ઊંચું જોયું.

"પ્રભુ, ગઇ કાલે આપના જમ્યા પછી વધેલું અન્ન મેં પ્રસાદ તરીકે ગ્રહણ કર્યું" એ સાંભળીને હું તો ચકિત થઇ ગયો. મેં પૂછ્યું "એ કેમ બનવા પામ્યું?"

"સાંજે તમે વાળુ કરવા બેઠા હતા તે વખતે તમારા બારણા આગળ હું ખડી થઇ હતી, અને તમારી થાળી બહાર આણી તે વખતે તેમાંથી મેં અન્ન ગ્રહણ કર્યું" મારા ગામમાં બધાએ જાણતા હતા કે હું તો વિલાયત જઇ આવ્યો છું અને યુરોપિયનો સાથે

જમ્યો છું. એટલે જોગણનું બોલવું તો મને આશ્ચર્ય સરખું લાગ્યું. જો કે હું હતો તો વનસ્પતિ–આહારી; પણ મારો રસોઇયો એવો પવિત્રતાનો પૂજક હતો કે કાંઇપણ તપાસ કર્યા વગર જ મારા અન્નને અભડાઇ ગએલું ગણતો હતો. મને આશ્ચર્યચકિત થએલો જોઈને જોગણ બોલી "પ્રભુ, આપનું અન્ન જો મને ન ખપે તો પછી હું આપની પાસે આવું જ શું કામ?"

મેં કહ્યું: "તારી નાતવાળા તને શું કહેશે?"

"મેં તો એ વાત આખા ગામમાં કરી દીધી છે. મારી જ્ઞાતિમાં પણ ખળભળાટ થઈ રહ્યો છે; છતાં 'એ જે કરે તે કરવા દો' એમ સમજીને તેઓ મૌન સેવી રહ્યા છે." જોગણ ગામમાં સારા કુળની હતી. એની માતા પૈસેટકે સુખી હતી. પોતાની પુત્રીને સારી રીતે રાખી શકે એવી હતી પણ પુત્રીએ તો જોગણ થવાનું પસંદ કર્યું. મેં એને પૂછ્યું. "તારો નિર્વાહ કેવી રીતે ચાલે છે?" ત્યારે એણે કહ્યું: "ભક્ત જનોએ રહેવાને માટે મને થોડી જમીન આપેલી છે. અને ભોજન માટે હું ઘેરઘેર ભિક્ષા માગવા જાઉં છું. ભિક્ષા જ મારે મન દૈવી અન્ન છે." એના કહેવાનો જ્યારે મેં વિચાર કર્યો ત્યારે જ મને એનો ભાવાર્થ સમજાયો. જે વખતે આપણને ભોજન મળશે કે નહિ તે અનિશ્ચિત હોય છે, તેવામાં આપણને કાંઇ ભિક્ષાન્ન મળે તો તેથી અન્ન દેનાર પ્રભુનું આપણને સ્મરણ રહે છે, અને પ્રભુ જ આપણને અન્ન મેળવી આપે છે એવો ખ્યાલ આવે છે; પરંતુ આપણને ઘેર નિયમિત ભોજન મળ્યા કરે છે એટલે આપણા ઉદ્યમથી જ આપણને મળે છે એમ લાગે છે; પણ પ્રભુ આપે છે તેવું ભાન નથી રહેતું. એના પતિ વિષે પૂછવાનું મને ઘણું મન થતું પણ એ બાબતનો તો એ ઇશારો સરખોય કરતી નહિ; તેથી હું ન પૂછી શક્યો.

જે લત્તામાં ઉંચી વર્ણના લોકો રહેતા હતા તે લત્તામાં તો એ ભિક્ષા માગવા જતી જ નહોતી; તેમના તરફ એને બિલકુલ સદ્ભાવ નહોતો. હું એને એ સંબંધમાં પૂછતો ત્યારે એ કહેતી કે "એ

લોકો પ્રભુસેવામાં એક પાઇ એ ખર્ચે એવા નથી છતાં પ્રભુએ એમને સંપત્તિ આપી છે, અને જે પ્રભુસેવા કરે છે તે બિચારા ભૂખે મરે છે." "ત્યારે તમે એવા લોકોની પાસે રહીને એમને ઉપદેશ આપીને સન્માર્ગે ચઢાવવા કેમ પ્રયત્ન કરતાં નથી? એમ કરવાથી પ્રભુની ઉત્તમ સેવા કરી ગણુશે." મેં આવી જાતના ઉપદેશ વારંવાર સાંભળ્યા હતા એટલે જ્યારે એવો કોઈ પ્રસંગ હોય તે સમયે આવો બોધ આપવાનો મને શોખ થઇ આવે છે. તેથી મેં ઉપર પ્રમાણે જોગણને કહ્યું. જોગણને એથી કશીએ અસર ન થઈ. એ આંખ ઊંચી કરી મારા સામું જોઇ રહી અને બોલીઃ "તમારું કહેવું તો એવું છે કે પ્રભુ પાપીઓમાં વસે છે, માટે પાપીની સેવા કર્યે પ્રભુની સેવા કરી ગણાય છે, ખરું કે ના?"

"હા, મારું એ જ કહેવું છે."

"તો તે બરાબર છે. પ્રભુ તેમનામાં જ વસે છે. તેમ ન હોય તો તે જીવી જ શાના શકે? પણ તેમાં મારે શું? મારાં પ્રભુ કંઇ ત્યાં નથી વસતા; એટલે તેમનામાં રહેવાથી મને કશો યે લાભ ન થાય. મારા પ્રભુ જ્યાં મને મળે છે ત્યાં હું તેમને શોધું છું." આમ બોલતાં બોલતાં એણે મને પ્રણામ કર્યો. એના કહેવાનો ભાવાર્થ એવો હતો કે "પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે એટલા સિદ્ધાંત માત્રથી કાંઈ અર્થ સરે નહિ. પ્રભુ સચરાચર છે એ સત્ય દૃષ્ટિ મર્યાદામાં ન આવે એવી એક કલ્પના ગણાય; તેથી એ આપણને સત્ય નથી લાગતી. એની સત્યતા તો અંતરમાં જ અનુભવાય છે કે જેમાં હું એને જોઇ શકું છું."

અહીં મારે કહેવાની જરૂર નથી કે જોગણ મારા ઉપર જે ભક્તિભાવ રાખતી હતી તે એક મનુષ્ય ઉપર રાખે તેવી નહોતી. હું તો એની પ્રભુપૂજામાં એના સાધન માત્ર જ હતો; એટલે એની પૂજા મારે ગ્રહણ કરવી કે ન કરવી તેનો નિર્ણય મારે કરવાનો નહોતો; કારણ કે એ પૂજા મારી નહોતી પણ પ્રભુની હતી.

જોગણ વળી બીજીવાર આવી ત્યારે પણ પુસ્તકમાં અને કામળમાં જ મારૂં ચિત્ત પરોવાએલું હતું.

“ આ બધું તમે શું કરો છો? મારા પ્રભુ તમારી પાસે આવું અહોરાતરૂં કરાવે છે? જ્યારે હું આવું છું ત્યારે તમે કાં તો વાંચતા કે લખતા હો છો. નકામા માણસને જ પ્રભુ કામમાં પરોવેલા રાખે છે. નવરા રહે તો વળી કાંઈ ઉપાધિ જ વહોરી લાવે. ઉપાધિમાંથી મુક્ત રહેવા માટે જ એમને કાંઈ કરવું પડે છે. તમે આટલી બધી ઉપાધિવાળા છો અને તમારી આસપાસ આવાં લફરાં રહે છે એ મને અસહ્ય લાગે છે. મારે તમારા દર્શન કરવાં આવવું હોય તો નોકરોની રજા સિવાય તો સીદ્ધા અવાય જ નહિ. મારે તમારાં ચરણસ્પર્શ કરવાં હોય તો તમારાં મોજાં નડે છે; મારે તમારી સાથે સાધારણ વાત કરવી હોય ત્યારે તમારૂં મન તો અક્ષરના જંગલમાં ભમતું હોય છે” વળી જતાં જતાં એ બે હાથ જોડીને બોલી: “મારા પ્રભુ, આજે સવારે મારા વક્ષ:સ્થળમાં આપના ચરણનો મને સ્પર્શ થએલો લાગ્યો. એ મને ઘણા ઠંડા લાગ્યા. તે વખતે એ પગ ખુલ્લા હતા. પૂજામાં મેં ઘણો સમય એ પગ મારે માથે ધરી રાખ્યા હતા, એથી મને આનંદ વ્યાપી ગયો; તો પછીથી આપની પાસે આવવાનું મારે શું પ્રયોજન હતું? હું શું કામ આવી? મને સાચેસાચું કહી દો, એ માત્ર મોહ નહિ તો બીજું શું?”

મારા ટેબલ ઉપર પુષ્પતબકમાં વાસી પુષ્પો હતાં તેમાંથી વાસી પુષ્પો કાઢી નાખીને મારા માળીએ બીજાં તાજાં પુષ્પો મૂકયાં. આ જોઈને જોગણે મને પ્રશ્ન કર્યો “હવે આ પુષ્પોની તમારે જરૂર છે? ન હોય તો મને આપો.” એમ કહીને એ પુષ્પો એણે પોતાની હથેળીમાં લીધાં અને એણે કેટલીકવાર તેમના સામું જોયા જ કર્યું. વળી ઊંચું જોઈને આ બોલી “આ પુષ્પો તો વાસી થઈ ગયાં છે. એટલે તમે એના સામુંયે જોતા નથી. જો એકવાર તમે એનું નિરીક્ષણ કરો તો તમારૂં વાંચવા લખવાનું ક્યાંયે ઉડી જાય.” પુષ્પો એને

વસ્ત્રને છેડે બાંધ્યાં અને સેવાભાવથી માથે ચઢાવ્યાં. જતાં જતાં એ બોલી "મારા પ્રભુને મારી સાથે લઈ જવા દો." એણે એવું કહ્યું એટલે મને પણ એમ લાગ્યું કે આપણા ઘરનાં પુષ્પોની આપણે હાથે જેવી જોઈએ તેવી કાળજી નથી લેવાતી. તેમને આપણે તબકમાં મૂકી રાખીએ છીએ, તે તોફાન કરતા છોકરાને શિક્ષા કરવા ખાતર જાણે પાટલી ઉપર ઊભા રાખ્યા હોય તેવાં દેખાય છે.

જોમણ પાછી સાંજે આવી અને અગાશીમાં મારા પગ આગળ આવી બેઠી. આજે સવારે પ્રભુનામના ગુણાનુવાદ ગાતાં ગાતાં ઘેર ઘેર ફરીને મેં પેલાં પુષ્પો વહેંચી દીધાં. આપણા ગામનો મુખી તો મારી આવી ભક્તિને માટે હસતો હતો. એ મને કહે કે એની ભક્તિ કરવામાં તું કેમ નકામો વખત ગાળે છે! એની તો દેશ દેશાન્તરમાં બદબોઈ થઈ રહી છે. પ્રભુ, શું આ વાત સાચી છે કે લોકો તમારી પાછળ પડયા છે?" એકાદ પળ તો હું ખંચકાયો અને છાપાઓ આટલી હદ સુધી પહોંચી જાય છે એથી મને આઘાત પણ થયો. જોમણે તો આગળ ચલાવ્યું "મુખીએ તો એક જ સપાટે મારી ભક્તિની જ્યોત બુઝાવી નાખવાનું ધાર્યું હતું; પણ એ જ્યોત કાંઈ નાની સુની નથી. એ તો મોટી જવાળા છે. પ્રભુ, લોકો તમને કેમ ગાળો દે છે?" મેં જવાબ દીધો "કારણ કે હું તેને લાયક છું. મારા મનમાં એવી લાલસા હતી કે ગુપ્ત રીતે મનુષ્યનાં હૃદય હરી લેવાં" "હવે તમને જણાવ્યું હશે કે મનુષ્યનાં હૃદય કેવાં છે. એ તો હલાહલથી ભરેલાં છે. હવે તમારી લાલસા છૂટશે."

જ્યાં સુધી મનુષ્યના હૃદયમાં લાલસા હોય છે ત્યાં સુધી એ માર જ ખાય છે. લોભ દુશ્મનની ગરજ સારે છે અને મનુષ્યમાં વિષ રેડે છે. આપણો દયાઘન પ્રભુ જ મનુષ્યને શિક્ષા કરીને પોતાને હાથે જ એ વિષને દૂર કરે છે. જે મનુષ્ય અંત સુધી પ્રભુનો માર ખાય છે તે અંતે તરી જાય છે.

એ સાંજે જ જોગણે મને એનો જીવનવૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. "મારા પતિ બિચારા ઘણા સરળ છે. કેટલાક તો એમને ભોળા ધારે છે; પણ હું તો જાણું છું કે જે સરળ હોય છે તે જ સત્ય સમજે છે. ધંધામાં અને ઘરમાં તો એ એમનું નભાવ્યે જતા હતા. એમની તૃષ્ણા અને જરૂરીઆતો ઘણી ઓછી હતી એટલે અમારી પાસે જે હતું તેનાથી એ સારી રીતે ચલાવ્યે જતા હતા. બીજી બાબતોમાં એ માથું મારતા નહોતા તેમ તે સમજવાનો પ્રયત્ન પણ કરતા નહિ. એમનાં માતપિતા અમારાં લગ્ન પછી અલ્પકાળમાં જ ગુજરી ગયાં હતાં એટલે ઘરમાં અમે એકલાં જ હતાં. પરંતુ મારા પતિને ટકોરની જરૂર હતી. મને કહેતાં શરમ આવે છે કે મારા પતિને મારે માટે માન હતું. મને એમના ઉપરી તરીકે એ માનતા; પણ મને ખાતરી છે કે મારા કરતાં એ સારું સમજતા. હું તો વાતોના તડાકા મારવામાં શૂરી હતી. સર્વ કરતાં એમને એમના ગુરૂ ઠાકુર માટે ઘણો પૂજ્યભાવ હતો. તેમના પ્રત્યે એમનો સ્નેહ એવો ઉત્તમ હતો કે તેવો સ્નેહ ભાગ્યેજ જ કોઈનામાં હોય. મારા પતિ કરતાં ગુરૂ ઠાકુર નાના હતા. અહીં એ કેવા સ્વરૂપવાન હતા, નાનપણમાં એ અને મારા પતિ ભેગા રમતા, અને ત્યારથી જ મારા પતિએ એમના આ બાલ મિત્રને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું હતું. મારા પતિ ભોળા હતા તે ઠાકુર જાણતા હતા. તેથી એ એમને ઘણા ચીડવતા. ગુરૂ અને એમના મિત્રો મારા પતિની મશ્કરીઓ કરતા અને ખુશી થતા. એ બિચારા મૂંગે મોઢે આ બધું સહન કરતા હતા.

મારાં લગ્ન થયાં ત્યારે ગુરૂ ઠાકુર બનારસમાં ભણતા હતા. એમનો ખર્ચ મારા પતિ જ પૂરો કરતા. જ્યારે એ અમારા ગામમાં આવ્યા ત્યારે મારી અઢાર વર્ષની હતી. પંદરમે વર્ષે મને એક પુત્ર થયો

પણ એટલી ઉમ્મરમાં બાલકો કેમ ઉછેરવાં તે મને નહોતું આવડતું. હુ એટલી બધી વાતોડી હતી કે કલાકના કલાક મારી સહિયરો સાથે વાતોના તડાકા જ માર્યા કરતી હતી. પુત્રને લીધે મારે ઘરમાં ગોંધાઈ રહેવું પડતું તેથી એના ઉપર હું બહુ ખીજવાઈ જતી. અરેરે! પુત્રરૂપે પ્રભુ મારે ત્યાં અવતર્યા પણ તેમને રમવાનાં રમકડાં મારી પાસે નહોતાં. એ તો માતાના અંતરમાં પ્રવેશ્યા પણ માતાનું અંતર પાછું પડ્યું. ક્રોધમાં મારો ત્યાગ કરીને એ જ્યારથી ચાલ્યા ગયા ત્યારથી એમની શોધમાં મેં આકાશ અને પાતાળ એક કરી નાખ્યાં છે. પુત્ર એના પિતાનો આનંદ હતો. હું પુત્ર માટે કેવળ બેદરકાર હતી તેથી એમને દુઃખ થતું, પરંતુ એમનાથી એ દુઃખ કોઈ ને કહેવાતું નહિ. આશ્ચર્ય જેવી વાત તો એ હતી કે પુત્ર પ્રત્યે જેમ હું બેપરવા રહેતી તેમ પુત્ર મને ને મને જ વળગતો આવતો હતો. એને ભય હતો કે એક દિવસ એને તજીને હું ચાલી જઈશ; તેથી હું પાસે હોઉં છતાંએ આતુર નેત્રે એ મારી ચોકી જ કર્યા કરતો હતો. હું એની પાસે ઝાઝીવાર રહેતી નહિ, તેમ તેમ મારી પાસે રહેવાની એને વિશેષ ગરજ થતી હતી. હું રોજ નદીએ જતી ત્યારે હાથ લાંબા કરીને મારી સાથે આવવાને એ ધમપછાડા કરી મૂકતો પણ હું તો ત્યાં સહિયરોને મળવા જતી હતી એટલે પુત્રનો ભાર વિંઢાળવો મને ગમતો નહોતો.

એક દિવસ સવારમાં આકાશમાં પુષ્કળ વાદળાં ચઢી આવ્યાં હતાં તે વખતે મારા પુત્રને નોકરને સોંપીને હું નદીએ ચાલી ગઈ. મારી સાથે આવવાને એ ઘણું રડ્યો. ઘાટ ઉપર હું પહોંચી તે વખતે ત્યાં કોઈએ નહોતું. અમારા ગામની બધી સ્ત્રીઓ કરતાં મને સૌથી વધારે સારૂં તરતાં આવડતું હતું. વરસાદના પાણીને લીધે નદી ભરચક થઈ રહી હતી. હું તરવા પડી, અડધી નદી તરી ગઈ હઈશ એટલામાં કિનારા ઉપરથી “માતા” એવી બૂમ આવતી મેં સાંભળી. પાછી વળીને જોઉં છું તો મારો પુત્ર મને બોલાવતો બોલાવતો પગથિયાં ઉતરતો હતો. મેં બૂમ પાડીને કહ્યું કે તું ત્યાં જ ઊભો રહે, પણ એ

તો હસતો હસતો અને મને બૂમો પાડતો પગથીઆં ઉતરવા લાગ્યો. ભયથી મારો હાથ પગ ખેંચાવા લાગ્યા. ભયાનક બનાવ ન જોવાય તેટલા માટે મેં મારી આંખો મીંચી દીધી. જ્યારે પાછી ઉઘાડી ત્યારે લપસણા પગથીઆ ઉપરથી મારા પુત્રના મુખ ઉપર વિલસી રહેલું હાસ્ય અદૃશ્ય થયું હતું. હું કિનારે આવી પહોંચી, છોકરાને પાણીમાંથી ખેંચી કાઢયો. મેં એને મારા હાથમાં લીધો. મારા બાલુડાએ મારી સાથે આવવા બહુએ બૂમો પાડી હતી પણ મેં મૂર્ખાએ કાંઈ ધ્યાન ન આપ્યું. એને હાથમાં લઈને એના સામું જોઈ રહી પણ એ તો મારા સામું જોતો જ નહોતો; તો પછી મને માતા કહીને બોલાવે તો શાનો?

પુત્રરૂપે પ્રભુ આવ્યા હતા પણ મેં તેમની પરવા ન કરી; મેં એમને રડાવ્યા જ કર્યો. હવે તે જ મારી બેદરકારી મારી છાતીમાં મને ઘા ઉપર ઘા લગાવ્યા કરે છે. જ્યારે પુત્ર જીવતો હતો ત્યારે હું એને એકલો જ પડ્યો રહેવા દેતી; હું મારી સાથે નહોતી લઈ જતી. હવે એ મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે એ મને રોજ સાંભર્યા કરે છે, ઘડીવાર વિસરાતો નથી.

મારા પતિને માટે કેટલું કલ્પાંત થયું તે તો પ્રભુ જ જાણે છે. મારા પાપને માટે એમણે મને શિક્ષા કરી હોત તો ઘણું સારૂં થાત; પરંતુ એમણે તો શાંતિથી સઘળું સહન કરી જાણ્યું, એમણે કહી ન જાણ્યું હું તો શોકથી લગભગ ગાંડા જેવી થઈ ગઈ હતી; તેવામાં ગુરુ ઠાકુર પાછા આવ્યા. પહેલાં તો મારા પતિને એમની સાથે બાલમિત્રતાને લીધે સ્નેહ જ હતો; પણ હમણાં હમણાં તો ગુરૂની પવિત્રતા અને વિદ્વતાને લીધે તેમના પ્રતિ એમની ભક્તિ અપૂર્વ થઈ ગઈ હતી. ગુરૂનો એમના ઉપર એટલો બધો પ્રભાવ પડી ગયો હતો કે એમની સમક્ષ એમનાથી બોલાતું પ નહિ. શોકમાં મને આશ્વાસન આપવા મારા પતિએ ગુરૂને કહ્યું. ગુરૂ કથા પુરાણ વાંચતા પણ એથી મારા મન ઉપર ઝાઝી અસર ન થઈ. કથા પુરાણની કીંમત મને તો પ્રેમના

સ્વરમાં લાગી. પ્રભુ મનુષ્ય દૈવી જીવનનો ધુંટડો મનુષ્યના સ્વર દ્વારા ઉતારે છે. એના સિવાય બીજું સારૂં સાધન એની પાસે નથી; અને એ પોતે પણ એ દ્વારા જ દૈવી ધુંટડો પોતાને ગળે ઉતારે છે મંદિર જેમ સુગંધીદાર ધૂપથી મધમધ થઈ રહે તેમ અમારૂં આખું ઘર મારા પતિની ગુરૂભકિતથી થઇ રહ્યું હતું. ગુરૂ પ્રત્યે મેં પણ તેવી જ ભક્તિ દાખવી અને મને શાંતિ મળી. ગુરૂમાં મેં મારા પ્રભુનાં દર્શન કર્યાં. દરરોજ એ અમારે ઘેર આવતા. પથારીમાંથી ઊઠતાં મને એમના ભોજન વિષેનો જ પહેલો વિચાર આવતો, એમના ભોજન માટે હું સામગ્રી તૈયાર કરતી તે વખતે મારી આંગળીઓ હર્ષથી નાચી રહેતી હતી.

ગુરૂ પ્રત્યે મારી આવી ભકિત જોઇને મારા પતિ મારા ઉપર વધારે પ્રસન્ન થયા. ગુરૂ કેવી આતુરતાથી મને કથા પુરાણ સમજાવતા તે પણ એમણે જોયું; તેથી એમને એમ થયું કે હું જ મૂખો રહ્યો. હું ગુરૂકૃપા નથી મેળવી શકતો પણ કાંઇ હરકત નહિ, મારી પત્નીએ તેનો ખંગ વાળ્યો છે.

આમ ને આમ સુખમાં બીજાં પાંચ વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં. મારૂં આખું જીવન એ પ્રમાણે સુખમાં જાત; પરંતુ ગુપ્ત રીતે અંદરખાને કાંઇ ચાલી રહ્યું હતું. હું તો ન પારખી શકી પણ મારા અંતરના પ્રભુ તો તે પારખી શકયા. પછી એક દિવસ એવો આવ્યો કે તે દિવસે એક પળવારમાં અમારૂં આખું જીવન ઊંધું ચતું થઈ ગયું.

ભર ઉનાળામાં એક દિવસ સવારમાં હું નદીએથી સ્નાન કરીને ભીને વસ્ત્રે એક ગલીમાં થઇને ઘર તરફ આવતી હતી; વળવાનો રસ્તો હતો ત્યાં આગળ આમ્રવૃક્ષની નીચે મને મારા ગુરુ ઠાકુર મળ્યા. એમના ખભા ઉપર વસ્ત્ર હતું. સંસ્કૃત શ્લોક બોલતા બોલતા એ નદીએ સ્નાન માટે જતા હતા. મારાં ભીનાં વસ્ત્ર મારે અંગે અને સજ્જડ ચોંટી ગયાં હતાં; એટલે એમને જોઇને હું શરમાઈ ગઈ

અને મને ન દેખે એમ સોડીયું વાળીને હું ચાલી જતી હતી. એટલામાં એમણે મને નામ દઈને બોલાવી. હું સંકોચ પામતી નીચી નજરે ઊભી રહી. એ મારા સામું જોઈ રહ્યા અને બોલ્યા. "તારૂં અંગ કેવું સુંદર છે?"

પાસેના વૃક્ષની ડાળીઓ ઉપર સમસ્ત પક્ષીવૃંદ એકદમ કિલકિલાટ કરવા મચી પડ્યો હોય એમ લાગ્યું. શાખાઓ પુષ્પથી લચી રહેલી લાગી. પૃથ્વી આકાશ અને પ્રત્યેક વસ્તુ આનંદની મસ્તીમાં ઉછળી રહી હોય એમ જણાતું હતું. હું ઘેર કેવી રીતે પહોંચી તે કહી શકતી નથી. મને એટલું જ સાંભરે છે કે હું ઘેર જઈને દેવમંદિરમાં પેસી ગઈ. મંદિર મને ખાલી લાગ્યું. નદીએથી આવતા પેલી ગલીમાં જે સોનેરી તારા ટપકીઓ મારી આગળ ચમકી રહી હતી, તેજ અત્યારે મારાં નયન સમક્ષ રમી રહી હતી. ગુરુ ઠાકુર મારે ત્યાં ભોજન માટે આવ્યા, મારા પતિને પૂછ્યું કે હું ક્યાં ગઈ છું. એમણે મને બહુએ ખોળી પણ હું ન જડી.

હવે મને એ જ પૃથ્વી અને એ જ સૂર્ય જુદાં ભાસવા લાગ્યાં, મેં પ્રભુને સંભાર્યો પણ એમણે મુખ મચકોડયું. દિવસ ક્યાં ઊગ્યો અને ક્યાં આથમ્યો તે મને ન જણાયું. રાત પડી, અંધારૂં થઇ ગયું. મારા પતિ રાતે જ ખરા ખીલતા હતા. એ અંધારામાં જે કાંઈ બોલતા તે ઉપરથી મને આશ્ચર્ય થતું કે એમને કેવું ઊંડું જ્ઞાન છે.

કેટલીકવાર મોડી રાત સુધી કામ પહોંચતું એટલે હું મોડી સુવા જતી. મારા પતિ મારી રાહ જોતા જમીન ઉપર જ બેસી રહેતા. રાતે પ્રથમ અમે અમારા ગુરુ વિષે વાતચીત કરતાં અને પછી બીજી વાત ઉપર જતાં.

તે રાતે હું છેક મધ્ય રાત્રે સુવા ગઈ. એ તો જમીન ઉપર ઊંઘી ગયા હતા. એમને જગાડયા સિવાય એમના પગ ઊંચા નીચા કરતાં મારી છાતીમાં એમની લાત વાગી. એમના તરફનું મને એ છેલ્લું જ દાન હતું. બીજે દિવસે એમના ઊઠ્યા પહેલાં હું ઊઠી; તે

વખતે મળસ્કું થયું હતું, પણ હું એટલી બધી વહેલી ઉઠી હતી કે તે વખતે કાગડા પણ નહોતા બોલતા. હું પતિને પગે પડી અને એમને ચરણે મેં માથું અડકાડયું. એ ઊઠીને બેઠા થયા અને જાણે સ્વપ્નમાંથી જાગ્યા હોય તેમ આશ્ચર્યચકિત થઇને મારા સામું જોવા લાગ્યા.

મેં કહ્યું. "મેં તો હવે સંસારનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કરી દીધો છે. હવે હું તમારી સાથે નહિ રહી શકું, તમારા ઘરનો હું ત્યાગ કરૂં છું." હજુ તો એ પોતાને સ્વપ્નમાં જ ધારતા હતા તેથી એ કાંઇ બોલ્યા નહિ. મેં અસહ્ય દુઃખથી કહ્યું: "જરા મારૂં કહ્યું સાંભળો. જુઓ તમે ફરીથી લગ્ન કરજો, હું તો હવે રજા લઇશ."

"આ શી ગાંડી ગાંડી વાતો કરે છે? સંસારનો ત્યાગ કરવાનો તને કોણે બોધ આપ્યો?"

"ગુરુ ઠાકુરે."

"ગુરુ ઠાકુર? એમણે આવો બોધ ક્યારે આપ્યો?"

"કાલે સવારે નદીએથી આવતાં હું એમને મળી ત્યારે." એમનો અવાજ થરડાયો. મારા સામું ફરીને મને પૂછવા લાગ્યા. "એમણે તને એવી કેમ આજ્ઞા આપી?"

"તે તો હું શું જાણું? તેમને પૂછો; એ પોતે તમને કહેવું હશે તો કહેશે."

"સંસારમાં રહીને પણ સંસારનો ત્યાગ થઇ શકે છે; તારે મારા ઘરમાંથી જતા રહેવાની કાંઇ જરૂર નથી. હું ગુરુને એ વિષે વાત કરીશ."

"ભલે, તમારા ગુરુને તમારૂં કહેવું માનવું હોય તો માને, પરંતુ મારૂં હૃદય હવે એ વાત નહિ માને. હું તો તમારા ગૃહનો ત્યાગ જ કરીશ. આજથી આ સંસાર મારે મન મિથ્યા છે."

આ સાંભળીને એ તો સ્તબ્ધ જ બની ગયા. અમે બંને અંધારામાં જમીન ઉપર જ બેસી રહ્યાં. અજવાળું થયું ત્યારે એ બોલ્યા. "ચાલો આપણે બંને ગુરુ પાસે જઇએ" બે હાથ જોડીને મેં કહ્યું. "હું તો હવે કદી એમને મળવા નહિ આવું." એ મારા સામું જોઇ રહ્યા. હું સમજી ગઇ કે એ મારો મનોભાવ કળી ગયા છે. સંસારમાં બે જ વ્યક્તિઓનો મારા ઉપર અંતિમ પ્રેમ હતો. એક મારા પુત્રનો અને બીજો મારા પતિનો. એ પ્રેમ જ મારો પ્રભુ હતો તેથી ત્યાં અસત્ય નહોતું ચાલતું. આ બેમાંથી એકે મારો ત્યાગ કર્યો અને મેં બીજાનો ત્યાગ કર્યો. હવે તો મને સત્ય–નીતરા સત્યની જ જરૂર છે." એટલું કહીને જોગણે મારાં ચરણની રજનો સ્પર્શ કર્યો, ઊભી થઇ, મને પગે પડી અને ચાલી ગઈ.

૫

વિજયમુકુટ

એ રાજકુમારી અજિતા હતી, પરંતુ રાજા નારાયણના રાજકવિએ એને કોઈ દિવસ જોઈ નહોતી. જ્યારે એ પોતાની નવી કૃતિ રાજાને ગાઈ સંભળાવતો ત્યારે એ એટલા ઊંચા સ્વરે ગાતો, કે રાજ્યકચેરીના ઉપલા ભાગનાં પડદા ભરી લીધેલા છજાની અંદર બેઠેલા અદૃષ્ટ શ્રોતાઓ પણ એ સ્વરને સાંભળી શકતા હતા. એનો સૂર એટલો બધો ગગનભેદી હતો કે એ ઠેઠ ગ્રહમંડળમાં પહોંચી જતો, અને એના ભાગ્યના શાસનકર્તા ગ્રહને ત્યાંથી ખેંચી લાવીને તેને પૂર્ણ કળાએ પહોંચાડી દેતો.

પડદા પાછળ કવિ કોઈની છાયા આમતેમ જતાં જોતો. દૂરથી એને કાને રણકો કરતો અવાજ આવતો હતો. એ રણકાર નૂપુરની સુવર્ણ ઘુઘરીઓનો હતો અને એ જ રણકાથી કવિ નૂપુરના મધુર સ્વપ્નમાં પડી જતો. પ્રભુની દયાદૃષ્ટિથી જેમ પતિત પણ પાવન થઈ જાય તેમ એ નૂપુરને ધારણ કરનાર ગુલાબી રંગનાં ચરણો જે ભૂમિ ઉપર પડતાં હશે, તે ભૂમિની રજનાં પણ અહોભાગ્ય, એમ કવિને લાગતું. એ જ પાવન પગલાં કવિએ પોતાના હૃદયમંદિરમાં પધરાવ્યાં, અને એ સુવર્ણ ઘુઘરીઓના રણકારમાં રાગ મિલાવીને કવિ એ જ મંદિરમાં કાવ્ય રચતો હતો. પડદાની પાછળ કોની છાયા હાલ્યા કરતી હશે અને કોના નૂપુરની ઘુઘરીઓનો ચમકો પોતાના હૃદયના રણકા સાથે વાગી રહેતો હશે, તે બાબતની કવિના મનમાં શંકા ઊઠી જ નહિ. રાજકુમારીની દાસી મંજરી કવિના આગળ થઈને નદીએ જતી ત્યારે કવિની સાથે છાનામાનાં વાત કરવાનું એ કદીએ ચૂકતી નહિ. કોઈ કોઈવાર સંધ્યાકાળે જ્યારે માર્ગમાં કોઈ જતું આવતું

ન હોય ત્યારે તો એ બેધડક કવિના ઘરમાં પેસી જતી અને શેતરંજીને છેડે બેસી જતી; પરંતુ એના મુખ ઉપર જે ઘૂમટો રહેતો, તેનો દીલપસંદ રંગ રાખવાને માટે જે કાળજી રાખતી અને એના અંબોડામાં જે જાતનાં પુષ્પોનો ગુચ્છ શોભી રહેતો, તે ઉપરથી એ વિષયમાં કોઈની સહાય લેવાતી હોવી જોઈએ; તે સિવાય આવી પસંદગી દાસી ન કરી શકે; તેવી શંકાને સ્થાન મળતું હતું. લોકો એ જોઈને હસતા અને ગુસપુસ વાતો પણ કરતા હતા; પરંતુ એમાં એમને દોષ દેવા જેવું નહોતું. રાજકવિ શેખર આ વાત ગુપ્ત રાખવા જરાએ પ્રયત્ન કરતો નહોતો. આવા મિલન પ્રસંગો એને મન વિશુદ્ધ આનંદરુપ હતા. મંજરીનો અર્થ પુષ્પનો પરાગ એવો થતો હતો. સાધારણ મનુષ્યને પણ આ નામ મધુર લાગતું હતું; પરંતુ શેખરે તો એ મધુર નામને પણ વધારે મધુર બનાવ્યું. એણે દાસીનું નામ વસંતપુષ્પપરાગ પાડ્યું. આ નામથી અન્ય મનુષ્યો તો ડોકું ધુણાવીને "ઓત્તારીની" એમ કહેવા લાગ્યા. પોતાનાં વસંત કાવ્યોમાં કવિએ વસંત પુષ્પપરાગનાં યશોગાન ઘણી જ સ્પષ્ટ રીતે અને સ્થળે સ્થળે ગાયાં હતાં. રાજા જ્યારે આ કાવ્ય સાંભળતો ત્યારે આંખનો અણુસારો કરીને હસી પડતો અને કવિ પણ હસતો. રાજા એને પ્રશ્ન પૂછતો "વસંતના દરબારમાં ભ્રમરનું કાર્ય માત્ર શું ગુંજારવ કરવાનું જ છે?" કવિ ઉત્તર અપતો. "ના. વસંતપુષ્પપરાગના મિષ્ટ મધનું આસ્વાદન લેવાનું કાર્ય પણ ખરૂં." આ સાંભળી આખી રાજસભા હસી પડતી; અને એમ પણ સાંભળ્યું હતું કે મંજરી પોતાને કવિએ આપેલું નામ સ્વીકારીને અંતરમાં હર્ષ પામતી હતી તેથી રાજકુમારી અજિતા પણ હસી પડતી.

જીવન સત્ય અને અસત્યની ગૂંથણી છે. કર્તા સૃષ્ટિને રચે છે પરંતુ મનુષ્ય પોતાની રૂચિ અનુસાર તેના ઉપર ઢોળ ચઢાવે છે. કવિના કાવ્યમાં તો નીતરૂં સત્ય જ હતું. કાવ્યનો વિષય કૃષ્ણ અને રાધાનો હતો, અનાદિ પુરૂષ અને પ્રકૃતિનો હતો, આદિ ઉપાધિ અને

અનંત આનંદનો હતો. રંકથી તે રાય પર્યંત દરેક મનુષ્યે પોતાના અંતરમાં આ કાવ્યનું સત્ય તપાસી જોયું હતું. એ કાવ્યો બધાને મુખપાઠ જેવાં થઈ ગયાં હતાં. ચંદ્રના પ્રકાશમાં, કે ગ્રીષ્મમાં ઠંડા પવનની લહેરો આવતી હોય તે વેળા બારીઓમાં, અગાસીઓમાં કે હોડીઓમાં અથવા વૃક્ષોની ઘટાઓમાં, આ કાવ્યો હજારો મુખેથી ગવાતાં હતાં.

કવિ ગાતો, રાજા સાંભળતો અને શ્રોતાઓ હર્ષના નાદ કરી મેલતા. મંજરી નદીએ જતી આવતી કવિના ઘરમાં ડોકિયું કરતી. છજ્જાની અંદર પમરવ સંભળાયા કરતો અને સોનેરી ઘુઘરીઓનો અવાજ દૂરથી આવ્યા કરતો હતો. આ પ્રમાણે કવિના દિવસો સુખમાં નિર્ગમન થતા હતા.

એવામાં દિગ્વિજય કરવા નીકળી પડેલો કોઈ અન્ય કવિ રાજા નારાયણના અમરપુરમાં આવી પહોંચ્યો. એણે ઘણી રાજસભાઓમાં જઈને પોતાની ઉત્તમ કાવ્યકૃતિ અને શક્તિથી ત્યાંના કવિઓનો પરાભવ કર્યો હતો. એ કવિ રાજાના સિંહાસન આગળ આવીને ઊભો રહ્યો અને એક શ્લોક બોલીને પોતાની કીર્તિનાં વખાણ કર્યાં. રાજાએ એનો આદરસત્કાર કર્યો અને કહ્યું. "કવિ પધારો; તમને અમારૂં સ્વાગત છે." આ નવા કવિનું નામ પુંડરીક હતું. એણે કહ્યું. "મહારાજા, હું કાવ્યમાં દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યો છું. ફરતો ફરતો આપના રાજ્યમાં આવી પહોંચ્યો છું. હું કાવ્યક્ષેત્રમાં યુદ્ધ માગું છું." રાજકવિ શેખર કાવ્યક્ષેત્રમાં કેવું યુદ્ધ થતું હશે તે જાણતો નહોતો. એને રાત્રે નિદ્રા ન આવી. પ્રસિદ્ધ પુંડરિકનું પ્રચંડ શરીર, કિરપાણના જેવું અણીવાળું વળેલું નાક અને દર્પથી એક જ બાજુએ ઢળેલું એનું મસ્તક; શેખરની દૃષ્ટિમાં તરવરવા લાગ્યાં. ગભરાતો ગભરાતો શેખર સવારે સભામંડપમાં આવ્યો. મંડપમાં મોટી મેદની ભરાઈ હતી.

શેખરે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીને મુખ મલકાવીને નમન કર્યું.

પુંડરીકે સહેજ પોતાનું માથું હલાવ્યું અને અર્થસૂચક હસીને પોતાની વાહવાહ કહેનારાં અનુયાયીઓ સામે ફર્યો.

શેખરે ઊંચું જોયું, છજા તરફ દૃષ્ટિ કરી અને પોતાની હૃદયદેવીને પ્રણામ કરીને બોલ્યો. "દેવી, આજના વાદયુદ્ધમાં જો હું વિજયવંત થઈશ, તો તારા અજેય નામની કીર્તિનો ડંકો વાગી રહેશે."

તૂર વાગ્યું. મહારાજાનો જય પોકારતા લોકો ઊઠીને ઊભા થયા. રાજા સફેદ વસ્ત્રો ધારણ કરીને રાજવંશી દરબારમાં સભામંડપમાં આવી પહોંચ્યા અને સિંહાસન ઉપર બિરાજ્યા.

પુંડરીક ઊભો થયો. આખા મંડપમાં શાંતિ પ્રસરી રહી. માથું ઊંચું રાખીને અને છાતી ફુલાવીને બુલંદ અવાજથી મહારાજા નારાયણનાં યશોગાન એણે ગાવા માંડ્યાં. સમુદ્રનાં મોજાંની માફક એના શબ્દો સભાગૃહની દીવાલો ઉપર અથડાવા લાગ્યા અને પોતાની પાંસળીઓમાં જાણે એ અવાજ પેસી જતો હોય એમ શ્રોતાઓને લાગ્યું. અગાધ બુદ્ધિથી એણે નારાયણ નામના અનેકાનેક અર્થ કરી બતાવ્યા. જે શીઘ્રતાથી અને વિદ્વતાથી એણે વિવિધ છંદોબદ્ધ કાવ્યોમાં નારાયણ શબ્દના પ્રત્યેક અર્થને ગૂંથી બતાવ્યા, તેથી શ્રોતાઓ તો સડક જ થઈ ગયા. એના બેઠા પછી પણ કેટલીકવાર સુધી રાજસભાના થાંભલાઓમાં અને શ્રોતાઓના કાનમાં એના બુલંદ અવાજના ભણકારા વાગી રહ્યા હતા. દેશાવરથી આવેલા પંડિતો પોતાના હાથ ઊંચા કરી કરીને બોલ્યા. "શાબાશ છે, શાબાશ છે."

રાજાએ શેખરના સામું જોયું એટલે પળવાર દુઃખભરી આંખે રાજા સામું જોઈને ઘાયલ થએલા હરણની માફક એ ઊભો થયો. એનું મુખ ફિક્કું પડી ગયું હતું, સ્ત્રીના જેવો એ લજ્જાળ થઈ ગયો હતો. સૂર મેળવતાં તાર વધારે તંગ થઈ જવાથી વાગતાં વાગતાં તૂટું તૂટું થઈ રહે છે તેમ પાતળા કાંઠાવાળી અને વીણા સમો નાજુક શેખરનો દેહ જાણે હમણાં તૂટી જશે એમ લાગતું હતું. આરંભમાં એણે પોતાનું માથું નીચું રાખ્યું અને સ્વર ધીમો કર્યો.

પ્રારંભના કેટલાક શ્લોકો તો બિલકુલ સંભળાયા નહિ. પછીથી ધીમે ધીમે એનું માથું ઊંચું થવા લાગ્યું અને એનો મંજુલ સ્વર અગ્નિની થરથરતી જ્યોતની માફક આકાશ તરફ વધવા લાગ્યો. ભૂતકાળની વિસ્મૃતિમાં ભૂલાઈ ગયેલ રાજાની પાછલી પેઢીઓથી માંડીને વર્તમાન પેઢી સુધીના એ વંશમાં જેટલા રાજાઓ થઈ ગયા, તેમનું શૌર્ય અને અનુપમ ઔદાર્યનું કવિએ એવું સર્વોત્કૃષ્ટ દિગ્દર્શન કરાવી દીધું કે એ રાજવંશ માટે પ્રજાના હૃદયમાં ઉછળી રહેલી અદ્વિતીય પ્રેમોર્મિની પરિમલ કાવ્ય રૂપે ચારે તરફ પ્રસરી રહી અને રાજ્યસિંહાસનની આસપાસ પુષ્પમાળા પ્રમાણે વીંટાઈ ગઈ. કાવ્યની પૂર્ણાહુતિ કરતાં પોતાના મહારાજાને ઉદ્દેશીને શેખરે કહ્યું "રાજાજી, શબ્દના આડંબરમાં કદાચ હું પછાત પડ્યો હઈશ, પરંતુ આપના પ્રત્યેના મારા પ્રેમમાં હું જરાએ પછાત પડ્યો નથી." શ્રોતાઓની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ અને પથ્થરની દીવાલો પણ વિજયની ઘોષણા કરી રહી હોય એમ ગાજી રહી.

જબરજસ્ત રીતે ડોકું ધુણાવીને 'હેં' એમ તુચ્છકાર કરતાં લોકોની હર્ષની લાગણીને પુંડરીકે ગુમાનમાં જ હસી કાઢી; અને ઊભા થઈને સભા સમક્ષ આ પ્રશ્ન રજુ કર્યો "શબ્દો કરતાં સર્વોપરિ બીજું શું છે?!' આ સાંભળીને આખી સભા પાછી શાંત થઈ ગઈ.

એણે ફરીથી પોતાની છટાદાર વાણીમાં પોતાની વિદ્વત્તાનું દર્શન કરાવ્યું. એણે સાબિત કરી બતાવ્યું કે શબ્દ તો આદિથી જ છે અને પરમાત્મા છે. એણે પોતાના સમર્થનમાં શાસ્ત્રનાં અવતરણો ટાંકી ટાંકીને બતાવ્યાં અને પૃથ્વી અને આકાશમાંની સર્વ વસ્તુઓ કરતાં શબ્દનું સ્થાન ઘણું ઉચ્ચ છે. એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું; અને ફરી પ્રચંડ સ્વરે એણે પાછો એ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો "કહો હવે, શબ્દ કરતાં સર્વોપરિ બીજું શું છે?" અભિમાનપૂર્વક એણે ચારે તરફ જોયું. એના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાની કોઈની હિમ્મત ચાલી નહિ. એટલે પોતે કરેલા શિકારનું પુરેપુરૂં ભોજન કરીને ધરાયેલા સિંહ

ગયો. એ ધીમે રહીને બેસી ગયો. પંડિતો 'ધન્ય છે'ની ગર્જનાઓ કરી રહ્યા. રાજા આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. શેખર તો પુંડરીકની અમોઘ વિદ્વતા આગળ કશા લેખામાં ન ગણાયો. આજના દિવસની સભાનું કાર્ય સમાપ્ત થયું.

બીજે દિવસે શેખરે શરૂઆત કરી. કાનુડાની વાંસળીએ વૃંદાવનને પહેલી વાર ગજાવી મૂક્યું હતું તે વિષેનું કાવ્ય હતું. "વેણું કોણ વગાડે છે અને એનો નાદ ક્યાંથી આવે છે તેની ગોપીઓને ખબર ન પડી. કેટલીકવાર એમ લાગતું કે દક્ષિણ દિશાનો પવન ખેંચી લાવતો હશે કે ટેકરીઓની ટોચ ઉપર ઝૂલતા વાદળમાંથી આવતો હશે. ઉદયાચળમાંથી એ નાદ મિલનનો સંદેશ લાવતો અને અસ્તાચળમાં વિષાદવત્ થઇને પાછો પડતો. વેણુ સંગીતના સ્વપ્નથી રાત્રિને ભરી દેતી, તારાઓ પૂરકનું કામ કરતા હતા. વેણુનો નાદ કોઇ વખતે સર્વ દિશામાં ગાજી રહ્યો. ખેતરોમાં, ઘટાઓમાં, રસ્તા ઉપર, ગલીઓમાં લીલા ઘાસ ઉપર, એમ સર્વત્ર એની અસર પ્રસરી રહી. કોઇ ગોપી એનો અર્થ સમજી શકી નહિ, તેમ પોતાના અંતરની ઇચ્છા કેવા શબ્દોમાં વ્યક્ત કરવી તે પણ એમને સૂઝયું નહિ. વેણુ—વિહારી વિના એમનાં નેત્રો અશ્રુથી છલોછલ ભરાઈ ગયાં, એમનું જીવન વેણુવિહારીના અભાવે મૃત્યુની વાંછના કરવા લાગ્યું.

શેખર શ્રોતાઓને ભૂલી ગયો, પોતે પ્રતિસ્પર્ધી સાથે સ્પર્ધામાં ઊતરી રહ્યો છે તે પણ ભૂલી ગયો. એ પોતાના વિચારોની મધ્યમાં એકલો ઊભો હતો અને વેણુ ગીત ગાઇ રહ્યો હતો. છાયામાંથી આકાર બની ગયેલ મૂર્તિ એના મનમાં રમી રહી હતી અને દૂરના પડતા પગરવના રણકારનો પ્રતિધ્વનિ ગાજી રહ્યો હતો.

હવે એ પોતાના સ્થાન ઉપર બેઠો, શ્રોતાઓ અવર્ણનીય અને અનહદ આનંદમાં એવા નિમગ્ન થઈ ગયા હતા કે શેખરને હર્ષના ધ્વનિથી વધાવી લેવાનું પણ વિસ્મૃત થઈ ગયું. વળી પાછો પુંડરીક

ઉભો થયો અને એ પ્રિયતમ અને પ્રિયતમા કોણ હતાં તેનું વર્ણન કરવાનું શેખરને આહ્વાહન કર્યું. ગર્વથી એણે ચારે તરફ જોયું. પોતાના અનુગામીઓ પ્રતિ જોઈને હસ્યો અને ફરીથી પૂછ્યું. "પ્રિયતમ કૃષ્ણ કોણ, અને પ્રિયતમા રાધા કોણ?" પછી એણે એ નામોનાં મૂળ રૂપનું પૃથક્કરણ કરવા માંડ્યું અને તેમના જુદા જુદા અર્થ ઘટાડવવા માંડ્યા. જુદા જુદા સંપ્રદાયવાળાઓએ એ નામના કેવા કેવા અર્થ કર્યા છે તે પોતાની અમોઘ મેધાવડે સમજાવતાં એણે શ્રોતાઓને દિગ્મૂઢ કરી દીધા. એ નામના દરેકે દરેક અક્ષરને તર્ક લડાવીને એવા ઉલટી રીતે છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા કે એવા અક્ષરોની જાણે કાંઈ જ કિંમત ન થઈ શકે; અને વળી પાછા એ જ અક્ષરોને એવી સંકલનાથી વિવિધ રીતે જોડવા માંડ્યા, કે તેના અર્થ ભલભલા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિના શબ્દપંડિતોની કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે.

પંડિતો હર્ષમાં નિમગ્ન થઈ ગયા હતા. મોટી ગર્જના કરીને પુંડરીકનો તેમણે જયઘોષ કર્યો, આ બુદ્ધિના પ્રચંડ મહારથીએ ત્યાં ભરાએલા લોકોની સમક્ષ જ સત્યનાં પટાંતરો ભેદીને તેના ચીરેચીરા કરી નાખીને તેમને બતાવી દીધા. લોકો હર્ષનાદથી ગર્જી રહ્યા. પુંડરીકના આ મહાભારત કાર્યથી પ્રેક્ષકો એટલા બધા પ્રસન્ન ચિત્ત થઈ ગયા કે એ જે કહી ગયો તેની પાછળ કાંઈ સત્ય રહ્યું છે કે કેમ, તેનોએ પોતે પણ વિચાર કરવાનું ભૂલી ગયા. રાજા વિસ્મય પામી ગયો. સંગીતનું વાતાવરણ હવે પુરેપુરૂં શમી ગયું. શ્રોતાઓની દૃષ્ટિ લીલાછમ જેમ તાજા ખેતર ઉપરથી વળીને પથ્થરની બનાવેલી મજબૂત સડક ઉપર પડી. એમને મન તો આ પહેલવાન કવિ આગળ પોતાનો કવિ એક બાળક જેવો લાગ્યો. એ ચાલતો તે વખતે જાણે પોતાના પાદતલથી વિચાર અને શબ્દસૃષ્ટિની મુશ્કેલીઓને દળી નાંખતો જણાતો હતો. શેખરની કવિતાઓ હવે નરી સાદી જ લાગી. એવી કવિતાઓ તો પોતે પણ લખી શકે, એ કવિતામાં નવીનતા

નથી મુશ્કેલી નથી. શિખામણ લેવા જેવી પણ નથી. તેમ ઉપયોગી પણ નથી એમ સર્વને લાગ્યું.

રાજાએ દૃષ્ટિસંકેતથી છેલ્લો પ્રયાસ કરવા શેખરને બહુએ ઉત્તેજ્યો પણ એણે કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. એ પોતાને સ્થાને જ બેસી રહ્યો.

રાજા ક્રોધમાં સિંહાસન ઉપરથી ઊઠ્યો, પોતાના કંઠમાંથી મોતીનો હાર કાઢીને પુંડરીકના કંઠમાં પહેરાવી દીધો. રાજસભા હર્ષના ધ્વનિથી ગાજી ઉઠી. ઉપલા છજામાંથી વસ્ત્રનો અને કટિમેખલાની સુવર્ણ ઘુઘરીઓનો ધીમો અવાજ સંભળાયો. શેખર રાજસભામાંથી ઊઠીને ચાલ્યો ગયો.

કૃષ્ણપક્ષની અંધારી રાત્રી હતી. શેખરે પોતાનાં બધાંએ કાવ્યોનો કબાટમાંથી કાઢીને જમીન ઉપર ઢગલો કર્યો. એમાંના કેટલાંક કાવ્યો તો એણે ઘણા વખત પહેલાં લખ્યાં હતાં; એટલે તે તો લગભગ ભુલાઈ ગયા જેવાં હતાં. પાનાં ઉકેલતો ગયો અને અહીં તહીં છુટાછવાયા ફકરા વાંચતો ગયો અને એ કાવ્યોમાં કાંઈ મહત્વ કે ચમત્કાર ન લાગ્યો; ફકત નાનાં છોકરાંની કવિતા જેવાં જ એ લાગ્યાં. એક પછી એક એણે તમામ ગ્રંથો ફાડી નાખ્યા. "ઓ અગ્નિદેવ, તને જ આ સર્વ સમર્પણ કરૂં છું. મારા અંતરમાં આટલાં બધાં વર્ષ તારી જ્યોતિ બળ્યા કરી પરંતુ તે સર્વ નિરર્થક થઇ ગયું. મારૂં જીવન જો સુવર્ણનો કકડો હોત તો તારી જ્યોતમાં તપીને ઉજ્જવલ થઇને બહાર આવત, પરંતુ આ રાખોડી વિના બીજું શું થાય?" એમ બોલતાં બોલતાં એણે તમામ કાગળો અગ્નિમાં પધરાવી દીધા.

રાત પૂરી થઈ. શેખરે બારીઓ ખોલી નાખી અને પોતાના પ્રિય જુઈ, ગુલાબ વગેરે પુષ્પો પોતાના પલંગ ઉપર પાથરી દીધાં. પછી ઘરમાં જેટલાં ફાનસ હતાં તે સર્વ પલંગ આગળ એકઠાં કરીને

એણે મંગાવ્યાં. પછી કોઈ ઝેરી મૂળીઓનો રસ મધ સાથે મેળવીને એ પી ગયો અને પછી પલંગમાં લાંબો થઈ ને સૂતો.

એના દ્વાર બહાર સુવર્ણનૂપુર ખખડ્યાં અને પવનની લહેરો સાથે અજબ પરિમલ એ ખંડમાં આવી મીંચેલે નેત્રે એ બોલ્યો "દેવી, આખરે તમે આ દાસ ઉપર કૃપાદૃષ્ટિ કરી એને જોવા આવ્યાં છો?"

મધુર સ્વરવાળો જવાબ આવ્યો "મારા કવિરાજ, હું આવી છું." શેખરે આંખ ઉઘાડી તો પલંગ પાસે એક સુંદરી ઊભેલી જણાઈ. એની આંખે ઝાંખ આવી ગઈ હતી છતાં એને જણાયું કે જે છાયાની મૂર્તિ એણે પોતાના હૃદયમંદિરના સિંહાસન ઉપર ગુપ્ત રીતે પધરાવી હતી, તે જ મૂર્તિ અત્યારે એના અંતકાળ સમયે એના ભિખારનાં છેલ્લાંવહેલાં દર્શન કરવા મંદિરમાંથી બહાર નીકળી આવી છે. સુંદરીએ કહ્યું: "એ તો હું રાજકુમારી અજિતા છું." મહાપરાણે કવિ પલંગમાં બેઠો થયો. રાજકુમારીએ એના કાનમાં ધીમે રહીને કહ્યું. "મારા કવિરાજ, રાજાએ અન્યાય કર્યો છે. કાવ્યશાસ્ત્રના વાદમાં તમે જ વિજયવંત થયા છો; તેથી તમને વિજયમુકુટ પહેરાવવા હું આવી છું." એમ કહીને રાજકુમારીએ પોતાના કંઠમાંનો પુષ્પહાર શેખરને મસ્તકે અર્પણ કર્યો, એટલે શેખર મૃત્યુથી વિદ્ધ થઈને પાછો પલંગ ઉપર પડી ગયો.

૬

મધુર મિલન

સુરબાળા જે શાળામાં જતી હતી. તે જ શાળામાં હું પે જતો હતો. અમે બન્ને વર વહુની રમત રમતાં હતાં. જ્યારે હું એને ઘેર જતો ત્યારે એની માતા મને વહાલથી થાબડતાં અને અમને બન્નેને જોડાજોડ બેસાડીને કહેતાં કે "આ કેવું સુંદર જોડું છે ?"

જો કે હું તો તે સમયે બાળક હતો, પણ સુરબાળાની માતાના પેલા વાક્યનો અર્થ સમજી ગયો. બીજા બધા કરતાં સુરબાળા ઉપર મારો વિશેષ હક્ક છે. એ વિચાર મારા મનમાં ઘર કરીને રહ્યો હતો. હવે તો એ મારી છે એવા અભિમાનથી હું એને કેટલીકવાર મારતો અને કનડતો પણ ખરો. એ પણ બિચારી મારી ઠઠ્ઠોઠ ઉઠાવતી અને ચું કે ચાં કર્યા વગર મારો માર ખાતી હતી. એના સૌન્દર્યનાં વખાણ આખા ગામમાં થતાં હતાં પરંતુ મારા જેવા એક જંગલીની દૃષ્ટિએ એ સૌન્દર્યમાં કાંઈ મહત્ત્વ જણાતું નહોતું. મને તો એક જ ભાન હતું, તે એ કે મારી ઝુંસરીએ જોડાવાને માટે જ સુરબાળાનો જન્મ થયો છે; માટે મારે એની ખાસ કાળજી રાખવાની જરૂર નથી. મારા પિતા ચૌધરી વંશની જાગીરના વહીવટદાર હતા. એમણે મનમાં એવો વેત ગોઠવી રાખ્યો હતો કે મને જો સારા અક્ષર લખતાં આવડી જાય તો જમીન જાગીરદારનો વહીવટ કેમ કરવો તેનું થોડું શિક્ષણ મને આપવું; અને કોઈ ઠેકાણે મિલકતોનાં ભાડાં ઉઘરાવનાર તરીકે મને રાખી દેવો; પરંતુ એ વિચાર મને પસંદ ન પડ્યો. અમારા ગામનો નીલરત્ન કલકત્તે જઈને અંગ્રેજી શીખ્યો અને આખરે ડિસ્ટ્રીક્ટ મેજીસ્ટ્રેટનો નાજર બની ગયો. જીવનમાં મારું પણ એ જ ધ્યેય હતું. કદાચ મારાથી નાજર ન થવાય તો પણ જડજ કોર્ટના

હેડકલાર્ક થવાનો તો મેં ખાનગી રીતે વિચાર કરી જ રાખ્યો હતો. મારા પિતા કોર્ટના અમલદારોને બહુ માન આપતા. નાનપણથી મને ખબર હતી કે આ લોકોને તો બક્ષિસથી, શાકભાજીથી અને દ્રવ્યથી પણ પ્રસન્ન રાખવા પડતા હતા; આથી જ કોર્ટના હલકામાં હલકા નોકરો અને બેલીફો સુદ્ધાંતને માનની નજરે જોવાની ટેવ પડી હતી. આ લોકો અમારા બંગાળના આરાધ્ય દેવતાઓ છે. આર્યોના વિશ્વદેવોમાંના તેત્રીસ કોટિ દેવતાઓનું અર્વાચીન કાળનું સૂક્ષ્મ રૂપ જ મનાય છે. ભૌતિક વિજય મેળવવાને માટે વિજયના દાતા શ્રી ગણેશના કરતાં પણ લોકોને આ દેવોમાં વધારે શ્રદ્ધા હોય છે; અને તેથી જ શ્રી ગણેશને અર્પણ કરવાનું સીધું આ અમલદારોને અર્પણ કરે છે.

નીલરત્નના વાદે હું પણ સમય સાધીને કલકત્તે ઉપડી ગયો. ત્યાં પહેલાં તો હું મારા સ્નેહીને ઘેર ઊતર્યો; પછી પિતાએ પૈસા મોકલાવ્યા અને મેં મારો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સાથે સાથે રાજકીય અને પારમાર્થિક સમાજોમાં પણ હું ભાગ લેવા લાગ્યો. મને એમ થયું કે દેશના કલ્યાણને માટે મારું જીવન સારૂ અર્પણ કરવું જોઇએ; પરંતુ આ મહાભારત કાર્ય માટે મારે કેવી રીતે સજવું તેની મને સમજ ન પડી, તેમ કોઈએ કાંઇ માર્ગ પણ સુચવ્યો નહિ. છતાં મારો ઉત્સાહ જરાએ મંદ પડ્યો નહિ. અમો ગામડાના છોકરાઓમાં શહેરના છોકરાઓ કરતાં કાંઈક અંશે મોડી પાકટ બુદ્ધિ આવે છે; તેથી અમો તેમની માફક જે તે વાતને એકદમ હસી કાઢતા નહિ. તેથી જ અમે વધારે આસ્થાવાળા હતા. અમારી સમાજના નાયકો ભાષણો આપતા અને અમે ખાધાપીધા વગર ખરે બપોરે તાપમાં ઉઘરાણાંને માટે ઘેર ઘેર ભિક્ષાન્નદેહિ કરતા અથવા તો માર્ગ ઉપર ઉભા રહીને જાહેર ખબરો વહેંચતા કે વ્યાખ્યાન મંડપમાં ખુરશીઓ ગોઠવતા. દરમ્યાનમાં જો કોઇ અમારા નાયકની વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ મુખની બહાર કાઢતો તો જોઇ

હ્યો તેની ફજેતી. અમે બાંયો ચઢાવીને તેની સાથે લઢવાને તૈયાર જ. આથી શહેરના છોકરાઓ "આ ગામડીઆઓ શું કરે છે?" એમ કરીને અમારા તરફ જોઈને હસતા.

હું તો નાજર કે હેડકલાર્ક થવા કલકત્તે ગયો પણ તૈયારી તો મેઝીની કે ગેરીબાલ્ડી થવા કરતો હતો. એવામાં મારા અને સુરબાળાના બંનેના પિતાએ મળીને અમારાં લગ્ન કરી દેવાનું નક્કી કરી દીધું. પંદરમે વર્ષે હું કલકત્તે આવ્યો. સુરબાળા તે વેળા આઠ વર્ષની હતી. આ વખતે મારી ઉમર અઢાર વર્ષની હતી એટલે મારા પિતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો અત્યાર આગમચ મારાં લગ્ન થઈ જવાં જોઇતાં હતાં. પણ મેં તો જન્મભર અવિવાહિત રહેવાનું અને દેશને માટે પ્રાણાર્પણ કરવાનું ખાનગી રીતે પણ લીધું હતું, તેથી મેં પિતાને જણાવી દીધું કે મારો અભ્યાસ પુરો થયા સિવાય હું લગ્ન કરનાર નથી.

બે ત્રણ માસમાં જ મને ખબર મળી કે સુરબાળા તો રામલોચન વકીલ જોડે પરણી ગઇ. હું તો તે વખતે અવનતિ પામેલા ભારતવર્ષના ઉદ્ધારને માટે ઉઘરાણાં ઉઘરાવવાના મહાકાર્યમાં પડી ગયો હતો, એટલે તે કાર્ય આગળ આ વાત મને મહત્ત્વની ન લાગી. મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં તો હું પાસ થઇ ગએલો હતો; પણ એટલામાં મારા પિતા ગુજરી ગયા. મારે શિર હવે તો તમામ ભારે આવી પડ્યો. મારી માતા અને બે બેનોનું મારે પૂરું કરવાનું હતું. કૉલેજ છોડી દેવી પડી અને હું નોકરી ખોળવા લાગ્યો. બહુ ફાંફાં માર્યાં ત્યારે છેવટે નવલખી જીલ્લાના એક નાના ગામમાં ઇંગ્લીશ સ્કુલમાં બીજા ઍસીસ્ટંટની મને જગ્યા મળી. મને પહેલું તો એમ લાગ્યું કે આ નોકરી ઠીક મળી ગઇ. હવે હું મારા પ્રત્યેક શિષ્યને મારા બુદ્ધિબળથી ભાવી ભારતના સેનાની બનાવી દઈશ; પણ કામનો આરંભ કર્યો ત્યારે તો એમ જણાયું કે ભારતના ભાવી કરતાં સ્કૂલમાં નજીક આવતી પરીક્ષા જ વધારે મહત્ત્વનો વિષય હતો. અક્ષર ગણિત

અને વ્યાકરણ સિવાય બહારની વાતો જો હું કરતો તો હેડમાસ્તર ચીડાઈ જતા; એટલે થોડા જ માસમાં મારો ઉત્સાહ ઢીલો પડી ગયો.

હું કાંઈ એવો બુદ્ધિશાળી નથી, પણ ઘરમાં બેસીને નિરાંત જીવે મોટી મોટી યુક્તિઓ શોધું ખરો. કાર્યક્ષેત્રમાં બહાર પડયો ત્યારે મને કાંઈ જુદો જ અનુભવ થયો. પૂછડું આમળવાની ધાકે જેમ બળદને પોતાની ગરદન ઉપર હળની ઝુંસરીનો ભાર વહન કરતાં ડોકું નીચું રાખીને આખો દિવસ માટીનાં ઢેફાં ભાંગવા પડે છે; અને છેક સુર્યાસ્તે જે પુળો ઘાસ એનો માલિક નીરે, તે ખાઈ ને સંતોષ માનવો પડે તેવી ગતિ મારી થઈ રહી હતી. આવા પ્રાણીમાં પછી કૂદવા નાચવાની કે ઠેકડા મારવાની શક્તિ કયાંથી રહે.

સ્કૂલના મકાનને કોઈ જાતનો અકસ્માત ન થાય તેની સંભાળ રાખવા માસ્તરોમાંથી એક જણને એ મકાનમાં જ રહેવું પડતું. હું કુંવારો એટલે એ બોજો મારા ઉપર જ નાખવામાં આવ્યો. સ્કૂલની જોડેના એક ઝુંપડામાં મેં વાસ કર્યો.

સ્કૂલ ગામ બહાર આવેલી હતી, ત્યાં આગળ એક મોટું તળાવ હતું અને તળાવની ચારે બાજુએ સોપારી, નાળીએરી, અને મંદારનાં વૃક્ષો આવી રહ્યાં હતાં. સ્કૂલની પાસે મોટાં અને જૂનાં લીમડાનાં બે વૃક્ષ જોડાજોડ આવેલાં હતાં, તેથી તેમની શીતળ છાયા સારી આવતી હતી.

એક વાત મારે તમને કહેવાની રહી ગઈ. એ વાતને અત્યાર સુધી હું બહુ અગત્યની નહોતો ધારતો. સરકારી વકીલ રામલોચનરાય અમારી સ્કૂલની પાસે જ રહેતા હતા. તેમની પત્ની અને મારી બાલસખી સુરબાળા પણ ત્યાં જ હતી.

રામલોચન બાબુ સાથે મારે પરિચય થયો હતો; પણ મેં સુરબાળા વિષેની કશી વાતચીત તેમને કરી નહોતી; તેમ એ વાત અલ્પ પરિચયમાં કહી દેવી તે મને ઠીક પણ ન લાગ્યું.

મારા જીવન જોડે સુરબાળા એકવાર સંકળાયલી હતી તેનો મને ઝાઝો ખ્યાલ પણ નહોતો.

એકવાર રજાને દિવસે હું શામલોચનબાબુને ત્યાં ગયો. શા વિષય ઉપર અમે વાત કરતા હતા તેનું મને સ્મરણ નથી. કદાચ અત્યારના ભારતની દુઃખદ સ્થિતિ વિષે પણ હોય. એ વિષય એમને બહુ પ્રિય હતો, કે તેને માટે એ મરી પીટતા હતા તેવું કાંઇ નહોતું; પરંતુ વિષય જ એવો હતો કે જેના ઉપર હુક્કો ગગડાવતાં ગગડાવતાં કલાક બે કલાક મનના ઉભરા નિરાંતે કાઢી શકાય. વાતોમાં હું મશગૂલ થઇ ગયો હતો એટલામાં બાજુના ખંડમાંથી કંકણનો મધુર રણકાર અને વસ્ત્ર તથા પગનો રવ સંભળાયો. મેં જોયું તો એક નાની બારીમાંથી બે ઉત્સુક નયનો મારૂં નિરીક્ષણ કરી રહ્યાં હતાં. તરત મને પૂર્વાવસ્થાનું સ્મરણ થયું. શ્રદ્ધા, સાદાઇ અને કૌમાર-પ્રેમ વ્યક્ત કરતાં તે જ ભવ્ય નયનો, તે જ શ્યામ ભ્રમરો, જાડી પાંપણો અને તે જ શાંત સ્થિર દૃષ્ટિ! મારા હૃદયને કોઇ અવ્યક્ત વ્યક્તિએ લોખંડની શૃંખલામાં જકડી લીધું અને દરદથી તે ધડકવા લાગ્યું.

હું મારે ઘેર આવ્યો પણ દરદે મને ન છોડયો. હું વાંચતો, લખતો, મારૂં બીજું કામ કરતો પણ મારા દરદી જીગરનું દરદ દૂર ન થઇ શક્યું. હૃદય-દોર ઉપર દુઃખભાર હીંચી રહ્યો હતો. રાતે જરા શાંત પડતાં હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે મને તે આ શું થતું હશે? અંતરમાંથી પ્રશ્ન ઊઠયો. "હવે તારી સુરબાળા ક્યાં?"

મેં ઉત્તર દીધો. "એની વાંછના મેં જાણી જોઇ ને જ છોડી દીધી છે. મારે માટે એ જીવનપર્યંત કુમારી રહે એમ મેં ધાર્યું જ નહોતું." અંતરનો અવાજ ચાલુ જ રહ્યો. "એક સમય એવો હતો કે તે સમયે એ તારા વચન માત્રથી તને મળી શકત; પરંતુ હવે તો તેની સામે એક વાર દૃષ્ટિપાત કરવાનોયે તને અધિકાર નથી. એ તારી છેક નિકટ આવે, તેના કંકણના રણકારા તું સાંભળે, તેના સુવાસિત

કેશની સુગંધ તારી ઘ્રાણેન્દ્રિયને આનંદ આપે, છતાં તમારી બેની વચ્ચે હંમેશને માટે મોટી દીવાલ જેવો અંતરાય રહેવાનો."

"ભલે, મારે હવે એની સાથે શો સંબંધ છે?"

ફરીથી હૃદયે જવાબ દીધો. "આજે તારે મન સુરબાળા કાંઈ નથી, પરંતુ સંબંધ બંધાયો હોત તો તારે મન એ શું ન હોત?"

"હા તે તો ખરું. તે વખતે એ મારે મન સર્વસ્વ હોત. સર્વથી પ્રિયમાં પ્રિય, સંસારમાં સર્વ વસ્તુઓ કરતાં નિકટમાં નિકટ અને સુખદુઃખમાં મારી જીવનસખી બની રહી હોત." અત્યારે તો એના સામી દૃષ્ટિ કરવી પણ મના રૂપ થઇ પડ્યું છે; એની સાથે વાર્તાલાપ કરવો પણ અયોગ્ય ગણાય અને એનો વિચાર સરખો કરવો એ પણ પાપ છે. પેલો રામલોચન કોણ જાણે ક્યાંથી આવ્યો ને બે ચાર આડાઅવળા શ્લોક બોલીને સુરબાળાને જનસમાજમાંથી તરાપ મારીને ઉપાડી ગયો.

હું નવીન નીતિશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરવા કે સમાજમાં પરિવર્તન પ્રગટાવવા નથી માગતો, તેમ ગાર્હસ્થ્ય બંધનોને તોડી નાખવાની પણ મારી ઇચ્છા નથી. હું તો ફક્ત મારું મન કઇ દિશામાં કામ કરી રહ્યું છે તેનો જ તાદૃશ ચિતાર આપું છું; પછી ભલે તે ગેરવ્યાજબી હોય. સુરબાળા રામલોચનના ગૃહની અધિષ્ઠાત્રી બની રહી હતી છતાં એ રામલોચનની છે તેના કરતાં મારી વધારે છે એ વિચારને મારા હૃદયમાંથી હું ન ખસેડી શક્યો. મારે કહી દેવું જોઇએ કે એ વિચાર જો કે અયોગ્ય અને ગેરવ્યાજબી હતો છતાં અસ્વાભાવિક તો નહોતો જ.

હવે મારું મન કોઇ પણ કાર્યમાં પરોવાતું નહિ. બપોરે ક્લાસમાં જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ મનમાં મનમાં ગણગણાટ કરીને વાંચતા, પ્રકૃતિ દેવી સૂર્યના પ્રખર તાપમાં ઉકળી રહેતી, જ્યારે પવન લીમડાની મધુર સુગંધ તાણી લાવતો, ત્યારે મને કાંઇક ઇચ્છા થઈ આવતી; પણ શી ઇચ્છા થતી તે હું જાણી શકતો નહિ. એટલું તો કહી શકું છું કે હવે ભારતના ભવિષ્યની આશારૂપ આ વિદ્યા-

થીઓની એક્સરસાઈઝ બૂકો તપાસવામાં જ મારૂં જીવન વીતાવવું મને ઠીક ન લાગ્યું.

એવડા મોટા ઘરમાં એકલા રહેવાનું મને ગમતું નહિ તેમ કોઈ મળવા આવે તે પણ મને ગમતું નહિ. સંધ્યાકાળે જ્યારે હું તળાવની પાળે બેસતો અને સોપારી અને નાળીએરીનાં વૃક્ષોમાં થઇને પવનની લહેરીઓ આવતી, ત્યારે મને વિચાર આવતો કે જનસમાજ સ્ખલનોનું એક જાળ છે. કોઈ પણ મનુષ્ય યોગ્ય સમયે યોગ્ય કાર્ય કરતો નથી, અને જ્યારે પ્રાપ્ત થએલી તક આપણે ગુમાવી બેસીએ છીએ ત્યારે આપણે માથું કુટીએ છીએ, હુ સુરબાળાને પરણીને સુખી થયો હોત પણ મારે તો ગેરીબાલ્ડી થવું હતું. તે થવાનું તો કયાંયે જતું રહ્યું અને ગામડામાં સેકન્ડ એસિસ્ટન્ટની નોકરી લઇને મેં પ્રતિજ્ઞા કરી દીધું એથી ઊલટું રામલોચનરાય, જેને લગ્ન પહેલાં બધાંયે કન્યા સરખી હતી અને સુરબાળા ઉપર કંઇ છાપ નહોતી, તે સુરબાળાને પરણી બેઠો અને સરકારી વકીલ તરીકે પુષ્કળ પૈસા પેદા કરે છે. અસ્તુ. રસોઇ સારી ન થાય ત્યારે એ સુરબાળાને ઠપકો દેતો અને પ્રસન્નચિત્ત હોય ત્યારે એને સોનાની બંગડીઓ કરાવી આપતો. એ પોતે પણ ઠાઠમાં ફરતો અને ચિંતાને તો પાસે આવવા જ નહોતો દેતો. તળાવની પાળે બેસીને તારાઓ સામું જોઇને એ મારી માફક નિઃશ્વાસ નથી નાખતો.

એકવાર રામલોચનને એક મોટા કેસમાં બહારગામ જવું પડયું. હું મારા મકાનમાં એકલો હતો, અને સુરબાળા એના મકાનમાં એકલી હતી. મને યાદ છે તે દિવસે સોમવાર હતો અને સવારથી આકાશ મેઘથી ઘેરાયલું હતું. દસ વાગે વરસાદ ઝરમર ઝરમર પડવા લાગ્યો. આકાશના રંગઢંગ જોઇને હેડમાસ્તરે આજે સ્કૂલ વહેલી બંધ કરાવી. આખો દિવસ જાણે કોઇ ભારે તૈયારી કરવાની હોય તેમ આકાશમાં મેઘ દોડાદોડી કરી રહ્યો હતો. બીજે દિવસે લગભગ બપોર પછી તોફાન અને ગાજવીજ સાથે વરસાદ પુર જોસથી તૂટી પડ્યો. જેમ

જેમ રાત પડવા લાગી અને વધવા લાગી, તેમ તેમ વરસાદ અને તોફાનનું જોર પણ વધવા લાગ્યું. શરૂઆતમાં પવન પૂર્વ તરફનો હતો, પછી ધીમે ધીમે ફરતાં ફરતાં દક્ષિણ અને પશ્ચિમનો થયો. આવી રીતે નિદ્રા તે શાની આવે? આ તોફાનમાં સુરબાળા પણ ઘરમાં એકલી જ હશે એમ મને વિચાર આવ્યો. એના બંગલા કરતાં અમારી સ્કૂલનું મકાન વધારે દૃઢ હતું. એ રાતે મને ઘણીવાર વિચાર થયો કે લાવ એને હું મારે ઘેર બોલાવું, અને હું તળાવ ઉપર એકલો પડ્યો રહીશ; પણ તેમ કરવાની મારી હિંમત ન ચાલી.

મધ્યરાત્રિએ દોઢેક વાગ્યાનો સુમાર થયો હશે તે વખતે ઓચિંતો ભરતીનાં મોજાંનો નાદ સંભળાયો. સમુદ્ર ઊલટીને અમારા ઉપર આવતો હતો. હું મારા ઘરમાંથી નીકળીને સુરબાળાના બંગલા તરફ દોડયો. માર્ગમાં તળાવનો પુસ્તો આવેલો હતો તે તરફ હું જતો હતો. તેટલામાં રેલનાં પાણી મારા ઘુંટણ સુધી આવી પહોંચ્યાં. હું એ પુસ્તા ઉપર ચઢી ગયો એટલામાં બીજું મોજું અથડાયું. રસ્તો જમીનથી સત્તર ફીટ કરતાં પણ વધારે ઉંચો હતો. હું જેવો એ પુસ્તા ઉપર ચઢ્યો તેવું જ સામી બાજુથી બીજું મનુષ્ય પણ એના ઉપર ચઢી ગયું, તે કોણ હતું? મારા શરીરના પ્રત્યેક તંતુએ એને તરત જ ઓળખી કાઢી અને મારામાં એક પ્રકારનું નવચેતન આવી ગયું. મને ખાતરી છે કે એણે પણ મને ઓળખ્યો.

ત્રણેક વારના વિસ્તારવાળા ટેકરા ઉપર અમે બંને જણ ઊભાં રહ્યાં. અમારી આસપાસ બીજે બધે પાણી ફરી વળ્યું હતું. ખરેખર આ પ્રલયકાળ આવેલો હતો. આકાશમાં તારાનું નામનિશાન જણાતું નહોતું. પૃથ્વી ઉપર સર્વત્ર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો. અત્યારે અમે એકબીજા સાથે વાર્તાલાપ કર્યો હોત તો પણ કોઇ જાણવાનું નહોતું. પરંતુ બેમાંથી એકેયે હોઠ સરખો ફફડાવ્યો નહિ. અમે એકબીજાનું ક્ષેમકુશળ પણ પૂછ્યું નહિ. અમે તો અંધકારને જ જોઈ રહ્યાં. અમારા પગ આગળ ઘૂ ઘૂ કરતો મૃત્યુનો કાળો ઓઘ વહી રહ્યો હતો.

સારા સંસારને તજીને સુરબાળા મારી ઓથે આવી હતી. અત્યારે મારા સિવાય એનું કોઇ નહોતું.

અજ્ઞાત પુરાણા કાળમાંથી કે અન્ય પૃથ્વીમાંથી આ તેજોમય પૃથ્વી ઉપર આવીને સુરબાળા પૂર્વે અમારી બાલ્યાવસ્થામાં મારા પડખે ઊભી રહી હતી; અને ત્યાર પછી આટલે લાંબે વખતે આજે પણ તે તેજોમય પૃથ્વીનો ત્યાગ કરીને આ પ્રકૃતિના પ્રલયકાળના ઘોર ઉત્પાતની મધ્યમાં એ જ મારી પડખે એકલી ઊભી રહી છે.

ઉત્પત્તિકાળનું વહેણ આ કોમળ ઊછરતી કળીને જેમ મારી પાસે ઘસડી લાવ્યું હતું. તેમ આ પ્રલયકાળનું વહેણ એ જ ઊછરતી કળીને પૂર્ણ વિકસિત પુષ્પ બનાવીને કોઈ બીજા પ્રતિ ન ઘસડી જતાં મારી પાસે ખેંચી લાવ્યું છે.

હવે એ જ મોજું અમે બન્ને જ્યાં ઊભાં છીએ ત્યાંથી મૂળમાંથી ઊખાડી નાખીને પૃથ્વીના છેડા ઉપરથી અમને સદાને માટે નિર્મૂળ કરી નાખશે, અને એ જ પ્રલયમાં અમારી એકતા સાધશે, આવો વિચાર મને આવ્યો. વળી બીજી જ ક્ષણે હું મનમાં બોલવા લાગ્યો: " તે મોજું આવતું અટકી પડો. સુરબાળા પતિ, બાળક, નોકર, ચાકર અને ઘરબારવાળી થઇ રહો અને ચિરંજીવી થઇ પૂર્ણ સુખ ભોગવો." આજ રાત્રે પ્રકૃતિના પ્રલયને કિનારે ઊભો રહીને હું અખંડ સુખનો ભોક્તા બન્યો.

રાત પૂરી થઇ. તોફાન શમી ગયું અને ચઢેલું પુર ઊતરી ગયું. એક શબ્દનો પણ ઉચ્ચાર કર્યા શિવાય સુરબાળા એને ઘેર ચાલી ગઈ. હું પણ મારે ઘેર ગયો.

મને વિચાર આવ્યો. હું ન નાજર બન્યો, ન હેડક્લાર્ક બન્યો કે ન બન્યો ગેરીબાલ્ડી. હું તો એક કંગાળ સ્કૂલનો બીજો ઍસિસ્ટંટજ રહ્યો. પરંતુ કાંઈ નહિ. એ જ રાત્રિના અલ્પ જેટલા સમયે મારા લક્ષ ચોરાસીના ફેરાને સાર્થક કરી દીધો. મારા સમસ્ત આયુષ્યના દિવસ અને રાત્રિઓમાં આ એક જ રાત મારા ક્ષુલ્લક જીવનની મહા મોંઘેરી લ્હાણ હતી.

૭

રાજા રાણી

બિપિનકિશોર મર્મશ્રીમંત હતો એટલે દ્રવ્યોપાર્જન કરતાં દ્રવ્યનો વ્યય કરવાનું સારું જાણતો હતો, પરિણામ એ આવ્યું કે હવે એને રહેવાને ઘર પણ ન રહ્યું. એ યુવાન હતો, મનોહર મુખવાળો હતો અને સંગીતમાં પ્રવીણ હતો; પણ ધંધામાં મૂર્ખ અને સંસાર-વ્યવહારમાં અદક્ષ હતો. હવે એનો વૈભવ જતો રહ્યો હતો.

ભાગ્યવશાત્ રાજા ચિત્તરંજનને હવે કૉર્ટ આફ વૉર્ડ્સ પાસેથી પોતાની મિલકત કબજે મળી હતી. એટલે એણે પોતાના વિનોદ અર્થે એક નાટયમંડળ ઊભું કરવાનો વિચાર કર્યો. બિપિનકિશોરની મોહક મુખાકૃતિથી અને સંગીતમાં એના નૈસર્ગિક કંઠથી પ્રસન્ન રાજાએ તેને એક્ટર તરીકે રાખી લીધો.

ચિત્તરંજન બી. એ. થયો હતો. એને કોઈ જાતનું વ્યસન નહોતું. એ શ્રીમંતનો પુત્ર હતો છતાં આહાર-વિહાર વગેરેમાં સર્વ વાતે નિયમિત રહેતો; પરંતુ બિપિનનું એને જબરું વ્યસન વળગ્યું. બિપિનના મધુર કંઠનું મધુર સંગીત સાંભળવા તથા એની સાથે નાટયપ્રયોગના ગુણ–દોષ ઉપર વિવેચન કરવામાં એનું ખાવાનું ઠંડુ થઈ જતું, સમીસાંજની મધરાત થઈ જતી, દીવાન કહેતો કે જો મારા રાજામાં કંઈ ખામી હોય તો તે, એમણે બિપિનકિશોરમાં હદપારનું મમત્વ બાંધી દીધેલું છે તે છે. રાણી વસંતકુમારી પણ પતિ માટે બબડતાં અને વારંવાર કહેતા કે " આ માંકડા પાછળ તે એ શું કામ વખત ગુમાવતા હશે! એવો એ અહીંથી ટળે તો નિરાંત. " રાણી ખીજવાતી તેથી રાજાને આનંદ આવતો હતો. એમને એમ થતું કે આ સ્ત્રીઓ જગતમાં એકલા એમના પતિને જ ઓળખે છે, બીજાઓનું

શું થાય છે તેની એમને કશી પડી હોતી નથી. જગતમાં ઘણાએ સજ્જન અને પ્રસંશાપાત્ર જનો હોય છે; પરંતુ તે વાત બૈરક શાસ્ત્ર સ્વીકારી શકતું નથી. એમને મન તો એમના કાનમાં વિવાહ સમયે કોઇ મંત્રોચ્ચાર કરીને જેણે એમનું પાણિગ્રહણ કર્યું છે, તે જ સજ્જન અને પ્રશંસાપાત્ર હોય છે. પતિને રોજના કરતાં જો એક મિનિટ પણ ભોજન મોડું મળે તો પોતાને કાંઇ કાંઇ થઇ જાય; પરંતુ પતિના આશ્રિતોને કોળીઓ પણ અન્ન મળ્યું છે કે નહિ તેની તપાસ કરવાની એમને કશી પરવા હોતી નથી, અબળા જાતિનો આવા અવિવેક અને પક્ષપાતનો દોષ કાઢી શકાય. પરંતુ ચિત્તરંજનને એમાં કાંઈ દોષ જેવું ન લાગ્યું. એ તો ઊલટો પોતાની પત્નીની સમક્ષ બિપિનની હદ ઉપરાંતની પ્રશંસા કરતા; એટલે રાણી અજબ ધડાકો કરી ઊઠતાં; તેથી રાજાને ઓર આનંદ થતો. પરંતુ છોકરાને મન રમત અને દેડકાના પ્રાણ જાય તેમ આ રાજા રાણીની વચ્ચે બિચારા બિપિનની દેડકા જેવી સ્થિતિ થઇ રહી હતી. ઘરના નોકરો રાણીને રાજી રાખવા બિપિન તરફ વધારે બેપરવા બનતા ગયા અને એની સગવડ બિલકુલે સાચવતા નહિ, આથી બિપિનના દુઃખ અને બળાપાનો પાર નહોતો. એકવાર રાણી પરેને વઢ્યાં. "તું હાડકાંનો બહુ ખોટો થઈ ગયો છે, આખો દહાડો તું શું કામ કરે છે?" ગરીબ નોકર બીતો બીતો બોલ્યો " બા, મહારાજા સાહેબના હુકમથી મારે આખો દિવસ બિપિનબાબુની તહેનાતમાં રહેવું પડે છે."

"તારો બિપિનબાબુ મોટો નવાબ થઈ ગયો, કેમ?" પરેને રાણીનાં વચનથી સૂચના મળી ગઇ એટલે બીજે જ દિવસથી બિપિનબાબુની સર્વ વસ્તુઓ અસ્તવ્યસ્ત થવા લાગી. કેટલીકવાર તો એને માટે ખાવાનું ઢાંકવાનુંએ ભૂલી જવાતું. બિપિને કોઈ દિવસ વાસણ માંજેલાં નહિ છતાં હવે એને તે હાથે જ માંજવાં પડતાં, કેટલીકવાર ભૂખ્યા પણ રહેવું પડતું પરંતુ એણે રાજાને આમાંનું કશું એ કહ્યું નહિ તેમ નોકરો સાથે પણ ટંટો કર્યો નહિ.

એવી બાબતોમાં એ લક્ષ જ આપતો નહિ. રાજાનું મમત્વ એના ઉપર વધતું ગયું તેમ રાણીની એના ઉપર ખફામરજી હદપારની વધી ગઈ.

આજે એમની મંડળીનો સુભદ્રાહરણનો નવો ખેલ પડયો, પોતાના મહેલના ચોગાનમાં રાજાએ મંડપ ઊભો કરાવ્યો અને તેમાં એ નાટક ભજવાયું. રાજાએ કૃષ્ણનો અને બિપિને અર્જુનનો વેષ ભજવ્યો. બિપિન આજે પુરબહારમાં આવી ગયો હતો. એના મંજુલ સ્વરે સર્વને વિસ્મિત કરી દીધા. એની સૌન્દર્ય છટાથી સર્વ કોઈ મુગ્ધ થયા. પ્રેક્ષકો પૂર્ણ ઉત્સાહ અને આનંદમાં આવી ગયા. તેમણે બિપિનનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કર્યાં. ખેલ પૂરો થયો એટલે રાજા રાણી પાસે આવ્યા અને રાણીને પૂછવા લાગ્યા "કેમ આજનો ખેલ કેવો?"

રાણીએ હર્ષમાં આવી જઈને કહ્યું. "અહા, આજે બિપિને અર્જુનનો પાઠ કેવો ભજવ્યો! એ કોઈ કુલીન વંશનો જણાય છે. એનો કંઠ અપૂર્વ છે."

રાજાએ મશ્કરીમાં પૂછ્યું. "ત્યારે હું કેવો છું? હું સુંદર નથી? મારો કંઠ મધુર ન લાગ્યો?"

"અરે તમારી વાત જુદી છે. આ તો બિપનકિશોર નાટકના એક ઉત્તમ નટ તરીકે કેવું પ્રશંસાપાત્ર કામ કરે છે તે વિષે કહું છું."

હવે બાજી ફરી ગઈ. જે રાજા પોતાની રાણી આગળ બિપિનની પ્રશંસાનાં બણગાં ફૂંકતા ધરાતો નહોતો, તેજ રાજા હવે કહેવા લાગ્યો કે "બિપિનમાં તે એવું શું ભર્યું છે કે લોકો એનાં આટલાં બધાં વખાણ કરે છે. લોકો વિચાર વગરના છે." જે રાજા અત્યારે લોકોને વિચાર વગરના કહેવા લાગ્યો, તે રાજા અત્યાર સુધી એ લોકો જેવો જ હતો; પણ હમણાં કોણ જાણે શાથી આવા કાચા વિચાર કરતાં શીખ્યો.

બીજે દિવસથી બિપિનના ભોજન માટે ખાસ દેખરેખ રાખવામાં આવી. હવે તો રાણી રાજા આગળ બિપિનની વકીલાત કરવા લાગી. "જુઓ, આપણે બિપિનબાબુને રાજ્યના બીજા નાના અમલદારો જેવા જ રાખીએ એ ઠીક કહેવાય નહિ. હાલ એમની સ્થિતિ ગમે તેવી છે પણ પહેલાં તો એ શ્રીમંત હતા." રાજાએ વાત ટૂંકામાં જ પતાવવા બેદરકારીથી કહ્યું: "એમ કે?" અને બીજી વાત કાઢી. રાણીએ કહ્યું કે "આપણા પુત્રના અન્નપ્રાશન વખતે આ ખેલ ફરી ભજવાય તો ઠીક પડે." રાજાએ સાંભળી ન સાંભળી કરીને એ વાત ઉડાવી દીધી.

એક દિવસ રાજાએ પટેને ધમકાવવા માંડયો. "કેમ હવે તું બરાબર કામ કરતો નથી?" નોકરે જવાબ દીધો "રાજા સાહેબ, શું કરૂં? રાણી સાહેબની આજ્ઞા છે કે મારે આખો દિવસ બિપિન-બાબુ પાસે જ રહેવું." રાજાને આ સાંભળીને ક્રોધ ચઢયો. એ ધુરકી ઉઠવા. "બિપિનબાબુ તો જાણે મોટો નવાબ થઇ ગયો, કેમ? એને નોકરની શી જરૂર, ઘણોએ હાથે કરી લેશે." નોકરને શેઠની સૂચના મળી ગઇ એટલે પાછા બિપિનબાબુ તો લટકતા જ રહ્યા.

બિપિન ઘણો ઉસ્તાદ ગાનાર હતો તેને માટે બે મત હતા જ નહિ. રાણીને એના ગાતો સાંભળવાનું બહુ ગમતું એટલે જ્યારે રાજા બિપિન સાથે બેસીને સંગીતનો વિષય કાઢતો, ત્યારે પાસેના ઓરડામાં પડદા પાછળ બેસીને રાણી બધું સાંભળ્યા કરતી હતી. હવે રાજા પહેલાંની માફક પાછા આહાર વિહાર વગેરેમાં નિયમિત થઇ ગયા. સંગીતના શોખને એમણે તિલાંજલિ આપી એટલે બિપિનની સેવાની એમને જરૂર ન રહી.

હવે દરરાજ બપોરના ચિત્તરંજન પોતાની જમીન જાગીર પાછળ લક્ષ આપવા લાગ્યા. એક દિવસ નિત્ય નિયમ કરતાં કાંઇક વહેલા એ રાણીવાસમાં જઇ પહોંચ્યા; તે વખતે રાણી કાંઇ વાંચતાં હતાં. "કેમ શું વાચવા માંડયું?" રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો. એમને અણચિંતવ્યા આવેલા

જોઇને રાણી એકદમ છોભીલી થઇ ગઇ પણ તાત્કાલિક જવાબ દઇ દીધો કે "કાંઇ નહિ, એ તો હું બિપિનબાબુના પુસ્તકમાંથી થોડાક ગાયન મુખપાઠ કરતી હતી. હમણાંના તમે તો સંગીતથી કંટાળી ગયા છો એટલે સંગીતનો જલસો એ કરાવતા નથી."

રાણીએ જ રાજાના મનમાં સંગીત માટે કંટાળો ઉપજાવવા અથાગ પ્રયત્ન કર્યાં હતા, તે જ રાણી અત્યારે સંગીતની રસીયણ બની ગઇ હતી. બિચારી રાણી!

બીજે દિવસે રાજાએ બિપિનને રજા આપી દીધી. બિચારો હવે કયાં જઇને પોતાનું પેટ ભરશે, એવો રાજાને વિચાર સરખો પણ ન આવ્યો. પોતાને રજા આપી તેનું તો બિપિનને બહુ ન લાગ્યું; પણ રાજા સાથે એ સ્નેહ–બંધનથી બંધાયો હતો અને એ સ્નેહ એટલો બધો ગાઢ થઇ ગયો હતો કે વેતનનો વિચાર ન કરતાં સ્નેહને લીધે જ એ અત્યાર સુધી રાજા પાસે રહ્યો હતો. એ રાજાને પોતાનો મિત્ર ગણતો હતો અને પૈસા કરતાં મિત્રને એ વધારે ચ હતો હતો. બિપિને બહુએ વિચાર કર્યો પણ રાજાનું મન આટલું બધું ઊંચું કેમ થઇ ગયું હશે તેનું કશું કારણ એ કલ્પી શકયો નહિ.

"મારૂં પ્રારબ્ધ, પ્રારબ્ધ સિવાય બીજું કાંઇ કારણ નહિ." એમ બોલતો બોલતો બિપિન આખરે છાનોમાનો નિઃશ્વાસ નાખતો છેવટની વિદાયગીરીમાં પોતાની પાસે જે કાંઇ પૈસા રહ્યા હતા તે તમામ પટેને બક્ષિસ કરી દીધા અને હાથમાં સિતાર લઇને પૃથ્વીના વિશાળ પટ ઉપર એકાકી ચાલી નીકળ્યો.

૮

ઉદ્ધાર

ગૌરી દ્રવ્યવાન માતાપિતાની લાડકવાયી પુત્રી હતી. અત્યાર સુધી ગૌરીનાં માતાપિતાએ એના ગરીબ પતિને ઘેર એને નહોતી મોકલી. હમણાં હમણાં પરેશની સ્થિતિ સુધરી એટલે મોટી ઉમ્મરે ગૌરી સાસરે રહેતી થઈ. પરેશ એડવોકેટ થયો હતો. સમાંવડાલાં હવે કાંઇ રહ્યું નહોતું. એટલે એના સર્વ વિચારો એની પત્નીમાં જ આરૂઢ થઈ ગયા હતા, અને એ વિચારો જ એને કોર્ટમાંથી હંમેશાં વહેલો ઘેર ઘસડી આણતા હતા. એ કેમ બહુ વહેલો આવતો રહે છે તેની પહેલાં તો ગૌરીને સમજ ન પડી. વારેઘડીએ એ નોકરોને રજા આપતો, એકને કાઢે ને બીજાને રાખે. એને ત્યાં કોઇ નોકર ઝાઝો સમય ટકતો જ નહિ. તેમાંએ જો ગૌરી એમ કહે કે આ નોકર સારો છે તો તો તેને તરત જ રજા મળતી. તીખા સ્વભાવની ગૌરી આથી વધારે છેડાઇ પડી, પણ એથી તો એના પતિની રીતભાત વધારે વિચિત્ર થતી ચાલી. પરેશ મનમાં ને મનમાં પત્ની ઉપર ઉકેળો રહેતો. હવે એ રોષ એનાથી ન સમાવી શકાયો અને ઘરની દાસીને ગૌરીના સંબંધમાં અનેક આડાતેડા પ્રશ્નો કરવા લાગ્યો. આ વાત ગૌરીને કાને પહોંચી ગઈ. એ મિતભાષિણી હતી છતાં શંકાશીલ પતિના શંકિત હૃદયે એના જીગરને ચીરી નાખ્યું. એટલે છંછેડાયલી સિંહણની માફક એ પતિ ઉપર ઉછળી પડી. પરેશે જાણ્યું કે ગૌરી પોતાનો મનોભાવ સમજી ગઈ છે એટલે તો એ ગૌરીના મોઢામોઢ છડેચોક આક્ષેપો મૂકવા લાગ્યો. ગૌરી શાંતપણે એની અવગણના કરવા લાગી. જેમ જેમ એ અવગણના વધતી ગઇ તેમ તેમ પરેશનો ઇર્ષ્યાગ્નિ વધારે ધુમાવા લાગ્યો.

પતિસુખના અભાવે સંતાન વિનાની ગૌરી ધર્મમાં સુખ માનવા લાગી. પાસે પ્રાર્થનામંદિર આવેલું હતું, ત્યાં ઉપદેશ આપતા યુવાન પરમાનંદ સ્વામીને એણે ગુરુ કર્યા, અને એની પાસે ગીતાનાં પ્રવચનો સાંભળવા લાગી. પતિ પ્રતિ નિષ્ફળ નીવડેલ નારીહૃદયનો પ્રેમ અને સ્નેહ ગૌરીએ ગુરુચરણોમાં પૂજ્યભાવથી સમર્પણ કર્યો.

પરમાનંદની પવિત્રતા માટે કોઈને શંકા નહોતી. સર્વ એને પૂજતાં હતાં. એના ચારિત્ર્ય ઉપર કલંકારોપ કરવાની પરેશની પણ હિંમત ન ચાલી. એ મનમાં ને મનમાં બળી ખાખ થવા લાગ્યો. એક દિવસ નજીવી વાતમાં ધુમાયલો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થઈ ગયો. પરેશે પત્નીને કહ્યું. "આ પરમાનંદ ધુતારો છે. બગભગત છે. એની સાથે તું પ્રેમબદ્ધ નથી એમ પ્રતિજ્ઞા ઉપર કહેવાને તૈયાર છે?" પતિના શંકિત સ્વભાવથી ગાંડી બનેલી એ, પગ તળે ચંપાયલી નાગણ સમી ઉછળી પડી અને વ્યંગમાં જ બોલી ઊઠી, "હા, છું. તેનું કેમ છે?"

પરેશ ગૌરીને ઘરમાં પૂરીને બહાર તાળું વાસીને કોર્ટમાં ચાલ્યો ગયો. પતિના આવા જુલમથી ઉકળી ઉઠેલી પત્નીએ ગમે તે રસ્તે બારણું ઉઘડાવ્યું અને બહાર ચાલી ગઈ.

મધ્યાહ્ન સમયે પોતાના એકાંતવાસમાં પરમાનંદ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી રહ્યો હતો તે જ સમયે નિરભ્ર આકાશમાંથી ચમકતી વીજળીની માફક ગૌરી ગુરુ પાસે આવી પહોંચી. ગુરુનું અધ્યયન અધૂરું રહ્યું. વિસ્મય પામીને એમણે પૂછ્યું. "તું અત્યારે અહીંઆં ક્યાંથી?"

"ગુરુ, ગુરુ, જીવનથી કંટાળેલીનું રક્ષણ કરો અને આપનાં ચરણરજની સેવામાં આ શુદ્ર દેહને અર્પણ કરું છું તે સ્વીકારો." પરમાનંદે ગૌરીને ઠપકો આપ્યો અને એને ઘેર પાછી મોકલી. પરંતુ અધૂરું રહેલું શાસ્ત્રનું અધ્યયન એમણે ફરીથી પૂરું કર્યું કે નહિ તે કોઈ કહી શકતું નથી.

પરેશ ઘેર આવ્યો ત્યારે ઘરનું દ્વાર ઉઘાડું દીઠું. એણે બૂમ મારી: "ઘરમાં કોણ છે?"

"કોઈ નહિ, એ તો હું ગુરુને ઘેર ગઈ હતી." પરેશ આ સાંભળીને લાલપીળો થઈ ગયો.

"કેમ ગઈ હતી?"

"મારે જવું હતું તેથી."

એ દિવસથી પરેશે ઘરમાં ચોકીપહેરો મૂકી દીધો. આખા ગામમાં વહેમી પરેશની વાતો થવા લાગી. પોતાની શિષ્યાનું નિર્લજ્જતાથી અપમાન થાય છે એ સાંભળીને ગુરુના ધ્યાનમાં પણ વિક્ષેપ પડવા લાગ્યો. આ સ્થળ છોડીને અન્ય સ્થળે ચાલ્યા જવાનો પરમાનંદે વિચાર કર્યો, પરંતુ ગૌરીને દુઃખદ સ્થિતિમાં મૂકીને ચાલ્યા જવાનો એનો જીવ ન ચાલ્યો. સ્વામીના એ દિવસો કેવા જતા હશે તે કોણ કહી શકે?

બંધનમાં પડેલી ગૌરીને એક પત્ર મળ્યો. તેમાં લખ્યું હતું: "પુત્રી, પ્રભુભજન માટે ઘણી પવિત્ર સ્ત્રીઓએ આ સંસારને તજી દીધો છે. સંસારની મિથ્યા ઉપાધિઓ ઈશ્વર સ્મરણમાં અંતરાયરૂપ થઈને તને નડતી હોય તો બેલાશક આવતી કાલે બપોરે બે વાગે તારા ઉદ્યાનમાં આવેલા સરોવર પાસે મને મળજે. પ્રભુની કૃપાથી તારી ઉપાધિઓ હું દૂર કરીશ અને પ્રભુસ્મરણનો માર્ગ સરળ કરી આપીશ."

ગૌરીએ આ પત્ર પોતાના અંબોડામાં સંતાડી દીધો. બીજે દિવસે બપોરે સ્નાન કરતી વેળા એણે અંબોડો છોડી નાખ્યો ત્યારે પેલો પત્ર એને ગુમ થએલો જણાયો. "કદાચ શય્યામાં પડી રહ્યો હોય અને એમના હાથમાં આવ્યો હોય તો? શું, ઠીક થયું. છો એ દાઝે બળે." પરંતુ બીજી જ ક્ષણે એનો વિચાર પલટાયો. "અરે મુક્તિના શુભ ચિહ્ન સમો મારા મસ્તક ઉપર ધરેલો એ પવિત્ર પત્ર એમના અપવિત્ર હસ્તનો સ્પર્શ થવાથી અપવિત્ર થયો."

એમ વિચાર કરીને એ પતિના ખંડમાં ગઈ તો ભૂમિ ઉપર કણસતો એ પડ્યો હતો, એનાં ચક્ષુ ફરી ગયાં હતાં અને મોઢે ફીણ આવી ગયું હતું. એના હાથની મુઠીઓ વળી ગઈ હતી. તે મૂઠીમાં ભરાઈ રહેલો પત્ર એણે ખેંચી લીધો અને ડાક્ટરને બોલાવવાને માણસ મોકલ્યો. ડાક્ટરે આવીને કહ્યું. "મગજે લોહી ચઢી જવાથી પરેશનું મૃત્યુ થયું છે." આજે એને કાંઈ અગત્યના કામસર બહારગામ જવાનું હતું તે જાણી લઈને પરમાનદે ગૌરીને આજે જ મળવાનું લખ્યું હતું. આટલી અધોગતિએ એ પહોંચ્યો હશે?

સરોવરની પાળે પાળે લપાતા છુપાતા ચોરની માફક આવતા ગુરૂને વિધવા થએલી ગૌરીએ બારીએથી જોયા. તરત જ એણે આંખ નીચી ઢાળી દીધી. ગુરૂએ બૂમ પાડી "ગૌરી" એણે જવાબ દીધો. "આવું છું."

મિત્રોએ પરેશના મૃત્યુની વાત જાણી એટલે તરત જ તેઓ આવી પહોંચ્યા. ઘરમાં જઈને જુએ છે તો પરેશના શબની જોડે ગૌરીનું શબ પણ પડેલું હતું. એણે વિષ પીધું હતું. એના આવા અડગ પતિવ્રતધર્મથી સર્વ વિસ્મિત થઈ ગયા અને "આવા કલિકાલમાં પણ સતી સ્ત્રીઓ વસે છે." એમ સૌ કોઈના મુખમાંથી નીકળી પડ્યું.

૯

જીવન કે મૃત્યુ

રાણીહાટના જમીનદાર શરદશંકરના ઘરમાં વિધવા કદંબિનીને પોતાના બાપના કુટુંબનું કોઇ સગુંવહાલું નહોતું. એક પછી એક બધાં મરી પરવાર્યાં હતાં. તેમ પોતાના પતિના વંશમાં પણ અંગનું સગુંવહાલું કોઈ એ રહ્યું નહોતું. પતિ અને પુત્ર પણ ચાલ્યા ગયાં હતાં. દિયર શરદશંકરનું બાળક કદંબિનીનું જીવ–પ્રાણ હતું. બાળકના જન્મ પછી એની માતા ઘણો કાળ માંદી રહી તેથી એની વિધવા કાકી કદંબિનીએ જ એને ઉછેર્યો હતો. જો કોઇ સ્ત્રી પારકા બાળકને ઉછેરે છે તો તે બાળક ઉપર તેનો પ્રેમ વધારે બલવત્તર હોય છે. તેમ નિઃસ્વાર્થી પણ હોય છે, અમુક ઉપરનો. પ્રેમ છે તે વાત કોઈ દસ્તાવેજથી પુરવાર કરી શકાય તેવી નથી. એ તો મનોમન સાક્ષી પૂરે છે. જેના પ્રત્યે જેનું હેત હોય છે તે હેત તો બેવડા બળથી વધે છે. કદંબિનીનો અવરોધ પામેલો પ્રેમ આ નાના બાળક પ્રત્યે વળ્યો હતો. શ્રાવણ માસમાં એક રાતે કદંબિની ઓચિંતી ગુજરી ગઈ. કોઇ કારણસર એનું હૃદય બંધ પડ્યું. બીજે બધે તો જેમ ચાલતું હતું તેમ ચાલવા લાગ્યું. પરંતુ પ્રેમથી વિદ્ધ થએલ આ વિધવાની નાજુક છાતીમાં સમયનું ઘડીઆળ હંમેશને માટે ચાલતું બંધ પડ્યું.

વખત છે, પોલિસવાળા નકામી હેરાનગતિમાં લાવી મૂકશે એવા ડરથી જમીનદારના ચાર બ્રાહ્મણ નોકરો કોઈપણ જાતની ધર્મક્રિયા વગર જ શબને અગ્નિદાહ માટે સ્મશાન લઈ ગયા. સ્મશાનભૂમિ ગામથી ઘણી દૂર હતી. પાસે એક તળાવ, એક નાનો ઉતારો અને વટવૃક્ષ હતું. પહેલાં અહીંથી નદીનું વહેણ જતું હતું પણ તે કાળે કરીને

સુકાઇ ગયું અને તેથી ત્યાં તળાવ ખોદાયું હતું; એટલે અગ્નિદાહ સંબંધી ક્રિયા કરવા કરાવવાની સગવડ થઈ હતી. લોકો તો આ તળાવને જ નદી તરીકે ગણતા અને એ પાણીને પવિત્ર માનતા હતા.

શબને પેલા ઊતારામાં મૂક્યું અને ચારે જણા લાકડાંની રાહ જોતા બેઠા. ઘણીવાર થઇ પણ લાકડાં આવ્યાં નહિ એટલે ચારમાંના બે જણ નિતાઇ અને ગુરૂચરણ કંટાળી તેની તપાસ માટે ગયા. વિધુ અને વનમાળી શબને સાચવવા રહ્યા. રાત અંધારી ઘોર હતી. આકાશ અભ્રથી છવાઇ ગયું હતું, તારાનું નામનિશાન જણાતું નહોતું. પેલા બે જણા છાનામાના ઊતારામાં બેસી રહ્યા હતા. એમની પાસે દિવાસળીની પેટી અને ફાનસ હતું. ફાનસ ઓલવાઈ ગયું તે સળગાવવા દિવાસળીઓ ઘસી ઘસીને તેઓ થાકી ગયા પણ ભીનાઇ ગએલી હોવાથી તે ન સળગી, અને એમને અંધારામાં જ બેસી રહેવું પડ્યું. કેટલીક વારે એમાંનો એક બોલ્યો. "આપણી પાસે તમાકુ હોત તો સારૂં થાત. ઊતાવળમાં લાવવાની રહી ગઇ."

"લાવ, હું જાઊં અને લેતો આવું" બીજાએ કહ્યું.

વનમાળી કેમ ત્યાંથી જવાનું કહેતો હતો તેનું કારણ વિધુ સમજી ગયો. એટલે એણે કહ્યું: "ત્યારે તે દરમિયાન હું અહીં એકલો બેસી રહું એમ ને?"

વળી વાત બંધ પડી. પાંચ મિનિટ તો એમને એક કલાક જેટલી લાગી. પેલા લાકડાનું મીશ કરીને ગયા છે પણ નક્કી કોઇ ઠેકાણે વાતોના તડાકા મારતા જ બેઠેલા હોવા જોઇએ એમ એમણે જાણ્યું. તમરાં અને દેડકાંનાં સતત્ અવાજ સિવાય અત્યારે બીજું કશું સંભળાતું નહોતું એટલામાં એમની દૃષ્ટિ શબની નનામી ઊપર પડી તો શબ જાણે હાલતું હોય તેમ એમને ભાસ થયો. વિધુ અને વનમાળી આ જોઈને ડર્યા અને બોલ્યા "રામ રામ." એટલામાં એમને એક ઊંડો નિઃશ્વાસ સંભળાયો. એક ક્ષણમાં તો આ બન્ને જણા ઊતારામાંથી ઠેકડા મારીને બહાર નીકળી પડ્યા, અને રસ્તે

ચડયા હોય તેમ ગામ તરફ ગમેડી મૂકી ગયા. ત્રણેક માઇલ દોડદોડ કર્યા પછી પેલાએ જણ ફાનસ લઇને આવતા એમને સામા મળ્યા, એ લોકો કાંઈ લાકડા માટે ગયા નહોતા, ફક્ત ધૂમ્રપાન માટે જ ગયા હતા; છતાં એમણે પેલાઓને કહ્યું કે "એક ઝાડ કાપ્યું છે. હવે એનાં લાકડાં ચોરાશે, એટલે પછી આવી પહોંચશે." વિધુ અને વનમાળીએ ઊતારામાં શબ વિષે બનેલી હકીકત કહી. નિતાઇ અને ગુરૂચરણે તો એ વાત હસી કાઢી અને એ લોકો શબને એકલું પડયું રહેવા દઈને નાસી આવ્યા તેથી એમને ઠપકો આપ્યો. ચાર જણા પાછા સ્મશાનભૂમિમાં ગયા. ઉતારામાં જઈને તેમણે જોયું તો શબ જ મળે નહીં. ખાલી નનામી પડી રહેલી હતી. એ તો એક બીજા સામું ટગર ટગર જોવા લાગ્યા. શિયાળ આવીને તાણી ગયું હશે? ના, એમ તો ન હોય, તેમ હોય તો લૂગડું ફાટયું હોય તેનું ચીંથરડુંએ માલમ પડે કેની? આમ વિચાર કરીને એમણે બહાર જઇને જોયું તો કાદવમાં કોઇ સ્ત્રીનાં નાનાં નાનાં તાજાં પગલાં પડેલાં જણાયાં. શરદશંકર કાંઈ મૂર્ખો ન હતો કે આ લોકોની ભૂત વગેરેની વાત સાચી માને. તેથી આ ચારે જણાએ અંદર અંદર પુષ્કળ મસલત કર્યા પછી એવો ઠરાવ કર્યો કે આપણે તો એમ જ કહેવું કે શબને અમે અગ્નિદાહ કરી દીધો, મળસ્કું થતાં પેલા માણસો લાકડાં લઈને આવી પહોંચ્યા ત્યારે "તમને આવતાં ઘણીવાર લાગી એટલે અમે તો અહીં થોડાં લાકડાં હતાં તેથી કામ નિભાવી લીધું" એમ કહીને એમને સમજાવી દીધા. શબની પછી કોને એવી દરકાર હોય? એટલે વિના તપાસે એ વાત સાચી મનાઇ.

૨

ઘણાના જાણવામાં હશે કે કેટલીકવાર એવું બનેલું જોવામાં આવે છે કે મનુષ્યના ખોળીઆમાં ઊંડાણમાં પ્રાણ જતા રહેલા હોય ત્યારે તે શરીર બહારથી શબ જેવું જણાય છે. કદંબિનીના સંબંધમાં

એવું જ બન્યું હતું. એ મૃત્યુ નહોતી પામી પરંતુ એકાએક એનું શરીરયંત્ર કોઈ કારણસર બંધ પડયું હતું અને એની ચેતનાશકિત ઊડી ગઈ હતી. એનામાં પાછું ચેતન આવ્યું ત્યારે આસપાસ એને અંધકાર માલમ પડયો. એ પોતાના ઘરમાં નથી એમ એને જણાયું. "બહેન બહેન" કરીને એણે બૂમ પાડી પણ કોઈ બોલ્યું નહિ. ભયભીત થઈને એ બેઠી થઈ ગઈ. એને સ્મરણ થયું કે એની છાતીમાં એકાએક દરદ થઈ આવ્યું હતું અને મૂર્છીમત થવાની તૈયારીમાં હતી. એની જેઠાણી બાળકને માટે દૂધ ઊનું કરતી હતી એવામાં કદંબિની "બહેન બાળકને મારી પાસે લાવો. હું થાકી ગઈ છું" એમ બોલતી એ બેભાન થઈ ગઈ. ત્યાર પછી ચોપડી ઉપર ખડીઓ ઢળવાથી સહી રૂહી થઈ રહે તેમ એને મન સર્વત્ર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો. કદંબિનીના નૂતન પુસ્તકના સ્મરણશક્તિ અને ચેતના શકિતરૂપી અક્ષરો આકાર વિનાના થઈ ગયા, બાળકના હેતભર્યા "કાકી કાકી" શબ્દો શું છેવટના જ હતા? આ સંસારમાંથી પોતાની આંખ મીંચાઈ તે વખતે મૃત્યુની અનંત અને અજ્ઞાન વાટની એ શું ભોમિયણ બની ગઈ હતી? મૃત્યુ લોકમાંથી વિદાય થતાં એને શું છેવટની વિદાય મળી હતી? આમાંનું કશાનું સ્મરણ એને ન રહ્યું. પ્રથમ તો એને એમ જ લાગ્યું કે એ યમસદનમાં આવી પહોંચી છે. એટલે હવે ત્યાં જવાનું, સાંભળવાનું કે કરવાનું શું હોય? ત્યાં તો માત્ર ચોકી પહેરો જ. પરંતુ જ્યારે ઠંડો શરદીનો પવન સુસવાટા કરતો આવ્યો અને દેડકાનું ડરાંઉ ડરાંઉ સંભળાયું, ત્યારે એને પોતાના જીવનના અસ્તિત્વનો અને હજુ પૃથ્વી સાથેનો પોતાનો સંબંધ છૂટયો નથી તેનો ખ્યાલ આવ્યો. એટલામાં વિદ્યુતનો ચમકારો થયો અને તે ચમકારામાં તળાવ, વડ, મોટું મેદાન અને દૂરનાં વૃક્ષો એને દૃષ્ટિગોચર થયાં હવે, એને યાદ આવ્યું કે ઘણીએ વાર પૂર્ણિમા ઉપર એ આ તળાવે સ્નાન કરવા આવતી હતી, ત્યારે આ સ્મશાનભૂમિમાં શબ જોઈને મૃત્યુથી એ ઘણો ભય પામતી. હવે

એને વિચાર આવ્યો કે "ચાલ ઘેર જાઉં." વળી લાંબો વિચાર કરતાં એને એમ થયું કે "હું મૃત્યુ પામી છું તો ઘેર શી રીતે જાઉં? મારા પાછા જવાથી એ બધાં ઉપર આપત્તિ આવી પડશે. મૃત્યુલોકમાંથી હું તો હવે ભૂતયોનિમાં આવી. જો એમ ન હોય તો શરદશંકરના સુરક્ષિત વાસમાંથી આટલી રાતે આટલે બધે દૂર આ સ્મશાનભૂમિમાં હું શી રીતે આવી? કદાચ એમ ધારૂં કે હજુ મારા શબનો અગ્નિસંસ્કાર નથી થયો; તો પછી મને અહીં સુધી ઊંચકી લાવનાર માણસો ક્યાં ગયા? જે વખતે હું મૃત્યુશય્યામાં હતી તે વખતે શરદશંકરના દીપપ્રકાશિત ઘરમાં હતી, અત્યારે હું નિર્જન અંધારા સ્મશાનમાં તદ્દન એકલી છું. હવે હું આ પૃથ્વીનું માનવી તો નથી જ. હું અપશુકનીઆળ ડરામણું મારૂં પોતાનું જ ભૂત છું" એને આ વિચાર આવતાં આ સંસારનાં બંધનો જે એને બાંધી રાખતાં હતાં તે પટોપટ તૂટી ગયાં. હવે પોતાનામાં અદ્ભુત બળ અને નિઃસીમ સ્વતંત્રતા હોય એમ એને લાગ્યું. એ ધારે તે કરી શકે અને ધારે ત્યાં જઈ શકે, આવા વિચારે એક ગાંડાની માફક પવનના સુસવાટા પેઠે ઉતારામાંથી એ બહાર નીકળી આવી અને સ્મશાનભૂમિ ઉપર આવીને ઊભી રહી. ભય કે લજ્જાનું ચિન્હ સરખું એના મુખ ઉપર જણાતું નહોતું.

એણે ચાલ ચાલ કરવા માંડયું; છેક થાકીને અશક્ત થઈ ગઈ ત્યાં સુધી એણે ચાલ્યા જ કર્યું. એ ચાલ્યા કરતી તેમ તેમ મેદાન પણ જાણે ચાલ્યા જ કરતું હતું. એનો છેડો નહોતો આવતો. આસપાસ પાણીથી ભરેલા ડાંગરના ક્યારડાઓ હતા. ચાલતાં ચાલતાં એના પગ ક્યારડામાં ભરાઈ પડતા હતા. પ્રભાતનાં પહેલાં કિરણ પડતાં કેટલેક દૂર આવેલાં ઘરો નજીક વાંસની ઝાડીમાંથી પક્ષીનો કલરવ આવતો સંભળાયો એટલે એને ભય લાગ્યો. પૃથ્વી અને તે ઉપર વસતાં માનવી જોડે પોતાનો હવે શો સંબંધ હશે તે એ ન કળી શકી. અંધારી રાતે જ્યાં સુધી એ સ્મશાનમાં હતી, નિર્જન પ્રદેશમાં હતી

ત્યાં સુધી એ નિર્ભય હતી; અને જાણે પોતાના લોકની જ વાસી હતી એમ એને લાગતું હતું. પરંતુ પ્હો ફાટતાં જ માનવીઓનાં ઘર જોઇને એને ભય લાગ્યો, માનવી અને ભૂતને તો એકબીજાનો ભય રહે છે. કારણ કે બન્ને યોનિઓ મૃત્યુ નદીને સામસામે કિનારે રહે છે. એનાં વસ્ત્ર કાદવથી ખરડાએલાં હતાં. આખી રાત ચાલવાથી અને વિવિધ વિચારો કરવાથી એ વૈકલ જેવી જણાતી હતી. ખરેખર એનો દેખાવ એવો થઈ ગયો હતો કે લોકો એને જોઇને નાસી જાય. સદ્ભાગ્યે પ્રથમ દૃષ્ટિ એક પથિકની એનાં ઉપર પડી. એ એની પાસે ગયો અને પૂછ્યું "બ્હેન, તમે કોઇ સારાં ઘરનાં જણાવો છો. આવે વેશે તમે એકલાં ક્યાં જાવ છો?" કદંબિની તો ગભરાઈ ગઈ હતી એટલે એ તો ટગર ટગર બોલ્યા ચાલ્યા વિના જોઈ જ રહી. હજુ એને આ લોક સાથે કાંઇ સંબંધ રહ્યો છે. એ કોઈ સારા ઘરની હોય એમ જણાય છે અને આ પથિક એને કાંઈ પૂછી રહ્યો છે એ બધી બાબતો હજુ એના માન્યામાં ન આવી.

પથિકે ફરીથી કહ્યું "બ્હેન, ચાલો હું તમારે ઘેર તમને પહોંચતાં કરીશ. તમે ક્યાં રહો છો?"

કદંબિનીએ વિચાર કર્યો કે "હવે ક્યાં જવું? સાસરે જવું તો અર્થ વગરનું છે, પિતાનું ઘર છે નહિ. હા, બાલપણની મારી એક બહેનપણી છે." એ મોટી થઈ ત્યાર પછી જોગમાયાને એ મળી નહોતી પરંતુ પત્ર દ્વારા એક બીજાનાં દર્શન થયાં કરતાં. ઘણી વખતે કદંબિની જોગમાયાને પત્રમાં લખતી કે મારા પ્રત્યે મારો નિઃસીમ પ્રેમ છે, ત્યારે જોગમાયા ઉત્તર વાળતી કે હું માયા રાખું છું તેવી તું બિલકુલ રાખતી નથી. બન્ને જાણતાં હતાં કે એકવાર જો તેમનો મેળાપ થાય તો પછી એ છૂટા જ ન પડે.

કદંબિની પથિકને કહ્યું: "મારે નીસીંદાપુર શ્રીપતિને ઘેર જવું છે." પથિક કલકત્તે જતો હતો અને નીસીંદાપુર માર્ગમાં જ

આવતું હતું તેથી કદંબિનીને એ નીસીંદાપુર શ્રીપતિને ઘેર મૂકી આવ્યો. બન્ને સહીઅરો ઘણે દિવસે મળી. પહેલાં તો તેઓ પરસ્પરને ઓળખી ન શક્યાં; પરંતુ ધીમે ધીમે બાલપણની મુખાકૃતિ યાદ આવતાં ઓળખાણ પડી ગઇ. જોગમાયા બોલી. "કેવો યોગાનુયોગ, તું મને હવે ફરી કોઈ દિવસ મળી શકે એવી મેં સ્વપ્ને પણ આશા રાખી નહોતી. બેન, અહીં તરૂં આવવું કેમ થયું ? તારાં સાસરીઆં તો તને બિલકુલ બહાર નીકળવા દે એવાં નથી."

કદંબિની થોડીવાર શાંત રહી પછી બોલી. "બહેન, સાસરા સંબંધી મને પૂછીશ નહિ. મને તારા ઘરનો એક ખૂણો કાઢી આપ, ત્યાં હું પડી રહીશ. મને તારી નોકરડી તરીકે ગણજે. હું તારૂં બધું કામ કર્યા કરીશ."

"શું હું તને નોકરડી તરીકે ગણું ? તું તો મારો શ્વાસ પ્રાણ છે, તું તો મારી–વગેરે વગેરે." જોગમાયા બોલી એટલામાં શ્રીપતિ આવ્યો. કદંબિની એની સામું થોડીવાર જોઈ રહી પછી ધીમે રહી બહાર ચાલી ગઈ. એણે પોતાનું માથું ઢાંક્યું નહિ અને વિવેક કે મર્યાદા જરાએ ન જાળવ્યાં. જોગમાયાએ જાણ્યું કે કદંબિનીના આવા અમર્યાદ વર્તનથી શ્રીપતિ કદાચ તેને માટે ખોટો વિચાર બાંધે ય ખરો. તેથી એ પતિને એ વાત વિસ્તારથી સમજાવવા લાગી. શ્રીપતિ તો જોગમાયા જે કહે તે તરત જ ખરૂં માની લેતો, એટલે એણે તો "એમાં શું થઇ ગયું ? કંઈ નહિ," એમ કરીને વાત પતાવી અને જોગમાયાના જીવને નિરાંત વળી.

૩

કદંબિની અહીં આવી તો ખરી પણ પોતાની બહેનપણી સાથે એનો જીવ ન મળ્યો. બન્ને વચ્ચે મૃત્યુનો અંતરાય હતો એને પોતાને પોતાના અસ્તિત્વ સંબંધી શંકા હતી છતાં એની ચેતના શક્તિ તો

અસલના જેવી જ હતી. આ વાત એને મુંઝાવી નાખતી હતી અને તેથી જ એ બીજાં સાથે મળી જતી નહોતી. એ જોગમાયા સામું જોતી અને વિચાર કરતી "આને તો પતિ છે; એ એનું કામ કરે છે; એ તો મારાં કરતાં કોઈ જુદી જ દુનિયામાં વસે છે; આ દુનિયાના લોકો જોડે બધી વાતોમાં એ ભાગ લે છે, હું તો માત્ર ખાલી છાયા જ છું. એ મૃત્યુલોકમાં છે. હું તો અનંત સ્થિતિમાં છું."

જોગમાયા પણ બેચેન રહેતી હતી, કારણ સમજાતું નહોતું. સ્ત્રીઓને કોઇ પણ અંધારામાં રહે તે ગમતું નથી. સંભ્રમ કાવ્યોમાં. શૌર્યમાં કે વિદ્વતામાં રહ્યો પાલવે, પણ ઘરના કામકાજમાં એવો સંભ્રમ એમનાથી ન સહ્યો જાય. જ્યારે એમને કોઇ વાતમાં સમજ ન પડે ત્યારે કાં તો એ વાતનો એ કેડો પકડીને સમજી લે છે, કે એનું વિસ્મરણ કરે છે, અથવા તો પોતાના ઉપયોગમાં આવે તેવું રૂપાન્તર કરે છે. જો એમાંનુ કાંઈ એ શકિતમાન ન થાય તો એમનો મિજાજ હાથથી જતો રહે છે. કદંબિની જેમ જેમ વધારે સુનકાર બનતી ગઈ તેમ તેમ એના હૃદયમાં શાની મૂંઝવણ ચાલી રહી હશે તે જાણવાને જોગમાયાની ઈંતેજારી વધતી ગઈ. વળી નવો ભય ઉપસ્થિત થયો. કદંબિની પોતાની જાતથી બીતી લાગી પણ જાતથી છૂટી પડીને શી રીતે નાસી જાય. એને પોતાની જાતનો ડર લાગ્યો હતો. બહારનો કશાનો ભય નહોતો. મધરાતે ઘરમાં એકલી પડતી ત્યારે એ બૂમ પાડી ઊઠતી. દીપકના પ્રકાશમાં પોતાનો પડછાયો જોઈ ને એનું સર્વાંગ ધ્રૂજી ઊઠતું હતું. એના આવા ડરપોકણાથી બધાં ઘરનાંને એક પ્રકારનો ભય ઉત્પન્ન થયો, ઘરના નોકર ચાકરોને અને જોગમાયાને પણ ભૂત દેખાવા લાગ્યાં.

એકવાર મધ્ય રાત્રે કદંબિની પોતાના સૂવાના ઓરડામાંથી રડતી રડતી બહાર આવી અને જોગમાયાના ઓરડા આગળ આવી ને બૂમો પાડવા લાગી "બહેન, બહેન, મને તારા પગ આગળ સૂઈ રહેવા દે. મને એકલી ન રાખ."

જોગમાયાને જેટલી બીક લાગી તેટલો જ ક્રોધ ચઢયો. તેજ વખતે એ કદંબિનીને ઘરમાંથી કાઢી મૂકત; પરંતુ શ્રીપતિએ કદંબિનીને જેમ તેમ કરીને સમજાવીને પાછી બીજા ઓરડામાં સુવાડી.

બીજે દિવસે શ્રીપતિ પોતાની પત્ની પાસે ગયો એટલે પત્નીએ તો એને ઉધડો દીધો. "તમે તે કાંઈ માણુસમાં છો? પેલી એને સાસરેથી નાસી આવી છે અને તમારા ઘરમાં પેઠી છે; એને આવે મહિનો થઈ ગયો પણ તમે તો કાંઈ બોલતા જ નથી; હવે એ એને ઘેર પાછી જાય એમ પણ તમે કહેતા નથી. હજુ સુધી એ અહીં કેમ પડી રહી છે? તમે આમ કેમ શાંત બેસી રહ્યા છો, તેનું કારણ મહેરબાની કરીને જણાવશો? તમે પુરૂષો બધાય સરખા જ છો."

પુરૂષ માત્ર સ્ત્રી જાત પ્રત્યે સ્વાભાવિક રીતે જ પક્ષપાતી હોય છે તેને માટે સ્ત્રીઓ જ જવાબદાર હોય છે. શ્રીપતિ તો જોગમાયાના સમ ખાઈને કહેવા તૈયાર હતો કે નિરાધાર કદંબિની પ્રત્યે એને જે કાંઈ દયાની લાગણી હતી તે ફક્ત એની નિરાધાર સ્થિતિને લઈને જ હતી; એથી વિશેષ કાંઇ પણ નહોતું. પરંતુ તે વાત પોતાની રીતભાતથી એ સિદ્ધ ન કરી શક્યો. એને એમ લાગ્યું કે "આ બિચારી આધાર વિનાની વિધવાને એનાં સાસરીઆં ઘણું દુઃખ દેતાં હશે તે સહન નહિ થવાથી એ કંટાળીને અહીં આવી હશે. એને બિચારીને નથી બાપ કે નથી મા. આ સ્થિતિમાં એને કેમ કાઢી મૂકાય?" એમ વિચારીને એ વાત એણે પડતી મૂકી અને દુઃખદાયક પ્રશ્નો પૂછીને કદંબિનીને વધારે દુઃખી કરવાનું એને ઉચિત ન લાગ્યું.

એક યુક્તિમાં જોગમાયા ન ફાવી એટલે એણે બીજી યુક્તિ લડાવી. એટલે ઘરમાં કંકાસ થવાના ભયે આખરે શ્રીપતિએ કદંબિનીના સાસરાને સંદેશો કહાવી મોકલવાનો વિચાર કર્યો. પત્ર લખવાથી તો કાંઈ નહિ વળે એમ ધારીને એણે જાતે જ રાણીહાટ જવાનો વિચાર કર્યો. શ્રીપતિ ગયો એટલે જોગમાયા કહેવા લાગી: "બેન

કદંબિની, મારા ઘરમાં બહુ દિવસ રહેવું તારે માટે યોગ્ય ન લેખાય. લોકો શું કહેશે ?"

કદંબિની જોગમાયા સામું ગંભીરતાથી જોઈ રહી અને બોલી "લોકોની સાથે મારે શું લેવા દેવા છે ?" આ સાંભળીને જોગમાયા તો ઠંડી જ થઈ ગઈ.

"તારે લોકો સાથે કાંઈ લેવા દેવા નહિ હોય પણ અમારે તો છે. પારકી સ્ત્રી અમારા ઘરમાં આમ રહે તેનો અમે શો જવાબ આપી શકીએ ?" "મારૂં સાસરૂં જ કયાં છે ?" કદંબિની બોલી.

જોગમાયા મનમાં જ બબડી " જહાન્નમમાં જાવ બધું એ, વળી એ દુષ્ટા બીજુ કોણ જાણે શું યે કરશે ?"

વળી કદંબિની ધીમે સાદે બોલી "મારે તમારી સાથે શું લેવા દેવા છે ? હું કાંઇ આ મૃત્યુલોકનું માનવી છું ? તમે હસો છો, રડો છો, સ્નેહ કરો છો, દરેક મનુષ્ય પોતપોતાનું સંભાળી લે છે. મારે તો ફકત આ બધું જોઈ જ રહેવાનું છે. તમે મનુષ્ય છો, હું તો છાયા છું. પ્રભુએ મને તમારી આ સૃષ્ટિમાં હજુ કેમ રાખી મૂકી છે ?" એનો દેખાવ અને વાણી એવાં વિચિત્ર લાગતાં હતાં કે એના લવારામાંથી જોગમાયા કાંઈ થોડું જ સમજી. આખરે વધુ પ્રશ્ન ન પૂછતાં દુ:ખી થતી એ ત્યાંથી ખસી ગઇ.

૪

છેક રાત્રે દસ વાગે શ્રીપતિ રાણીહતથી પાછો આવ્યો. વરસાદની ઝડીઓથી ધરતી પાણીમાં ડૂબી ગએલી હતી. એમ જ લાગતું હતું કે વરસાદ રહેવાનો જ નથી અને રાત પણ પૂરી થવાની નથી. જોગમાયાએ પૂછ્યું. "કેમ શું કરી આવ્યા ?"

"મારે બહુ બહુ કહેવાનું છે." એમ કહીને શ્રીપતિ કપડાં કાઢીને વાળુ કરવા બેઠો. પછી હુક્કો ગગડાવતો આડો પડયો. એના

મગજમાં ઘણો ગુંચવાડો ઊભો થયો હતો. જોગમાયા પણ થોડીવાર તો પોતાની ઉત્સુકતા દબાવીને બેસી રહી, પણ પછી એ કોચ આગળ જઈને બોલી. "બોલોને, શું ખબર લાવ્યા છો ?" "ખબર તો એ જ કે તેં ખરેખર ભૂલ કરી છે" જોગમાયાને તો આ સાંભળીને ચાટકો ચઢ્યો. સ્ત્રીઓ કદી ભૂલ કરતી જ નથી અને કદાચ કરે તો પણ ડાહ્યા પુરુષોએ કહેવી ન જોઇએ. સ્ત્રીની ભૂલ પુરુષોએ પોતાને માથે વહોરી લેવી જોઈએ. આવા વિચારોની જોગમાયા બચકું ભરતી બોલી ઊઠી: "મેં શી ભૂલ કરી તે બતાવશો ?"

"જે સ્ત્રીને તેં આપણા ઘરમાં રાખી છે તે તારી કદંબિની ન હોય." પોતાનો પતિ જ આ પ્રમાણે બોલે છે એ સાંભળીને જોગમાયા વધારે છેડાઇ પડી અને બોલી. "શું હું મારી બેનપણીને પણ ન ઓળખી શકું ? વાહ, ત્યારે તમે જ અવોને ઓળખાવાને, એવા હોશીઆર છો તો !" શ્રીપતિએ એને સમજણ પાડી કે "એમ જીદ કરવામાં કાંઈ માલ નથી. મેં કહ્યું છે તે હું સાબિત કરી બતાવીશ. તારી કદંબિની તો ગુજરી ગઇ છે." જોગમાયાએ જવાબ દીધો. "જૂઓ, સાંભળો, તમે જ મોટી હિમાલય જેવડી ભૂલ કરી છે, તમે કોઇ બળતે જ ઘેર જઈ પહોંચ્યા હશો અથવા તો તમારા સાંભળવામાં કાંઈ ગરબડ હશે. તમને ત્યાં જવાનું કોણે કહ્યું હતું ? એક કાગળ લખો એટલે ચોખવટ થઇ જશે ?" પત્નીને પોતાના કાર્યમાં વિશ્વાસ ન આવ્યો જોઇને શ્રીપતિ ખિન્ન થયો. એણે ઘણા ઘણા દાખલા આપ્યા પણ જોગમાયાને ખાતરી ન થઇ. આવી રકઝકમાં મધરાત થઇ ગઈ. કદંબિનીને કાઢી મૂકવા બાબત દંપતી સંમત થયાં, શ્રીપતિનું એવું માનવું હતું કે આ નવી આવનાર સ્ત્રીએ ખોટું ઓળખાણ કાઢીને એની પત્નીને છેતરી છે. જોગમાયાનું એવું માનવું હતું કે એ કોઈ વેશ્યા છે. આવા વાદવિવાદમાં કોઇ પોતાની હાર કબૂલ કરતું નહોતું. બન્ને મોટા ઘાંટા કાઢીને વાત કરતા હતાં. કદંબિની જોડેના ખંડમાં સૂઇ ગઈ છે તેનું પણ ભાન એ ભૂલી ગયાં. શ્રીપતિ કહે

કે “ આપણે ખરા ધર્મસંકટમાં આવી પડ્યાં. હું તને ખરૂં કહું છું. મેં મારે કાનોકાન એ વાત સાંભળી ” ત્યારે જોમમાયા ક્રોધાયમાન થઈને બોલી. “તમે શું કરમ કાનોકાન સાંભળ્યું ! હું મારી નજરે દેખી શકતી નથી ?” છેવટે જોમમાયા હારી અને બોલી. “ બહુ સારૂં, ત્યારે કહો એ કયારે ગુજરી ગઈ ? ”

આ પ્રશ્ન એણે એવા આશયથી પૂછ્યો કે જો એનો પતિ કોઈ એવો દિવસ કહી દે કે, જે દિવસનો કદંબિનીના હાથનો પત્ર એની પાસે હોય; તો જરૂર શ્રીપતિને જુઠો પાડી શકાય. કદંબિનીના મૃત્યુનો એણે દહાડો વાર કહ્યો તો જણાયું કે જે દિવસે કદંબિની એમને ઘેર આવી તેને આગલે દિવસે એનું મૃત્યુ થએલું. એટલે જોમમાયા ધ્રૂજી ઊઠી અને શ્રીપતિ પણ ડગી ગયો. આમ આ બે જણાં વાત કરતાં હતાં એટલામાં પવનને ઝપાટે દીવો ઓલવાઇ ગયો અને અંધારૂં ઘોર થઇ ગયું. કદંબિની એ બેઠાં હતાં ત્યાં આવીને ઊભી રહી. રાતના એક વાગ્યાનો સુમાર થયો હતો. બહાર વરસાદ ધોધમાર વરસતો હતો. કંદબિની બોલી. “બેન, હું જ તારી કદંબિની છું. હું જીવતી નથી, મરી ગઇ છું.” જોમમાયા બીકની મારી બૂમ પાડી ઊઠી. શ્રીપતિથી બોલી શકાયું નહિ.

“ હું મૃત્યુ પામી છું એ સિવાય મેં તને કાંઈ નુકશાન કર્યું નથી. આ લોકમાં મારે માટે સ્થાન નથી તેમ મૃતક લોકમાં પણ મને સ્થાન નથી. ત્યારે હવે મારે જવું કયાં ?” વરસતા વરસાદની ઘોર રાતમાં ઘસઘસાટ ઊંઘતાં સરજનહારને જગાડવા જાણે બૂમ પાડતી એ બોલી ઊઠી: “હવે હું કયાં જઇશ ?” એટલું બોલીને કદંબિની જોમમાયાને મૂર્ચ્છાવશ દશામાં મૂકીને ઘરની બહાર નીકળી પડી.

૫

કદંબિની રાણીહત શી રીતે પહોંચી તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પહેલાં

તો એણે કોઇને દેખા દીધી નહિ. એક પડી ગયેલા મંદિરમાં ભૂખે તરસે એણે આખો દિવસ કાઢી નાખ્યો, જ્યારે સાંજ પડી આકાશમાં મેઘાંધકાર છવાઇ રહ્યો અને પુષ્કળ વરસાદ આવશે એની બીકે લોકો ઘરમાં ભરાઇ જવા લાગ્યા, તે વખતે કદંબિની મંદિરમાંથી બહાર આવી અને પોતાના ઘર તરફ વળી. જતાં જતાં એને ધ્રુજારી વછૂટી. લાજ કાઢીને એ ઘરમાં પેઠી. ઘરની નોકરડી ધારીને એને કોઇએ અટકાવી નહિ. શરદશંકરની સ્ત્રી તે વખતે પોતાની વિધવા બહેન જોડે પાને રમતી હતી, નોકર રસોડામાં હતો અને કાયલો બાળક પથારીમાં ઊંઘતો હતો. બધાંની નજર ચુકાવીને કદંબિની બાળક પાસે ગઇ. એ પાછી આ ઘેર કેમ આવી હશે તે કોઇ જાણતું નથી. એ જાતે પણ જાણતી નહોતી. આ બાળકને એક વાર જોવાની એની ઇચ્છા હતી, પણ પછી કયાં જવું કે શું કરવું તેનો એણે કશો વિચાર કર્યો નહોતો.

બાળક ઊંઘતો હતો, એના નાના હાથની મૂઠીઓ વળેલી હતી અને તાવને લીધે એનું શરીર ક્ષીણ થઇ ગયું હતું, એને જોઇને કદંબિનીનું હૃદય શેકાઈ ગયું. બાળકને છાતી સરસો ચાંપવાની એની ઇચ્છા થઇ આવી. એને વિચાર થયો કે " આ સંસારમાં મારૂં અસ્તિત્વ નથી. એટલે હું એમ કરીશ તે કોણ જોવાનું છે. છોકરાની માને તો છોકરા પાસે બેસવું ગમતું નથી, એને તો તપાકા મારવાનું કે પાને રમવાનું ગમે છે. બાળકની હું સંભાળ રાખતી હતી ત્યાં સુધી તો એ સર્વ પ્રકારની દુગ્ધામાંથી છૂટી હતી અને એને બાળકની કશીએ તકલીફ ઊઠાવવી પડતી નહોતી. અરે, મારા ગયા પછી મારા જેવી એની કોણ સંભાળ રાખે ?"

બાળકે પાસું ફેરવ્યું અને ઊંઘમાં જ બોલ્યો "કાકી મને પાણી પાવ." "મારો વહાલો બાલુડો મને ભૂલી ગયો નથી" એવા હર્ષમાં એણે બાળકને ખોળામાં લીધો અને એને પાણી પાયું, બાળકની નિદ્રા જ્યાં સુધી ઊડી નહિ ત્યાં સુધી અજાણ્યાનાં કોઇ પણ ચિહ્ન

બતાવ્યાં સિવાય પરિચિત હાથ જ એને પાણી પાય છે એમ ધારીને એ પડી રહ્યો. પણ જ્યારે કદંબિનીએ પોતાના ઘણા દહાડાનો ઊભરો ખાલી કર્યો અને બાળકને ચુંબન કર્યું અને એને હીબકાં નાખવા લાગી, ત્યારે એ જાગ્યો અને એને બાઝી પડયો "કાકી તમે મરી ગયાં હતાં ને!"

"હા, મારા લાડકા."

"ત્યારે તમે પાછાં આવ્યાં? હવે ફરીથી મરી ન જશો!"

કદંબિની કાંઈ જવાબ આપે એટલામાં તો એને માથે આફત આવી પડી. એક દાસી પ્યાલામાં સાબુદાણા લઈને આવતી હતી. એના હાથમાં પેલો પ્યાલો પડી ગયો અને એ પણ ધબ લઈને પડી ગઈ ધબાકો સાંભળીને પત્તાં રમવાં અધવચ મૂકીને જેઠાણી દોડી આવ્યાં, એ તો આવીને થંભલા જેવી જ ઊભી જ રહી. એનાથી ન નસાય કે બોલાય, આ બધો તમાસો જોઈને બાળક પણ ગભરાયો અને રડી પડયો. "કાકી, તમે અહીંથી જતા રહો."

હવે કદંબિનીને સમજ પડી કે એ મરી ગઈ નથી. તેનો તેજ આ ખંડ, તેજ વસ્તુઓ, આ બાળક પણ તેજ અને અહીંનું સર્વ કાંઈ પણ રૂપાન્તર શિવાય અસલનું જ કાયમ છે. પોતાની બહેનપણીના ઘરમાં પોતે ગુજરી ગઈ છે એમ લાગ્યું હતું અને હવે બાળકના ઓરડામાં એને એમ લાગ્યું કે હું નથી મરી ગઈ. દુઃખ ભર્યા સ્વરે એણે પોતાની દેરાણીને કહ્યું "તમે મારાથી શું કામ બીઓ છો. હું તો તેની તે જ છું." દેરાણીથી આ ન જોવાયું. એને મૂર્છા આવી એટલામાં શરદશંકર ત્યાં આવી પહોંચ્યા. હાથ જોડીને નમ્ર ભાવે એણે કહ્યું. "આ તે શું સારું કહેવાય? સતીશ મારો એકનો એક પુત્ર છે, તમે એને શું કામ દેખા દો છો, અમે તો બધાં તમારાં જ છીએ. તમે ગત થયાં ત્યારથી એ રોજ સુકાતો જાય છે. તાવ તો શરીરમાંથી ખસતો જ નથી. રાત ને દિવસ 'કાકી કાકી' એમ બૂમો પાડયા કરે છે. તમે તો આલોક છોડીને ચાલ્યાં ગયાં છો; માટે

હવે આ છોકરાની માયા છાડી દો. અમે તમારી પાછળ શ્રાદ્ધ વિગેરે બધી ક્રિયાઓ કરીશું." કદંબિનીથી આ બધું ન સાંભળી શકાયું એ બોલી. "અરે હું મરી નથી ગઈ. તમને મારે કેવી રીતે સમજાવવા કે હું નથી મરી ગઇ. હું તો જીવતી છું." એમ બોલી જમીન ઉપર એક પિત્તળનો ઘડો પડયો હતો તે હાથમાં લઇ પોતાના કપાળમાં જોરથી માર્યો. કપાળમાંથી ધડધડ કરતું લોહી વહેવા લાગ્યું એટલે એ ફરી બોલી. "જુઓ, ખાતરી કરો, હું જીવતી છું" શરદશંકર તો મૂર્તિમંત જેવો જ ઊભો જ રહ્યો. છોકરીએ ચીચીઆરી પાડી મૂકી. શરદશંકરની સ્ત્રી અને દાસીને તો હજુ મૂર્છા વળી નહોતી.

"હું નથી મરી ગઈ, હું નથી મરી ગઇ," એમ બૂમો પાડતી કદંબિની ચોકમાં આવેલા કુવાનાં પગથીઆં ચડી ગઇ અને કુવામાં ભૂસકો માર્યો. ઉપલા માળથી શરદશંકરે ધબાકો સાંભળ્યો. આખી રાત વરસાદ વરસ્યા જ કર્યો ને બીજે દિવસે બપોર સુધી ચાલુ રહ્યો. કદંબિનીએ મરતાં મરતાં સાબિત કરી આપ્યું કે એ નહોતી મરી ગઈ.

નયનજોર–બાબુનું ગૌરવ

૧

એક વખત એવો હતો કે નયનજોરના બાબુ મોટા જાગીરદાર ગણાતા હતા. તેઓ પોતાના રાજવંશી વૈભવ માટે નામાંકિત થયા હતા. તે એવા નાજુક હતા કે ઢાકાની મલમલની કોર જરા સરખી એમની ચામડીને ખૂંચતી, તો તે આખી કોર ફાડી નાખતા. એક બિલાડીના બચ્ચાનાં લગ્ન માટે પણ એ હજારો રૂપીઆ ખર્ચી નાખતા. એમના સંબંધમાં એવું કહેવાય છે કે એકવાર એમને ત્યાં મોટી મિજલસ થઈ હતી તે વખતે રાતને દિવસના રૂપમાં પલટાવવા એમણે અસંખ્ય દીવા પ્રગટાવ્યા હતા; અને સૂર્યપ્રકાશનું આબેહૂબ અનુકરણ કરવાને ઊંચેથી રૂપાના તારનો વરસાદ વરસાવી મૂક્યો હતો. એમના એ વૈભવના દિવસો વહી ગયા હતા. એક જ રેલમાં એ બધું ઘસડાઇ ગયું. આ બાબુઓનો આવો રાજવંશી ઠાઠ વધારે પેઢીઓ ન પહોંચ્યો. જેમ એક દીવામાં વધારે દિવેટો બળતી હોય તો તેમાંનું તેલ ઝપાટાબંધ બળી જાય છે અને દીવો ઝટ ઓલવાઇ જાય છે તેમ આમનું પણ થયું.

અમારા પાડોશી કૈલાસબાબુ આ રાજવંશી નયનજોર બાબુના છેલ્લા વંશજ છે. એ મોટા થયા તે પહેલાં જ એમના કુટુંબના વૈભવનો લગભગ અંત આવેલો હતો. એમના પિતા ગુજરી ગયા ત્યારે તેમની પાછળ વરામાં લખલૂટ ખર્ચ થઇ ગયો હતો. રહી સહી મિલકત દેવું વાળવા વેચાઇ ગઇ અને જે કાંઇ રોકડ બાકી રહ્યું તેથી અસલની બાપદાદાની જાહોજલાલી જળવાય તેમ નહોતું. કૈલાસબાબુને

નયનજોર છોડીને કલકત્તે આવવું પડ્યું. એમનો પુત્ર આ ફાની દુનિઆનો ત્યાગ કરીને પોતાની પાછળ એક પુત્રીને મૂકીને ગુજરી ગયો હતો. કલકત્તામાં અમે કૈલાસબાબુના પાડોશીઓ છીએ. અમારા કુટુંબનો વૃત્તાંત એમનાથી તદ્દન ઊલટો છે. મારા પિતાએ પોતાની જાતમહેનતથી જ પૈસો મેળવ્યો હતો તેથી જરૂરિયાત કરતાં એક પાઇ પણ વધાર ન ખરચવી એવો અમનો મત હતો. એમનાં લૂગડાં અને હાથ વેતરૂ કરનારા જેવા હતા. ખોટો અને હદપારનો ભપકો દેખાડીને બાબુનો ઇલ્કાબ લેવાનું એમને જરાએ મન થતું નહીં તેથી એમનો હું ઉપકૃત છું. એમણે મને ઘણા ઊંચા પ્રકારનું શિક્ષણ આપ્યું હતું તેથી મારો સંસાર સારી રીતે ચાલતો હતો. હું સ્વાશ્રયથી જ મોટો થયો છું એમ કહેતાં મને શરમ નથી આવતી. મારી તિજોરીમાં રૂપીઆની નોટોના ચેકડા પડી રહ્યા હોય તે, ખાલી તિજોરીમાં કુટુંબની વંશાવળી પડી રહે તેના કરતાં મને વધારે પ્રિય હતા. કૈલાસબાબુ પોતાના બાપદાદાની અસલ કીર્તિ સંભારીને હાલમાં જતી રહેલી શાખામાં ઉમેરો કરવાનો ખોટો પ્રયત્ન કરતા હતા એથી મને ગમતા નહોતા. મારા પિતા પોતાનો નોખો રોટલો ખાતા હતા તેથી બાબુ મારા પ્રત્યે ઘૃણાની નજરે જોતા હોય એમ મને લાગ્યું. મારે કહેવું જોઇએ કે કૈલાસબાબુ પ્રત્યે મારા શિવાય કોઈને કંટાળો આવતો નહિ. એટલુંયે ખરૂં કે એમના જેવા આપકારી વૃદ્ધો થોડા જ હશે. બીજાના આનંદમાં અને શોકમાં હંમેશાં એ માયાળુ અને સભ્ય વર્તન રાખતા. પોતાના પડોશીઓના ઉત્સવમાં અને ધાર્મિક પ્રસંગોમાં ભાગ લેવાનું એ જરાએ ચૂકતા નહિ. એમનો હસમુખો સ્વભાવ વૃદ્ધ અને જુવાનને સરખો પ્રિય થઇ પડતો. એમની વાત કરવાની ઢબછબ પણ એટલી બધી સ્નેહ ભરેલી હતી કે એમનાથી કોઈને કંટાળો ઉપજતો નહિ. મોહોલ્લામાંથી જતાં આવતાં ઓળખાણ પિછાણવાળાઓને એ મળતા એટલે તરત જ એમને એ ઊભા રાખતા અને તેમની તથા તેમના કુટુંબની ખબરઅંતર પૂછતા. એમના

મુખમાંથી અસ્ખલિતપણે એક પછી એક જે સવાલો નીકળતા તેના જવાબો આપવા પેલાઓને ઊભા રહેવું પડતું. તે વખતે જાણે એમને નાક પકડીને વાત કરતા રોકી જ રાખ્યા હોય તેવું થતું. છતાં તેઓ ઘણી ખુશીથી આપોઆપ રોકાઇ જતા.

"ઓહો ભાઈ, તમને જોઈને મને ઘણો આનંદ થયો. કેમ ખુશી તો ખરા ? શશીની તબીયત કેમ છે ? અને દાદા પણ ખુશીમાં છે ને ? મેં તો હમણાં જ સાંભળ્યું કે મધુના છોકરાને તાવ આવે છે. હવે કેમ છે એને ? તમે જાણો છો ? અને હરિચરણબાબુ ? તો મેં હમણાના જોયા જ નથી. એમની તબિયત તો ઠીક હશે, રખાલને શું થયું છે ? વારૂ. તમારા ઘરમાં તો બધા ખુશીમાં છે ને ?" વિગેરે મતલબના કૈલાસબાબુના પ્રશ્નો હોય.

કૈલાસબાબુ પાસે જો કે કપડાં ગણ્યાં ગાંઠયાં હશે પરંતુ જ્યારે જુઓ ત્યારે એમનાં કપડાં તદ્દન સાફ. દરરોજ એ પોતાનાં શર્ટ, કોટ. વાસકોટ, ચોયણા વિગેરેને સૂર્યનો તડકો ખવડાવતા. વળી પથારીની ચાદર, ઓશીકાં અને શેતરંજીને પણ દરરોજ થોડો થોડો વખત તડકે મૂકી રાખતા. તેમ કર્યા પછી બધાને એ સારી પેઠે ખંખેરતા, સાફ કરતા અને પછી ઠેકાણે મૂકી દેતા. પોતાના ઘરમાં થોડું પણ વ્યવસ્થિત ફરનીચર ગોઠવીને હોલને સુંદર અને શોભીતો બનાવી મૂકતા. ઘરમાં ચાકર નથી અને પોતાને હાથે કરવું પડે છે એમ લોક જાણે નહિ તેટલા માટે ઘરનાં બારણાં વાસીને પોતાને હાથે એ બધું કરતા અને હાથે જ ગડી વાળીને મૂકી દેતા હતા; અને એવું બીજું પણ પરચુરણ કામ કરી લેતા અને પછી જ બારણું ઉઘાડતા; એટલે મિત્રો મળવા આવે તો બધું ટાપટીપસર જ ઘરમાં જુએ.

હું ઉપર કહી ગયો તેમ જો કે કૈલાસબાબુની સ્થાવર મિલકત હવે બિલકુલે રહી નહોતી; છતાં બાપુકી જંગમ મિલકતમાંથી કોઈ કોઈ નવતર ચીજો વગેરે તો હજુ રહ્યું હતું. ગુલાબજળ છાંટવાની એમની પાસે ચાંદીની ગુલાબદાની હતી, સોના ચાંદીની અત્તરદાની

હતી, નાનો ખરખો સોનાનો થાળ હતો, અસલી કીમતી શાલ હતી, સારે ઠેકાણે જવા આવવાનો અસલી પોષાક અને પાઘડી પણ હતી. આટલી વસ્તુઓ તો એમણે માંગનારાઓની દાઢમાંથી માંડમાંડ જાળવી રાખી હતી; અને જ્યારે જ્યારે એવો પ્રસંગ આવતો ત્યારે ઝટ લઈને કૈલાસબાબુ આ ચીજો બહાર કાઢતા અને નયનજોર કુટુંબની વિશ્વ-વિખ્યાત કીર્તિ અને મોભાને સાચવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા. એમ તો એ ઘણા શરમાળ હતા, પણ વાત કરતા ત્યારે પોતાના વંશની કીર્તિના ગાન કરવામાં અને મુક્તકંઠે એની જાહોજલાલીનાં વખાણ કરવામાં એ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા. મિત્ર વર્ગ એમને આમ કરવામાં ઉત્તેજન આપતા હતા અને એમને તેમાં રમુજ લાગતી હતી. પાડોશીઓ તો એમને ઠાકુરદાદા કહીને જ બોલાવતા. બધા એમને ઘેર ભરાતા અને કલાકો સુધી વાતો કર્યા કરતા હતા. એમને કોઈ રીતે ખર્ચનો ઉગારો થાય તેટલા માટે મિત્રવર્ગમાંનો કોઈ એકાદ હડાકો તંબાકુ લાવતો અને કહેતો કે 'ઠાકુરદાદા આજે તો ગયાથી એક સ્નેહીએ મને આ તમાકુ મોકલી છે, જુઓ તો ખરા એ ઠીક છે કે નહિ.' ઠાકુરદાદા એ ગ્રહણ કરતા અને બોલતા હતા, "ઓહો, આ તો ઘણી સારી છે." ત્યારપછી પાછા એ તમાકુ ઉપર વ્યાખ્યાન આપવા મંડી જતા. "તમે જાણો છો, અસલ નયનજોરના બાબુઓ એક ગીનીની એક આઉંસના ભાવની ઘણી ઊંચી અને જલદ તમાકુ વાપરતા હતા. હજુએ અમારા ઘરમાં નમૂના દાખલ એમાંની થોડીક પડી છે. તમે કોઈ એની અજમાયશ કરી જોશો?"

બધાએ જાણતા કે જો કોઈએ તમાકુની એમની પાસે માગણી કરે કે લાવો તો ખરા એ કેવીક છે; તો 'સાળી કબાટની ચાવી ખોવાઈ ગઈ છે અથવા તો મારા નોકર ગણેશે કાંઈ મૂકી દીધેલી હોવી જોઈએ' એમ જ જવાબ મળે. વળી ખાતરી પાડવાને એ કહેતા કે 'નોકરો બહાર જાય છે ત્યારે તેમણે મૂકેલી વસ્તુઓ આપણને જડતી નથી. આ અમારો ગણેશ એવો મૂર્ખ છે, હું તમને શું કહું? એને કાંઈ

મૂકતાંએ મારો જીવ ચાલતો નથી.' ગણેશ પણ બિચારો કુટુંબની આબરૂ રાખવા ખાતર એનો ગમે તેવો દોષ કાઢે તોયે વગર બોલે સહન કરવા તૈયાર જ હતો; આવે વખતે મંડળીમાંથી એકાદ જણ બોલી ઊઠતો: "કાંઈ હરકત નહિ ઠાકુરદાદા, એને માટે હમણાં તસ્દી લેવાની કાંઇ જરૂર નથી. આપણને તો આ તમાકુ સારી પડશે. પેલી બહુ જલદ લાગશે." ત્યારે વળી ઠાકુરદાદાનો જીવ ઠરી પડતો. નીચે બેસતા અને વાતે વળગતા. જ્યારે બધા ઘેર જવા તૈયાર થતા ત્યારે ઠાકુરદાદા એમને બારણા સુધી વળાવવા જતા અને પગથીઆ ઉપર ઊભા રહીને કહેતા. "અલ્યા ભાઇ, બધું તો બધું, પણ આપણે બધા ભેગા બેસીને મારે ઘેર ભોજન ક્યારે રાખીશું?" એકાદ જણ કહેતો કે "હમણાં નહિ ઠાકુરદાદા. વળી આગળ ઉપર જોઇ લઈશું." "વારૂ, વારૂ, ચોમાસું આવવા દો, હમણાં તો બહુ તાપ પડે છે. હું તમને બધાને ઉત્તમ પ્રકારનું ભોજન આપવા માગું છું તેનો બધો તાલ આવી ઋતુમાં કથળી જાય." પરંતુ ભૂલેચૂકે પણ એ વાત દાદા આગળ ન થઇ જાય તેની બધા ખાસ સંભાળ રાખતા. ભાગજોગે જો વાત નીકળી તો કોઈ મોમે રહીને બોલી ઊઠતું કેઃ "હાલમાં વરસાદના દહાડામાં કયાંય જવું આવવું કે કોઇ કરવું બહુ મુશીબતનું કામ થઈ પડે છે. ચોમાસા બાદ એ વિચાર રાખીએ તો સારૂં." આ પ્રમાણે ભોજન માટે પણ કોર્ટના દાવાની માફક મુદતો પડ્યા કરતી. ઠાકુરદાદા જે ઘરમાં રહેતા તે ઘણું નાનું હતું અને એમની શ્રીમંતાઈને છાજે તેવું નહોતું; તેથી એ મનમાં મુંઝાતા પણ અમે એમનું મન વળાવતા. મિત્રો કહેતા કે "અમે તમારી મુશીબતો પૂરેપૂરી સમજીએ છીએ. કલકત્તામાં સારૂં ઘર મળવું જ અશક્ય જેવું છે. અમે તો આજ કેટલાંયે વર્ષ થયાં તમારા લાયકનું ઘર ખોળ્યા જ કરીએ છીએ." મારે અહીં કહેવું જોઇએ કે ઘર ખોળે એવો કોઇ મૂર્ખો નહોતો. ઠાકુરદાદા પછી આખરે નિશ્વાસ નાખીને બોલતા. "ઠીક ઠીક, મારે તો આ ઘર નિભાવી લેવું પડશે." વળી પાછું મોઢું

હસતું રાખીને બોલતા. "તમે બીજું કાંઇ જાણો છો? તમે બધા મિત્રોને મૂકીને હું દૂર જઈ શકું જ નહિ. મારે તો તમારી પડોશમાં જ રહેવું જોઇએ. તમે બધા મિત્રો પાસે છો એટલે મારા ઘરનો બદલો [illegible] અહીં જ મળી જાય છે." ગમે તે કારણથી પણ મને તો આથી બાબુ [illegible] ક્રોધ ચઢતો. હું ધારું છું કે તેનું ખરું કારણ એ હતું કે મારા જેવા જુવાન માણસને બેવકૂફાઇ ભારેમાં ભારે ગુનો લાગે છે. કૈલાસબાબુ ખરેખરા બેવકૂફ તો નહોતા જ. રોજના વ્યવહારમાં તો દરેક જણ એમની સલાહ લેતા, પરંતુ નયનજોરનો જ્યાં વિષય નીકળતો ત્યાં જ એમનું બોલવું બુદ્ધિ બહારનું થઈ જતું. લોકોને એમનાં અસંભવનીય વચનો સાંભળવાની જેમ મઝા પડતી તેમ એ વધારે ખીલતા અને ગમે તેવી શક્ય અશક્ય વાતો કહી નાખતા. કેટલીક વાર મિત્રો અગાઉથી તાલ મેલ લગાવીને મીઠું મરચું ભભરાવીને એમના સંભળાતાં નયનજોરના બાબુઓની કીર્તિનાં બણગાં ફૂંકતા; તે વખતે બાબુ તો ગંભીર બનીને બધું ખરૂં છે એમ જ માની લેતા. એ તો સ્વપ્નમાં પણ નહિ ધારતા કે આમાંની ઘણી વાતો લોકો ગલત માને છે.

૨

જ્યારે હું એકાંતમાં બેસતો અને આ બધાનો નિરાંતે વિચાર કરતો ત્યારે મને બાબુ પ્રત્યે ઊલટો વધારે ને વધારે ક્રોધ ચઢતો હતો. હું તમને તેનું કારણ સમજાવું.

જો કે હું ધનિકનો પુત્ર છું એટલે કૉલેજમાં ગયા પછી મેં મારો કાળ રસબાજીમાં ગાળવા ધાર્યો હોત તો તેમ કરી શકત; પણ નહિ, મેં તો મારો ઉદ્યમ ચાલુ જ રાખ્યો અને ઘણી વહેલી ઉમ્મરે કલકત્તા યુનિવર્સીટીની એમ. એ. ની ડીગ્રી મેં મેળવી. મારૂં વર્તન નીતિમય અને નિષ્કલંક હતું. વળી વધારામાં હું એવો દેખાવડો હતો

કે જો હું મારી જાતને સુંદર કહું તો તેમાં માત્ર આત્મશ્લાઘાનો જ કદી દોષ ગણાય, બાકી વાત અસત્ય છે એમ તો ન જ કહી શકાય. બંગાળામાં તો કન્યાનાં માબાપ પોતાની કન્યાને માટે મને જ યોગ્ય વરની ગણનામાં મૂકતાં. મને પણ મારી લાયકાતની પૂરી ખાતરી હતી તેથી લગ્નના બજારમાં મેં મારી પૂરી કિંમત ઉપજાવવા ધારી હતી. મારે કેવી કન્યા વરવી તેને માટે મેં મારા મનમાં વિચાર કરી રાખ્યો હતો. કોઇ ધનવાન પિતાની એકની એક સ્વરૂપસુંદર અને વળી સુશિક્ષીત હોય તેવી કન્યા સાથે પાણિગ્રહણ કરવાનો મારો વિચાર હતો. સર્વ સ્થળેથી કન્યાનાં માતાપિતા પોતાના કન્યાનો સંબંધ મારી સાથે બાંધવાને ખડે પગે થઇ ગયાં હતાં. અને પહેરામણીમાં પણ ઘણી મોટી રકમ આપવા તૈયાર થયાં હતાં. સંપૂર્ણ નિષ્પક્ષપાતપણે મેં મારા અંદાજથી બધી કન્યાઓને પરખી જોઇ પણ મારી નજરમાં કોઇ યોગ્ય જણાઇ નહિ; છતાંએ ભવભૂતિ કવિ કહે છે કે,

उत्पस्यते नु खलु कोपि समानधर्मः ।
कालोह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

એટલે એ સૂત્ર અનુસાર હું હતાશ તો ન જ થયો. પરંતુ હાલના ટુંકા જમાનામાં અને બંગાળ જેવા નાના પ્રદેશમાં એવી અપ્રતિમ સૌંદર્યવતી લાવણ્યમયી લલના હશે કે કેમ તે શંકાસ્પદ હતું. જે કન્યાના માતાપિતાનો મદાર મારા ઉપર હતો તે તો વિવિધ પ્રકારે જ્યાં ને ત્યાં મારી પ્રશંસા જ કર્યા કરતાં હતાં. અને એમની કન્યાઓ પસંદ હોય કે ન હોય પણ આવા પ્રકારે તે મારી ભક્તિભાવે પૂજા કરતાં તે તો મને અતિશય ગમતું. લોકો મારી કીર્તિનાં યશોગાન ગાતા એટલે મારી બુદ્ધિમત્તાનો ગર્વ મને સાતમે આસમાન ચઢાવી દેતો અને હું લાયક છું તેથી જ મારી પ્રશંસા થાય છે એમ મને થતું, આપણે સાંભળ્યું છે કે દેવતાઓ મૃત્યુલોકના માનવીઓને તેમનું અભીષ્ટ ન પણ આપે, તોયે તેમના તરફથી ભક્તિની આશા રાખે છે;

અને એમની ભક્તિ ન થાય તો કુપિત થાય છે. તે દેવતાઓના જેવો જ મારો સ્વભાવ થઈ ગયો હતો.

ઠાકુરદાદાને એક પૌત્રી છે એ તો હું તમને કહી ગયો છું. મેં એને ઘણીએવાર જોઇ હતી પણ મને એનામાં કાંઇ દૈવત જણાયું નહોતું. એ મારી સહચારિણી થવાને યોગ્ય છે કે કેમ તેનો વિચાર સરખોએ મને આવ્યો ન હતો. છતાંએ મને ખાતરી હતી કે કૈલાસ બાબુ એકાદ દિવસ તો જરૂર મારે મંદિરે ભક્તિભાવથી એ થાળનું નૈવેદ્ય ધરાવશે, પરંતુ એમણે હજુ સુધી તેવું કાંઈ કરેલું નહિ હોવાથી મને દ્વેષમાત્ર હતો. મારા દ્વેષનું કારણ જ એ હતું.

નયનજોરના બાબુઓએ કોઇની પાસે ભીખ માગી નથી. ભલે કન્યા કુંવારી રહે પણ કુલનો સંપ્રદાય તો તોડવાના જ નહિ એમના મિત્રોને આવું કહેતા મે કૈલાસબાબુને સાંભળેલા, એટલે એમના આવા ગર્વથી મને ક્રોધ ચઢયો હતો. મારા ક્રોધનો અગ્નિ અંદરને અંદર ધુમાયા કરતો હતો પણ હું શાંતિથી મન મારીને બેસી રહ્યો, કારણ કે હું એવો આલસ હતો જેમ વીજળીની સાથે ગર્જના હોય છે તેમ મારા ક્રોધની સાથે વિનોદ અને ટોળ પણ હતાં; એટલે એક દિવસે મને ઠાકુરદાદાની ટોળ કરવાનું મન થય આવ્યું. મારા મગજમાં એવી એક રમુજી યુક્તિ મને સુઝી આવી કે તેનો તરત જ અમલ કરવાનું મને મન થયું.

હું ઉપર કહી ગયો કે કૈલાસબાબુના ઘણા મિત્રો એ વૃદ્ધની ખોટી ખુશામત કરતા હતા. સરકારી નોકરીમાંથી રિટાયર થએલા એક ગૃહસ્થ એમને કહેતા કે "જયારે જયારે હું છોટા લાટ સાહેબને મળવા જાઉં છું ત્યારે એ મને નયનજોરના બાબુની ખબર પૂછયા વિના રહેતા જ નથી અને કેટલીક વખતે કહે છે પણ ખરા કે બંગાળામાં જોઈએ તો ખરેખરાં ખાનદાનીવાળા અને આબરૂદાર તો બે જ કુટુંબ છે. એક તો બરદ્વાનના મહારાજાનું અને બીજું નયનજો-

રના બાબુઓનું." જ્યારે આવું હડહડતું જુઠાણું કૈલાસબાબુને કહેવામાં આવતું ત્યારે એ તો અત્યંત પ્રસન્ન થઇ જતા અને વારંવાર તેની આવૃત્તિઓ કરતા. અને જ્યારે જ્યારે એ પેલા ગૃહસ્થને મળતા ત્યારે વાતમાં ને વાતમાં નીચેના પ્રશ્નો પૂછવા જરાએ ચૂકતા નહિ.

"હા, ત્યારે હવે છોટા લાટ સાહેબ કેમ છે? મઝામાં છે? ઠીક, એ સાંભળીને મને ઘણો આનંદ થાય છે અને મેમ સાહેબ પણ મઝામાં છે ને? અને એમનાં બાલબચ્ચાં પણ ખુશીમાં છે ને? ઠીક, ઠીક, ચાલો એ ખુશ ખબર મળી. ફરીથી મળો ત્યારે તેમને મારી સલામ કહેજો."

કૈલાસબાબુ વારંવાર કહેતા કે "એકાદવાર મારે સાહેબને મળવા જવું છે." પણ એવા તો ઘણાએ છોટા અને બડા લાટ સાહેબ આવ્યા અને ગયા પણ ગવર્નમેન્ટ હાઉસની મુલાકાતે નયનજોરની ગાડી જઇ શકી નહિ.

એક દિવસે એમને બાજુએ લઇ જઇને મેં એમના કાનમાં કહ્યું "ઠાકુરદાદા, હું ગઇ કાલે લેવીમાં ગયો હતો. ત્યાં છોટા લાટ સાહેબ નયનજોર બાબુઓની ખબર પૂછતા હતા. મેં કહ્યું કે કૈલાસબાબુ અહીં આવેલા છે. એ સાંભળીને તમે અહીં છો છતાં એમને મળવા ન ગયા તેથી એમને બહુ ખોટું લાગ્યું અને મને કહ્યું કે હું તો શિષ્ટાચાર કોરાણે મૂકીને આવતી કાલે સાંજે એમની ખાનગી મુલાકાતે જવાનો છું." કોઇપણ માણસ મારી આ કરામત સમજી જાય તેમ હતું; અને આ યુક્તિ જો મેં કોઇ બીજાના સંબંધમાં અજમાવી હોત તો કૈલાસબાબુ પણ સમજી જાત કે આ બનાવટ છે. પરંતુ એમના મિત્ર પેલા સરકારી અમલદારની વાતો એમણે સાંભળેલી એટલે મારી વાત એમણે સાચી માની અને એ સાંભળી એમને ગભરાટ વછૂટી ગયો, લાટ સાહેબની આગામી મુલાકાતના વિચારે એમને કાંઇ મુંઝવણ થઇ ગઇ, અધુરામાં પૂરું એ ઇંગ્લીશ જાણતા નહોતા. તેનું કેમ કરવું એ પણ મોટી ગભરામણ હતી. મેં કહ્યું

કે "એની અમરામણ રાખશો નહિ. અંગ્રેજી ન જાણવું તે તો ગૃહ-સ્થાઇનું લક્ષણ છે. લાટ સાહેબ દુભાષીઆને સાથે જ રાખે છે. વળી એમણે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે આ મુલાકાત ખાનગી જ રહેશે."

મધ્યાન્હ થવા આવ્યો. અમારા પાડોશીઓમાંના કેટલાક પોતાનું કામ કરતા હતા, કેટલાક ઊંઘતા હતા. એટલામાં બે ઘોડાની ગાડી કૈલાસબાબુના ઘર આગળ આવીને ઊભી રહી. બે ચપરાશીઓ એક-દમ મેડા ઉપર ચઢી ગયા અને ખબર આપી કે છોટા લાટ સાહેબ પધાર્યા છે. કૈલાસબાબુ તો એમને આવકાર આપવા તૈયાર જ હતા; આવા વખતે પહેરવાનો અસલનો સાચવી રાખેલો ઝભ્મો અને પાઘડી એમને ઘાલી દીધાં હતાં. ગણેશને પણ એમણે આજે અચ્છા ઠાઠમાં સજાવ્યો હતો. છોટા લાટ સાહેબ આવ્યા છે એ સાંભળતાં જ કૈલાસબાબુ હાંફતા હાંફતા બારણા સુધી દોડી આવ્યા અને નીચા વળી વળીને સલામો કરતા, ધીમે ધીમે પાછળ ડગ ભરતા ભરતા પધારો પધારો કરતા, આવનાર લાટ સાહેબનો સત્કાર કરવા લાગ્યા. અહિં મારે કહેવું જોઇએ કે આવનાર લાટ સાહેબ તે ખરા લાટ સાહેબ નહિ પણ મારો એક મિત્ર તેવો વેશ ભજવીને આવ્યો હતો. બાબુએ એમની પેલી જૂના જમાનાની સાચવી રાખેલી શાલ એક લાકડાની ખુરસી ઉપર પાથરી દીધી હતી. તેના ઉપર લાટ સાહેબની પધરામણી કરી; પછી એમણે ઉર્દૂ ઝબાનમાં લંબાણ ભાષણ આપ્યું અને છેવટે મહા પરાણે સાચવી રાખેલી ખાનદાન કુટુંબની છેલ્લી ભવિષ્યરૂપ બાકી રહેલી સુવર્ણ અહોરોને પેલા સુવર્ણ થાળમાં મૂકીને શાળ સાથે લાટ સાહેબને ભેટ તરીકે અર્પણ કરી. ગણેશ બીકનો માર્યો ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો હાથમાં ગુલાબ અને અત્તરદાની લઇને પાછળ ઊભો હતો, સાહેબ ઊપર એ ગુલાબજળ છાંટતો હતો અને ધીમે ધીમે અત્તરદાનીમાંથી અત્તર ચોપડતો હતો.

સાહેબ બહાદુરને પોતાની નયનજોરની જાગીર ઉપર બોલાવીને પૂર ભપકાથી આદરાતિથ્ય નથી થઇ શકયું તેને માટે કૈલાસબાબુએ

વારંવાર પોતાની દિલગીરી જાહેર કરી, "હું મારી જાગીર ઉપર હોત તો સાહેબ બહાદુરનું કેવું ઉત્તમ પ્રકારે સન્માન કરી શકત. અહીં તો હું એક આગંતુક જેવો જ છું અને થોડા વખત માટે આવેલો છું એટલે પાણીથી છૂટા પડેલા મત્સ્ય જેવો છું."

મારા મિત્રે માથે સાહેબસાહી ટોપી પહેરેલી હતી. અને ઠાવકાપણાથી એ પોતાનું માથું હલાવ્યા કરતો હતો. મારે કહેવાની જરૂર નથી કે ઇંગ્લીશ રિવાજ મુજબ ઘરમાં પેસતાં જ માથેથી ટોપી ઉતારવી જોઈએ; પરંતુ પકડાઈ જવાની બીકે ટોપી ઊતારવાની મારા મિત્રની હિંમત ન ચાલી. કૈલાસબાબુ અને ગણેશને તો આવા ઇંગ્લીશ રિવાજની ખબર જ નહોતી એટલે એમને એમાં કશું અજુકતું ન લાગ્યું.

આ પ્રમાણે દસેક મિનિટની મુલાકાત જે માત્ર ડોકું ધુણાવવાની વિધિમાં જ સમાઇ જ જતી હતી, તે પછી મારો મિત્ર જવાને માટે ઊભો થયો અને અમે આગળથી નક્કી કરી રાખ્યા પ્રમાણે પેલા બે ચપરાશીઓ ભભકામાં જ પેલી સોના મહોરો, સોનાનો થાળ, અસલી શાલ, ચાંદીની ગુલાબદાની અને અત્તરદાની ત્યાંથી લઇ ગયા અને બધુંએ ગાડીમાં ઠાઠથી ગોઠવી દીધું. જોડેના ખંડમાંથી હું આ બધો તમાશો જોયા કરતો હતો. આ બધો ખેલ જોઇ ને હું તો મહાપરાણે મારૂં હસવું દાબી શકયો. આખરે મારાથી હસવું ન ખાળી શકાયું એટલે તરત હું ત્યાંથી બીજા ખંડમાં ગયો. ત્યારે ત્યાં તો ચિરાઇ જતાં અંતઃકરણે એક કન્યકા ખૂણામાં બેઠી બેઠી રડયા કરતી હતી. મને ખડખડાટ હસતો જોઈને એ ક્રોધાવેશમાં ઊભી થઈ ગઈ અને એની મોટી કાળી આંખોનું વિદ્યુત્ સમું તેજ મારી આંખોમાં ઘોંચી દેતી ગળગળા અવાજે એ બોલી. "મારા દાદાએ તે તમારૂં શું બગાડયું છે તે તો કહો તમે એમની સાથે છેતરપીંડી રમવા કેમ આવ્યા છો? તમે શા માટે અહીં આવ્યા છો? કેમ–" આથી વિશેષ એ ન બોલી શકી

બે હાથે પોતાનું મુખ ઢાંકી દઇને એ રડવા મંડી પડી. પળવારમાં મારૂં હસવું ઉડી ગયું. અત્યાર સુધી મને એમ જ લાગતું હતું કે આ માત્ર મેંઠી મજાક જ છે. પણ હવે મને ખબર પડી કે હું એક કોમળ કાળજાને ક્રૂરતાથી તીવ્ર કષ્ટ આપી રહ્યો હતો. મારી નિર્દયતા મને જ દોષ દેવા લાગી, અને એક હડે હડે કરેલા શ્વાનની માફક હું છાનોમાનો ત્યાંથી નાસી છૂટયો.

અત્યાર સુધી કૈલાસબાબુની પૌત્રી કુસુમને હું કશા લેખામાં ગણતો નહોતો, અને કુલવધૂ થવાને માટે એનામાં કશાયે ગુણ નથી એમ હું સમજતો હતો; પરંતુ હવે જ મને એના ખરા ગુણની ખબર પડી. આખી રાત મને નિદ્રા ન આવી. મારા મનમાં મહા તોફાન ચાલી રહ્યું હતું. બીજે દિવસે પ્રભાતમાં પેલી બધી લાટ સાહેબને અર્પણ કરેલી ચીજો લઇને તે કૈલાસબાબુના નોકર ગણેશને છાનીમાની આપી દેવા હું તેમને ઘેર ગયો. કેટલીકવાર સુધી તો એમના બારણા આગળ જ હું જઇને ઊભો રહ્યો પણ કોઇ જણાયું નહિ એટલે હુ મેડા ઉપર ગયો. દાદરો ચઢતાં ગઇ કાલની બધી હકીકત એના દાદાને પૂછતાં કુસુમને મેં સાંભળી.

"દાદા, કહો તો ખરા, ગઈ કાલે છોટા લાટ સાહેબે તમારી સાથે શી શી વાતો કરી? જરૂર મને કહેજો. વાત જરાએ અધૂરી ન રહેવા દેશો. એ વાત સાંભળવાને હું તલપાપડ થઇ રહી છું."

દાદાને એટલું જ જોઇતું હતું. એમનું મુખ તો આનંદ અને સર્વથી પ્રફુલ્લ બની ગયું, અને લાટ સાહેબે નયનજોરના બાબુની આવી પ્રશંસા કરી, એમને આમ સંભાર્યો વગેરે કેટલીએ પોતાની પ્રશંસાની વાતો સહર્ષ કહી સંભળાવી. કુસુમ એના દાદાના મુખ સામું જોઇને એકાગ્ર ચિત્તે તેમનાં વચનોનું શ્રવણ કરતી હતી અને એ સાંભળવામાં એને અનહદ રસ પડે છે તે જણાવવા એ પડતા બોલ ઝીલી લેવા ટાંપી રહી હતી. આવો પ્રકાર જોઈને મારા દિલમાં જબરી લાગણી થઇ આવી. મારાં ચક્ષુમાં અશ્રુ આવી ગયાં અને

ઠાકુરદાદાએ છોટા લાટ સાહેબની મુલાકાતનાં અલંકારિક ભાષામાં વખાણુ કરવા માંડેલાં પૂરાં થયાં ત્યાં સુધી હું છાનોમાનો ઊભો જ રહ્યો. જ્યારે એ બહાર ગયા ત્યારે હું પેલી ચીજો કુસુમના પગ આગળ મૂકીને કાંઇ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના આવતો રહ્યો. એ જ દિવસે ફરી પાછો હું કૈલાસબાબુને મળવા ગયો. અત્યાર સુધી તો જ્યારે જ્યારે હું આ વૃદ્ધને મળવા આવતો ત્યારે વિવેકની ખાતર પણ હું એમને નમતો નહિ; પણ આજે તો મેં એમને નીચા નમીને પ્રણામ કર્યા અને એમનો ચરણસ્પર્શ પણ કર્યો. એમને ઘેર છોટા લાટ સાહેબની પધરામણી થઇ તે મને જ આભારી હતી એમ એ જાણતા હતા તેથી એ પ્રસન્નચિત્ત હતા અને એમની આંખોમાં પ્રખર તેજ ચમકતું હતું. એમના ઘરમાં મિત્રવૃંદ તો ભરાએલું જ હોય. વાર્તાનો વિષય છોટા લાટ સાહેબની પધરામણીનો જ ચાલતો હતો. કૈલાસબાબુ અપૂર્વ રસની જમાવટથી પોતાની વાગ્ધારા છોડીને રસપૂર્વક વર્ણન કરી રહ્યા હતા.

બધાના વેરાયા પછી ઘણા નમ્ર ભાવે મેં વૃદ્ધને મારો મનોમત વિચાર દર્શાવ્યો અને કહ્યું કે "આવા યશસ્વી અને વિશ્વવિખ્યાત નયનજોર કુટુંબમાં મારા લગ્ન થાય એવો વિચાર સરખો પણ લાવવો મારા જેવા પામર મનુષ્યને માટે છેક બેહુદો ગણાય છતાંએ..." વગેરે વગેરે—

કુસુમ સાથે મારાં લગ્ન કરવા મેં જ્યારે સ્પષ્ટપણે મારી ઇચ્છા જણાવી ત્યારે તો વૃદ્ધ બાબુ મને ભેટી જ પડયા, અને આનંદમાં આવી જઇને મોટેથી બોલી ઊઠયા. "હું ગરીબ માણસ છું, મારૂં આવુ સદ્‌ભાગ્ય હશે એવું મેં સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહોતું."

પોતે ગરીબ છે એ વાતનો સ્વીકાર કૈલાસબાબુએ પોતાના જીવનમાં આ પ્રથમવાર કે છેલ્લીવાર કર્યો; અને પોતાના જીવનમાં આ પહેલીજવાર નયનજોર કુટુંબનો અસલ વૈભવ એ ભૂલી ગએલા જણાયા.

૧૧

એ છે કોણ ?

૧

ઝરકોટાના જમીનદાર કૃષ્ણગોપાળ સરકાર વૃદ્ધ થવાથી પોતાની તમામ મિલકત પોતાના જ્યેષ્ટ પુત્રને સોંપીને જીવનનો અંત ભગ પ્રભુસ્મરણમાં નિર્ગમન કરવા કાશી ગયા. એમના પ્રયાણ સમયે નિર્ધન અને નિરાશ્રિત મનુષ્યોની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં અને આવા કલિકાળમાં કૃષ્ણગોપાળના જેવા ઉદાર અને સહૃદય મનુષ્યો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે એમ બોલતા સર્વ છૂટા પડ્યા.

એમના પુત્ર બિપિનબિહારીને આધુનિક સમયને અનુસરીને શિક્ષણ મળ્યું હતું. એણે બી. એ. ની ડીગ્રી મેળવી હતી. એ નાકે ચશ્માં ચઢાવતો અને દાઢી રાખતો. જો કે જરા મળતાવડો ઓછો હતો પણ શુદ્ધચરિત હતો. એ બીડી પીતો નહિ તેમ પત્તાં પણ રમતો નહિ. જો કે નમ્ર જણાતો હતો પણ સ્વભાવે કડક હતો. એ સ્વભાવ એનાં ભાડવાતોને વિષમ લાગતો હતો. કૃષ્ણગોપાળની માફક એ ભાડવાત પાસે ચડેલા ભાડામાંથી એક પાઇ પણ છોડી દે એવો નહોતો, તેમ ભાડવાતને એક દિવસની પણ નભામણી આપતો નહિ.

મિલકતનો બધો વહીવટ હાથમાં લીધા પછી બિપિનબિહારીને માલમ પડ્યું કે એના પિતાએ ઘણા બ્રાહ્મણોને ગણોત લીધા વગર જ જમીન આપી હતી, અને કેટલાક પાસે ગણોત લેતા તો ઘણું ઓછું લેતા હતા. લોકો કાલાવાલા અને આજીજીઓ કરે એટલે એના પિતાથી કાંઈ કહેવાતું નહિ એટલે એમનામાં દોષ હતો.

બિપિનબિહારીને પિતાનું આ પગલું ન રૂચ્યું. એને એમ લાગ્યું કે આમ તો અડધો અડધ ઉત્પન્ન ઓછું થઈ જાય. વળી જેમને આવી રાહત કરવામાં આવી હતી તે એને મન તદ્દન નકામા માણસ હતા અને એની ઉદારતાને લાયક નહોતા, એવો એનો અભિપ્રાય હતો. કેમકે એથી તો એ લોકો વધારે આળસુ થઈ જાય. વળી એ વિચાર કરતો કે પહેલાંના કરતાં મોંઘવારીએ વધી ગઈ છે તેની સાથે જરૂરીઆતો પણ વધી છે. અત્યારે પોતાનું પદ જાળવવાનો ચાર ઘણો ખર્ચ વધી પડ્યો છે, એટલે હવે છૂટો હાથ મૂકવો ન પાલવે. એમ ધારીને પિતાએ કરેલું રદ્દ કરવા એ તત્પર થઈ ગયો. એ દઢાગ્રહી હતો એટલે પિતાએ આપી દીધેલું એણે ધીમે ધીમે પાછું મેળવ્યું. ફક્ત થોડું જ પાછું મેળવવાનું બાકી હતું તે મેળવવા એનો પ્રયાસ ચાલુ જ હતો.

પુત્રની સખતાઇ પત્ર દ્વારા પિતાને કાને પહોંચી ગઈ. કેટલાક તો ખામુખા પોતાનું દુઃખ રડવાને જાતેજાત કૃષ્ણગોપાળને મળ્યા. કૃષ્ણગોપાલે પુત્રને લખ્યું. "તારા વર્તનથી મારૂં મન નારાજ થાય છે." પુત્રે જવાબ આપ્યો. "સમય બદલાયો છે. પહેલાં તો આપણા ભાડવાતો અને આસામીઓને આપણે રાહત આપતા, તો તેનો બદલો એમના તરફથી આપણને ભેટ કે નજરાણું મળતું; પણ હાલમાં એવાં નજરાણાં સ્વીકારવાં એ ગેરકાયદેસર ગણાય છે, તેથી હાલમાં જે ભાડું કે દાણા આપણે નક્કી કર્યું હોય તે ઉપર જ સંતોષ માનવો રહ્યો; અને તે પણ જો આપણે નિયમિત રીતે ઉઘરાવવાની કાળજી ન રાખીએ તો પછી આપણી પાસેથી બધુંએ ચાલ્યું જાય. નજરાણાં મળતાં બંધ થયાં એટલે આપણાથી આસામીઓને કાંઇ પણ રાહત ન આપી શકાય. આપણે જો આ પ્રમાણે બક્ષિસો આપ્યા કરીશું તો પાયમાલ થઇશું અને આપણી મિલકત કે માનમરતબો કશું યે જળવાશે નહિ."

વખત બદલાયો છે જાણીને કૃષ્ણગોપાળ પણ ખિન્ન થયા. એમણે વિચાર કર્યો કે આપણે હવે ઘરડા થયા એટલે આપણું કરેલું

જુવાનીઆઓને પસંદ ન આવે એ વાત ખરી છે, અને હાલની ખરી વસ્તુસ્થિતિ પણ જુવાનીઆ જ જાણી શકે. જો હું પુત્રના કામમાં માથું મારૂં તો એ વહીવટ કરવાનું છોડી દે અને મારે પાછા જવું પડે; તે મને નથી ગમતું. હું તો મારી મેળે હવે મારૂં શેષ રહેલું આયુષ્ય પ્રભુભજનમાં જ ગાળીશ.

૨

ચાલતું હતું તેમ ચાલવા લાગ્યું. બધું રીતસરનું ઠેકાણું પાડવામાં બિપિનબિહારીને કોર્ટમાં ઘણા કજીયા લડવા પડયા તેમ કેટલાક કાવાદાવા પણ ચલાવવા પડયા. આખરે બીજા ભાડવાતો બીકના માર્યા એની ઇચ્છાને આધીન થયા પણ મીરઝાંબીબીનો છોકરો અસીમુદીન એને માંઠયો નહિ. બિપિન એના ઉપર ઘણો ગુસ્સે થઇ ગયો હતો. એના પિતા બ્રાહ્મણો પાસે ભાડું નહોતા લેતા એ તો સમજાય તેવું હતું; પણ આ મુસલમાનને કેમ જમીનો એમ ને એમ અગર થોડા ભાડે આપી હશે, તેનું કારણ એનાથી ન સમજાયું. એ પ્રશ્નનો ઉકેલ એ ન કરી શકયો. એને તો એમ જ થયા કરતું હતું કે એક હલકો મુસલમાનનો છોકરો, જરા લખતાં વાંચતાં શીખ્યો એટલે કોઇને હિસાબમાં જ ગણતો નથી; એ છે કોણ ?

અસીમુદીનને કૃષ્ણગોપાળે એ બધી જમીન કેમ આપી દીધી છે તેની એણે પોતાના મહેતા મુનીમોને પૂછીને ઘણી તજવીજ કરવા માંડી. ત્યારે તેઓ તો એટલું જ કહી શકયા કે ઘણાં વર્ષ ઉપર અસીમુદીનના કુટુંબને એ બધી જમીનો આપવામાં આવી છે; પણ તે શા કારણથી, તે સંબંધી એ કાંઇ ન કહી શકયા. તેઓ એટલું જ અનુમાન બાંધી શકયા કે અસીમુદીનની વિધવા માતાએ પોતાનું દુઃખ રડવાથી દયાળુ કૃષ્ણગોપાળને દયા આવવાથી વખતે એટલી જમીન તેમને આપી દીધી હોય. પિતાની આવી ઉદારતા બિપિનને તદ્દન

અવસ્થાને લાગી. ભૂતકાળની આ લોકોની દયામણી સ્થિતિનું બિપિનને કશું યે ભાન નહોતું; એટલે તેમની વર્તમાન સારી સ્થિતિ અને તેમના અહંભાવથી બિપિનને એમ જ થયું કે નક્કી મારા ભલાં અને ભોળા પિતાને આ લોકોએ છેતરીને બધી જમીન પડાવી લઈ ધેલી.

અસીમુદીન એમ માન્યો જાય એવો નહોતો. આમરણાન્ત એક તસુ જમીન પણ છોડવી નહિ એવી એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી અને ખુલ્લું વેરાણું બાંધ્યું. વૃદ્ધ માતાએ પુત્રને ઘણુંએ સમજાવ્યો "બાપુ, જમીનદાર સાથે કજીઓ કરવો કામનો નહિ. એમની દયા ઉપર જ આપણે આટલો વખત જીવી શક્યાં છીએ ભલે આપણને આપેલું લઇ લે તો પણ આપણે બોલીએ નહિ. એ જેટલી જમીન પાછી માગે તેટલી આપી દે."

"મા, તું એવી બાબતમાં શું સમજે ?" અસીમુદીને એની માનું કહ્યું ન માન્યું. એની સામે એક પછી એક દાવાઓ થયા જેમ જેમ હારતો ગયો તેમ તેમ એ વધારે જીદ્દી થતો ગયો અને પોતાની પાસે હતું તેટલું બધું મમતમાં ને મમતમાં કજીયા લડવામાં વાપરી નાખવા લાગ્યો. એક દિવસ સાંજે પોતાના બગીચામાં થતાં ફળફળાદિ અને શાક લઈને પોતાનો પુત્ર ન જાણે તેમ મીરઝાંબીબી બિહારીને મળવા ગઈ. પૂર્ણ વાત્સલ્ય ભાવથી એ બોલી 'અલ્લા તને સુખી રાખો બેટા. અસીમને પાયમાલ ન કરીશ. એમ કરવું તને ન ઘટે, એને હું તને સોંપું છું. એને તારા નાના ભાઈ જેવો ગણુ, એની સંભાળ લે. તને ઈશ્વરે ઘણું આપ્યું છે માટે એની પાસે જે કાંઇ છે તે તું રહેવા દેજે." બિપિન સાથે જાણે પહેલેથી કેવું યે ઓળખાણ હોય તેવા પરિચયથી આ બાઈના બોલવાથી બિપિનને જરા માઠું લાગ્યું અને બોલ્યો. "બાઈ, તમે એ બાબતમાં ન સમજી શકો. તમારે જો કંઈ કહેવું હોય તો તમારા પુત્રને મારી પાસે મોકલજો." બિચારી મીરઝાંબીબી આ સાંભળીને આંસુ સારતી અને મનમાં ને મનમાં અલ્લાનું સ્મરણ કરતી ઘેર ગઈ

૩

બિપિન અને અસીમુદ્દીન વચ્ચે મોટો કલહ ઘણો વધી ગયો. કેટલીક ફોજદારીઓ થઈ. દીવાની કોર્ટો લડયા. ત્યાંથી હાઇકોર્ટમાં ગયા ત્યારે ત્યાં થોડો વિજય મળ્યો. આમ ને આમ દોઢ વર્ષ પૂરૂં થયું એટલામાં તો પૈસેટકે એ પાયમાલ થઇ ગયો અને વાળ એટલું દેવું થઈ ગયું. માગનારા એના ઉપર આ તક જોઇ હુકમનામાં બજાવવા નીકળી પડયા અને તેમાં અસીમુદ્દીનનો રહ્યો સહ્યો સર-સામાન અને રાચરચીલું હરાજ થવાનો વખત આવ્યો.

સોમવારનો દિવસ હતો. વરસાદને લીધે નદીમાં પૂર આવ્યું હતું. કિનારે તે દિવસે હાટ ભરાયું હતું. હોડીઓમાં અને કિનારા ઉપર વેચાણુ અને ખરીદી ચાલી રહી હતી. ધમાલ જબરી હતી. અષાઢ માસ ચાલતો હોવાથી બધી ચીજો કરતાં ફણસ વિશેષ પ્રમાણમાં વેચાતાં હતાં. હીલસા નામના મત્સ્યો પણ ઘણાં વેચાતાં હતાં. આકાશ ઘનઘોર હતું. દુકાનદારો દુકાન માંડી માંડીને બેઠા હતા પણ કદાચ ઝાપટું પડશે તો માલ બગડશે એ ભયથી માલ ઉપર ઢાંકી દીધું હતું. અસીમુદ્દીન પણ આવ્યો હતો. એની પાસે એક પાઇ પણ ન હતી. કોઈ દુકાનદાર એને ઉધાર ધીરતો નહિ તેથી એક થાળી અને છરી કોઈને ત્યાં ગીરવી મૂકીને પોતાને જોઇતી વસ્તુઓ લેવાનો એ વિચાર કરતો હતો.

સાંજને વખતે બિપિનબાબુ પણ પોતાના બે ત્રણ લાઠીવાળા નોકરોને લઈને ફરવાને નીકળી પડયો હતો. હાટ ભરાયું હતું ત્યાં ઘણો ઘોંઘાટ થઈ રહ્યો હતો; એટલે એ તે તરફ વળ્યો અને એક તેલવાળાની દુકાન આગળ આવીને ઉભો અને તેના ધંધા સંબંધી તેની સાથે કેટલીક વાતચીત કરવા માંડી. એવામાં ઓચિંતો અસીમુદ્દીન ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને છરી ઉગામીને વાઘની માફક

બરાડતો બિપિનબાબુ ઉપર કૂદી પડયો. પણ ત્યાં એકઠા થયેલા લોકોએ તેને અધવચ્ચે જ પકડી લીધો અને એના હાથમાંથી છરી ઝૂંટવી લીધી, પછી એને પોલીસને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યો. પાછું બજાર બરાબર ચાલવા લાગ્યું. બિપિન પણ મનમાં તો ખુશ થયો કે "ઠીક થયું, આખરે એ બદમાસ મારા લાગમાં આવ્યો ખરો."

આ વાત બિપિનબાબુના ઘરમાં ઓરતોએ જાણી ત્યારે ત્યાં ગભરાટ ફેલાયો, પણ હુમલો કરનાર પકડાયો છે અને હવે એને યોગ્ય શિક્ષા થશે એમ જાણીને એ લોકો કાંઈક શાંત થયાં.

એજ સમયે ગામના અન્ય લત્તામાં વિધવા માતાની ગરીબ ઝૂંપડીમાં પુત્રવિયોગે અંધકાર અને શૂન્યતા ભાસતી હતી. જેને ઉપલા બનાવ જોડે કાંઈ લાગતું વળગતું નહોતું તે તો એ બનાવ ભૂલી ગયા, ઘેર ગયા અને ભોજન કરી નિદ્રાધીન થયા; પણ વિધવા માતાને મન તો આભ તૂટી પડયું હતું. મૂડીમાં હાડકાં અને નિરાધાર સ્થિતિમાં એ બિચારી શું કરે ?

૪

ઉપલી વાતને ત્રણ દિવસ થઈ ગયા આવતી કાલે ડેપ્યુટી મેજી-સ્ટ્રેટ આગળ અસીમુદ્દીનનો કેસ ચાલવાનો છે. બિપિનબાબુને સાક્ષી તરીકે જવાનું હતું. જકર કોટાના જમીનદાર અત્યાર સુધી કોઈપણ વખત સાક્ષીના પાંજરામાં ગયા નહોતા પણ બિપિને એ વાત લક્ષ પર લીધી નહિ.

બીજે દિવસે નિશ્ચિંત સમયે પુરા ઠાઠથી પાલખીમાં બેસીને એ કોર્ટમાં આવી પહોંચ્યો. એણે માથે પાઘડી પહેરી હતી. જાકીટ ઉપર ઘડીઆળનો છેડો લટકી રહ્યો હતો. ડેપ્યુટી મેજીસ્ટ્રેટે એને પોતાની પાસે ખુરસી નંખાવીને બેસાડયો. આજ કોર્ટ પ્રેક્ષકોથી ચિક્કાર ભરાઈ ગઈ હતી. આવો દિલકશ કેસ અત્યાર સુધી આ કોર્ટમાં ચાલ્યો નહોતો એટલે જબરી ઠઠ જામી હતી.

કેસ નીકળવાની તૈયારી હતી એટલામાં એક ચપરાશીએ આવીને બિપિનબાબુના કાનમાં કાંઈ વાત કહી. એ સાંભળીને તરત એ ઊભો થયો અને ડેપ્યુટી મેજીસ્ટ્રેટની થોડી મિનિટ માટે રજા માંગીને બહાર આવ્યો. બહાર જઈને જોયું તો થોડેક દૂર વડના વૃક્ષ નીચે ઉઘાડે પગે હાથમાં માળા ઝાલીને અને રામનામાવલીનું વસ્ત્ર ઓઢીને એના પિતા ઊભેલા હતા. એમનું અંગ તેજ મારતું હતું અને એમની મુખમુદ્રા ઉપર શાંતિ અને દયા તરવરી રહતાં હતાં બિપિને તસતસતો અને પગમાં બરોબર તંગ આવે એવો સુરવાલ પહેર્યો હતો એટલે પિતાને નીચા નમીને પ્રણામ કરવા જતાં એના માથા ઉપરની પાઘડી ખસી ગઈ અને જાણે નાકને ચુંબન કરવા આવતી હોય તેમ નાક સુધી આવી પહોંચી. ગજવામાંથી ઘડીઆળ નીકળી પડયું અને છેડા ઉપર હવામાં ઝોલા ખાવા લાગ્યું. બિપિને ઝટપટ પાઘડી ઠીક કરી અને પાસે જ પોતાના વકીલનું ઘર હતું ત્યાં પિતાને પધારવા વિનંતિ કરી. કૃષ્ણગોપાળે કહ્યું "મારે ત્યાં નથી આવવું, મારે કહેવાનું હું તને અહીં જ કહીશ, આ વાતચીત થતી હતી એટલામાં ત્યાં આગળ ઘણાં માણસો એકઠાં થઈ ગયાં, પણ બિપિનના નોકરે બધાને ત્યાંથી દૂર ખસેડ્યા. કૃષ્ણગોપાળે કહ્યું: "જો, અસીમ છૂટી જાય એમ તારે કરવાનું છે" બિપિન તો આ સાંભળી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. "પિતાજી, બનારસથી અહીં સુધી આવવાની તસ્દી તમે આટલા માટે જ લીધી? આ લોકો તમારાં આટલાં બધાં માનીતાં શાથી થયાં તે કહેશો?"

"પુત્ર, તે જાણીને શો લાભ?"

"પિતાજી, એનું એક જ કારણ છે. મેં નાલાયક પાસેથી જ જમીનો લઈ લીધી છે, અને તેમાં કેટલાક બ્રાહ્મણો પણ છે તો તે બ્રાહ્મણો માટે તો તમે કશુંયે કહેતા નથી અને આ મુસલમાન માટે કેમ આટલા બધા આગ્રહી જણાવ છો? હવે વાત આટલે દરજ્જે આવી પહોંચ્યા પછી જો હું અસીમ ઉપરની ફરિયાદ પાછી ખેંચી

લઉં અને એને જમીનો પાછી આપી દઉં, તો લોકોને હું શો જવાબ દઇશ?"

કૃષ્ણગોપાળ થોડીવાર મૌન રહ્યા પછી ધ્રૂજતે હાથે માળા ફેરવતા ફેરવતા બોલ્યા "જો, લોકોને તારે એ વિષયમાં કાંઇ જવાબ દેવાનો હોય તો સાંભળ. અસીમુદીન મારો પુત્ર અને તારો ભાઇ થાય છે."

"શું મુસલમાનીના પેટનો?"

"હા, તેના પેટનો."

બિપિન થોડો સમય મૂઢ અને મૂંગો થઇ રહ્યો કેટલીકવાર પછી એની વાચા ખૂલી ત્યારે બોલ્યો "પિતાજી, ઘેર ચાલો, એ સંબંધી આપણે પછી વાત કરીશું."

"બિપિન, એમ નહિ બને. પ્રભુભજનમાં મારો કાળ નિર્ગમન કરવા માટે તો મેં સંસાર તજ્યો છે; તો પછી હવે પાછો ત્યાં કેમ આવું? હું તો જાઉં છું. તને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરજે." આટલું કહીને પિતાએ પુત્રને આશીર્વાદ આપ્યો અને મહાકષ્ટે અશ્રુને ખાળતાં ડગમગતા પગે એ ચાલ્યા ગયા.

શું કહેવું કે શું કરવું તેની કાંઇ સમજ ન પડવાથી બિપિન ગભરાઇ ગયો. મનમાં ને મનમાં બબડી ઊઠયો "વૃદ્ધોનું ધર્મનિષ્ઠપણું આવું છે. એમના કરતાં તો જ્ઞાન અને નીતિમાં હું ચઢીઆતો છું. મનુષ્યનાં કર્મોને નિયમન નથી હોતું તેનું જ આ પરિણામ છે"

કોર્ટમાં એ પાછો ફર્યો. અસીમુદીનને બે પોલીસ કોન્સ્ટેબલની વચમાં ઊભો રાખ્યો હતો, એ ઘણો કૃશ થઇ ગએલો જણાતો હતો, એના હોઠ ફિક્કા પડી ગયા હતા, એની આંખોમાં અસ્વાભાવિક તેજ ચમકતું હતું. એના અંગ ઉપર ચીંદરડાં થઇ ગએલું એક મેલું વસ્ત્ર હતું. એને જોઇને બિપિનને કંપારી વછૂટી "આ મારો ભાઇ?"

ડેપ્યુટી મેજીસ્ટ્રેટ બિપિનનો મિત્ર હતો એટલે કેસનો જેમ ભાવ

ભજવવો હતો તેમ ભજવાયો. બિપિને લીધેલી જમીનો અસીમુદીનને પાછી સોંપી. આખું ગામ આ બનાવથી ઘણું વિસ્મિત થઇ ગયું.

કેસ ચાલ્યો તે દિવસે કૃષ્ણગોપાલ અહીં આવ્યો હતો એ વાત બધે ફેલાઈ ગઇ, લોકો અંદર અંદર ભેદ ભરી વાતો કરવા લાગ્યા. વકીલ રામતરણ બાબુને કૃષ્ણગોપાલ વડે જ સારૂં શિક્ષણ મળ્યું હતું અને તેમને લીધે જ એ આટલી પાયરીએ ચઢયા હતા; એટલે એ તેમના ઉપકારમાં હતા. એમને પ્રથમથી શંકા તો હતી કે પોતાના ઉપકારકનું ધર્મિષ્ટપણું અને ઉદારતા ખોટાં અને બહારથી બતાવવાનાં જ છે. હવે એમની એ શંકા દ્રઢીભૂત થઈ અને એમને ખાતરી થઇ કે બધાએ કહેવાતા ભક્તો આવા જ બગભક્તો હશે, ભલેને એ ભક્તો માળા ફેરવ્યા જ કરે, પણ એ તો અમારા જેવા જ રહેવાના. અમે નઠારા કહેવાયા અને એ સારા કહેવાયા; પણ ભેદ માત્ર એટલો જ કે સારા કહેવાતા માણસોને દંભ કરતાં આવડયો અને અમને તેવો દંભ ન આવડયો. રામતરણના મનમાં આજ કેટલાંયે વર્ષ થયાં અમુક ગડભાંગ થયાં જ કરતી હતી તેનો આજ અંત આવ્યો અને એમને જણાયું કે કૃષ્ણગોપાળની ભક્તિ, ઉદારતા, અને પરોપકાર એ પોતાના પાખંડ છુપાવવાના પટલ માત્ર હતાં; અને અત્યાર સુધી કૃષ્ણગોપાળના ઉપકારના જે ભાર નીચે એ દબાયલો હતો તે ભાર એકાએક એના મન ઉપરથી ઉચકાઈ જતો એને જણાયો. શા કારણથી તે અમે કહી શકતા નથી, પણ હવે એનું મન બંધનમુક્ત થઈ ગયું હોય એમ એને લાગ્યું.

❦

૧૨

પોપટનું શિક્ષણ

૧

એક પોપટ હતો. તે અશિક્ષિત હતો. તે સારી રીતે ગાતો હતો પરંતુ તેને શાસ્ત્રના શ્લોકો ભણતાં આવડતા નહોતા. તે ઘણી રીતે આમતેમ કૂદતો હતો, પરંતુ તેને સુધરેલા લોકોની 'રીતભાત' આવડતી નહોતી.

તેની આ સ્થિતિ જોઇ રાજાએ મનમાં વિચાર કર્યો: "છેવટે અજ્ઞાન એ ઘણું જ નુકશાનકારક થઇ પડે છે. કારણ કે શિક્ષિત તેમજ મૂર્ખ લોકોને ખોરાક સરખો અને પૌષ્ટિક જોઇએ છીએ ખરો, પણ મૂર્ખ લોકો દુનિયાને જરાપણ લાભ કરતા નથી."

આમ વિચાર કરીને રાજાએ પોતાના ભત્રીજાઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને તેમને કહ્યું કે "આ પોપટને ઘણી સારી અને ભારે કેળવણી આપવી જોઇએ."

આ હુકમ પ્રમાણે પંડિત લોકોને બોલાવવામાં આવ્યા તેમણે સભા ભરીને પોપટના અજ્ઞાનના કારણનું લંબું વિવેચન કર્યું અને તેમણે તે કારણ પણ ખોળી કાઢયું. પક્ષીઓના અજ્ઞાનનું કારણ તેમના ભાંગ્યાતૂટયા અને સાદા માળામાં રહેવાની તેમની કુદરતી ટેવ છે, એમ સભા તરફથી નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું. સભાનું કામ આટલેથી અટકયું નહિ. તેમાં તેના ઉપાય સંબંધી પણ વિવરણ થયું અને અંતે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે પ્રથમ તે પોપટને માટે એક સુંદર પાંજરું બનાવવું જોઈએ. પછી સભા બરખાસ્ત થઇ.

સભામાં હાજર રહેલા પંડિતોને ભારે ઈનામ આપવામાં આવ્યું, અને તેઓ સર્વ હસતે મુખે ઘેર વિદાય થયા.

૨

પંડિતોએ બતાવેલા ઉપાયને અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો. પોપટને માટે સુંદર સોનાનું પાંજરું તૈયાર થયું. તેમાં રંગબેરંગી સુશોભિત રાચરચીલાં પણ ગોઠવાયાં. જગતના દરેક ભાગમાં લોકોનાં ટોળેટોળાં આ ભવ્ય પાંજરું જોવાને આવ્યાં. કેટલાક ઘણાં જ ખુશી થઈને કહેવા લાગ્યા "વાહ! વિદ્યાદેવીને દાન આપવાને માટે યોગ્ય વ્યક્તિને હવે નિયન્ત્રિત કરીને પાંજરામાં પૂરી છે." તેમને આનંદાશ્રુ પણ આવ્યાં. બીજા વધારે વ્યાવહારિક લોકો કહેવા લાગ્યા "વિદ્યાદાનનો લાભ ન મળે તો ફિકર નહિ; પરંતુ આ ભાવ પાંજરું દેહ સુધી ખરા વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં રહેશે, એ કંઈ પોપટને માટે ઓછું આનંદદાયક નથી."

પાંજરું બનાવનારા સોનીઓને મહેનતાણું આપવામાં આવ્યું. તે લઈને તેઓ તુરત જ વહાણમાં બેસીને ઘેર ગયા.

૩

પોપટને શીખવવાને એક ઘણા જ સંસ્કારી અને સુશિક્ષિત પંડિત મહારાજને રોકવામાં આવ્યા. લાંબો વિચાર કરીને તે મહાશયે તપખીરની ચપટી હાથમાં લીધી અને તેને સૂંઘતાં સૂંઘતાં નીચે પ્રમાણે મહત્ત્વનું ઉચ્ચારણ કર્યું. "શીખવવાને માટે પાઠ્ય પુસ્તકો જેટલાં તૈયાર થયા તેટલાં ઓછાં છે."

આ તત્ત્વને વ્યાવહારિક રૂપમાં આણવા સારુ રાજાના ભત્રીજાઓએ લેખકોની જબરી સંખ્યાને એકઠી કરી. તેમણે પુસ્તકોમાંથી અવતરણ કર્યાં. અને તેની નકલો કરી. આ નકલો ઉપરથી બીજી નકલો તૈયાર કરવામાં આવી, અને એવી રીતે નકલોનો એક ઘણો જ ઊંચો ઢગલો થયો. જનસમાજ આશ્ચર્યચકિત થયો અને કહેવા લાગ્યો

" અરે વાહ ! વિદ્યાદેવીનો બુરજ તો જુઓ ! કેટલો ઊંચો છે ! તેનું શિખર તો આકાશમાં જઈ પહોંચ્યું છે ! "

લેખકોનાં ખીસાં તર કરવામાં આવ્યાં, અને તેઓ પણ મલકાતા મલકાતા થોડી જ વારમાં ઘેર જઈ પહોંચ્યા.

રાજાના ભત્રીજાઓએ પાંજરાને સુવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં રાખવાની ઘણી જ સંભાળ રાખી. તેઓ હંમેશાં તેને ઘસતા અને સાફ કરતા. " પૉલીશ " ચોપડતા અને જરા નવરા બેસી રહેતા નહિ જનસમાજ સંતુષ્ટ થયો અને બોલી ઊઠયો " આનું જ નામ ખરેખરી પ્રગતિ ! "

પરીક્ષા અને દેખરેખ રાખવાને માટે ઘણા જ સુશિક્ષિત પુરૂષો રોકવામાં આવ્યા. આ સર્વે લોકો તેમજ તેમના દૂરનાં સગાંવહાલાંઓને એટલું બધું ધન આપવામાં આવ્યું કે દરેક જણે પોતાના માટે રાજમહાલ બાંધ્યો અને તેઓ હંમેશને માટે સુખ અને સમૃદ્ધિમાં રહ્યા.

૪

સંસારમાં ઘણી જાતની ખામીઓ હશે પરંતુ તેમાં કોઈ પણ વખત ભૂલો શોધી કાઢનારની ખોટ હોતી નથી. આ વર્ગના લોકો કહેવા લાગ્યા કે, જો કે પાંજરા સાથે ઘણી જ દૂરની રીતે પણ સંબંધ ધરાવનારી દરેક વ્યક્તિ સધન થઈ ગઈ છે. તો પણ બિચારા પોપટની અવસ્થા તો માઠી જ થઈ છે.

આ લોકવાયકા ફરતું ફરતું જ્યારે રાજાના કર્ણદ્વારમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યું, ત્યારે તેણે પોતાના ભત્રીજાઓને બોલાવ્યા અને કહ્યું " ભાઈઓ, લોકો શું કહે છે ? "

ભત્રીજાઓએ જવાબ દીધો " મહારાજ, જો સત્ય હકીકત

આપને જાણવી હોય તો આપે સોની, પંડિત, લેખકો અને પરીક્ષકોને પૂછવું જોઇએ. ખરી વાત એ છે કે આ ભૂલો કાઢનારાઓને અન્ન ને દાંતનું વેર છે અને તેને લીધે જ તેમની જીભ વધારે બોલકણી થઈ ગઈ છે."

આ સ્પષ્ટીકરણ દેખીતી રીતે એટલું બધું સંતોષકારક હતું કે રાજાએ પોતાના ભત્રીજાઓને વસ્ત્ર અને ઘરેણાંનું ઈનામ આપ્યું.

૫

આખરે રાજાને પોતાનું કેળવણી ખાતું પોપટને કેવી રીતે શીખવતું હતું તે પોતાની નજરે પ્રત્યક્ષ જોવાની ઉત્કંઠા થવાથી તેઓ એક દિવસ વિદ્યામંદિરની મુલાકાતે પધાર્યા.

દરવાજા આગળ જ શંખ, ઝાલર, નગારાં, તતૂડી, શરણાઈ. સારંગી, સતાર વગેરે વિવિધ વાજીંત્રોના મધુર સ્વરો સાંભળવામાં આવ્યા. પંડિત લોકો ઘણા જ ઊંચા અવાજે શાસ્ત્રીય રીતે મંત્રોચ્ચાર કરતા હતા, અને સોનીઓ, લેખકો, પરીક્ષકો, દેખરેખ રાખનારાઓ તેમજ તેમના દૂરના પણ સંબંધીઓ આનંદમાં મગ્ન દેખાતા હતા અને ભારે કોલાહલ મચી રહ્યો હતો.

ભત્રીજાઓએ ખુશી થતાં થતાં રાજાનું સ્વાગત કર્યું અને પછી તેમણે પૂછ્યું "મહારાજ, આ સર્વ વિષે આપનો શો અભિપ્રાય બંધાયો છે?"

રાજાએ ભાર મૂકીને જવાબ આપ્યો "શિક્ષણશાસ્ત્રની દોષ-વિહીન પદ્ધતિ પર તમારૂં બધાનું કામ સુવ્યવસ્થિત રીતે ચાલે છે. એવી મારી ખાત્રી થઈ છે."

આ પ્રમાણે ઘણી પ્રસન્નતાથી કહીને રાજા હાથીની અંબાડી પર બેસવાની તૈયારી કરતા હતા એટલામાં ભૂલો કાઢનારાઓએ એક ઝાડને ઓથેથી સ્પષ્ટપણે કહ્યું; "મહારાજ આપે પોપટ જોયો કે?"

આ સાંભળી રાજા બોલી ઊઠયા, " અરે! હું ભૂલી ગયો. પોપટ સંબંધી તપાસ કરવાનું આ કોલાહલમાં મારી સ્મૃતિ બહાર જ જતું રહ્યું."

એમ કહી રાજા પાછા ફર્યા અને તેમણે વિદ્યામંદિરમાં પુનઃ પ્રવેશ કર્યો. તેમણે પંડિતોને શિક્ષણ પદ્ધતિ વિષે પ્રશ્ન કર્યો. પોપટને કેવી રીતે શીખવવામાં આવતું હતું તે પ્રશ્નનો સવિસ્તર ઉત્તર પંડિતોએ દીધો

આથી રાજાના મન પર ઘણી જ સારી છાપ પડી. શિક્ષણ પદ્ધતિ જ એવી ભારે રચના પર હતી કે પોપટ તો નજીવો જ માલુમ પડયો. શિક્ષણની વ્યવસ્થામાં જરા પણ દોષ રાજાને જણાયો નહિ. પોપટ જાતે કંઈ પણ ફરિયાદ કરી શકે નહિ, તેમ એ બાબતની બિલકુલ આશા રાખી શકાય તેમ પણ હતું નહિ; કારણ કે તેનું ગળુ. પુસ્તકોનાં પાનાંથી રૂંધાઇ ગયું હતું અને તેને લીધે તે સીસોટી મારી શકયો નહિ તેમજ કંઇ પણ બોલી શકયો નહિ. શિક્ષણની પદ્ધતિ જ તપાસતાં સાધારણ મનુષ્યને પોપટના સંબંધી ઘણી હકીકત માલુમ પડયા વગર રહે નહિ એ નિઃસંશય છે.

ફરીથી હાથીની અંબાડી પર સ્થાન લેતી વખતે રાજાએ સરકારી ફોજના અમલદારોને ભૂલો કાઢનારને ભારે શિક્ષા કરવાનો હુકમ કીધો.

૬

આવી રીતે પોપટની સ્થિતિ ખરાબ અને ખરાબ થતી ગઈ અને તેને માંડપણની પણ શરૂઆત થઇ. શિક્ષણમાં તેની પ્રગતિ હદ બહાર સંતોષકારક હતી. પરંતુ કદી શિક્ષણ પર કુદરત જીત મેળવતી હતી. અને જ્યારે જ્યારે સવારનાં કિરણો પાંજરા પર પડવા લાગતાં ત્યારે તે પોપટ ઘણા જ જોરથી પોતાની પાંખો ઉડાવવા

લાગ્યો, એટલું જ નહિ પણ પોતાની વચલી ચાંચ વતી તે પાંજરાના સળીઆને હલાવવા લાગ્યો.

આ જોઈને કોટવાલ સાહેબને ઘણો જ ગુસ્સો ચઢ્યો અને તે બોલી ઊઠ્યા. "કેટલી ઉદ્ધતાઈ!"

તુરત જ એ લુહારને એરણ ને હથોડો લઈ વિદ્યામંદિરમાં બોલાવવામાં આવ્યો. તેના કાને મોટા અવાજ સંભળાવા લાગ્યા. થોડા વખતમાં લોઢાની બેડી તૈયાર કરવામાં આવી અને તેના વતી પોપટની બન્ને પાંખો સજ્જડ કરવામાં આવી.

રાજાના સાળાઓ આ જોઈને ખુશી થયા. અને આનંદથી કહેવા લાગ્યા. "ઠીક થયું! આ પોપટ લોકોને અક્કલ નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ તેનામાં કૃતજ્ઞતા પણ નથી."

ત્યારબાદ પણ પંડિત લોકો એક હાથમાં સોટી લઈને અને બીજા હાથમાં પાઠ્ય પુસ્તક લઈને પાઠ આપવા મંડ્યા.

કોટવાલ સાહેબને તેમની ચાલાકી માટે ખિતાબ બક્ષવામાં આવ્યો, અને લુહારને બેડી તૈયાર કરવા માટે ઘણા જ પૈસા મળ્યા.

૭

આવી વિચિત્ર સ્થિતિમાં આખરે પોપટ મરણને શરણ થયો.

આ બીના ક્યારે બની તેનો કોઈને પણ ખ્યાલ નહોતો. ભૂલો કાઢનારે પ્રથમ જ તેની બાતમી જગતમાં ફેલાવી.

રાજાએ આ હકીકત સાંભળી કે તરત જ તેણે પોતાના ભત્રીજાઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને તેમને પૂછ્યું. "ભાઈઓ!, ગામમાં આ શી વાત ફેલાય છે?"

ભત્રીજાઓએ કહ્યું: "મહારાજ પોપટનું શિક્ષણ પૂરું થઈ ગયું છે."

રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો. "શું તે કૂદે છે?" ભત્રીજાએ જવાબ દીધો. "કદીએ નહિ મહારાજ."

"ત્યારે શું ઊડી શકે છે?" રાજાએ ફરી પ્રશ્ન કર્યો.

"ના મહારાજ!" ભત્રીજાઓએ જવાબ દીધો. આ ઉપરથી રાજાએ ક્રોધિત થઈને પૂછ્યું. "ત્યારે શું એ ગાય છે?"

ભત્રીજાઓએ શાંતિથી જવાબ દીધો. "જરાએ નહિ." આથી રાજાના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે ગર્જના કરી અને કહ્યું. "પોપટને એકદમ મારી પાસે લાવો."

આ હુકમને આધારે પોપટને રાજા પાસે લાવવામાં આવ્યો. તેની સાથે કોટવાલ સાહેબ, સિપાઈ અને સવારો પણ ચોકી કરતા આવ્યા, રાજાએ તેના પેટમાં આંગળી ઘોંચી. તે હાલ્યો નહિ તેમજ તેણે બૂમ પણ પાડી નહિ. ફક્ત તેની અંદરની ચોપડીઓનાં પાનાંનો ખડખડાટનો કર્ણકટુ અવાજ થયો.

આજ સમયે બહાર બારી આગળ વસંત ઋતુનો ખુશનુમા પવન અશોક ઝાડની ડાળીમાં ફરફરતો હતો, અને તેથી કુદરતે ઘણું ગંભીર રૂપ ધારણ કર્યું હતું તેમ જણાઈ આવ્યું.

૧૩

પતિનું પ્રાયશ્ચિત

મને ઘણી નાની વયમાં સીમંત આવ્યું અને મેં મૃત બાળકને જન્મ આપ્યો. સુવાવડમાંથી હું મરતી મરતી બચી પરંતુ મારામાં શક્તિ આવતાં ઘણીવાર લાગી. એમાં ને એમાં મારી આંખનું નૂર ઘટવા લાગ્યું.

મારા પતિ આ અરસામાં વૈદકનો અભ્યાસ કરતા હતા. એમની આવડતનો અખતરો મારી આંખ ઉપર અજમાવવા એ ઉત્સુક બન્યા અને એમણે મારી આંખની દવા કરવા માંડી.

મારા મોટા ભાઈ એલ. એલ. બી.નો અભ્યાસ કરતા હતા. એક દિવસ એ મને જોવા આવ્યા અને મારી આંખ જોઈને એ ગભરાઈ ગયા. એમણે મારા પતિને કહ્યું. " તમે શું કરવા માંડયું છે ? તમે કમુની આંખ ખરાબ કરશો. હવે તો તાત્કાલિક કોઈ સારા ડૉક્ટરની સલાહ લો."

મારા પતિ ખીજવાતા બોલ્યા. " સારો ડાક્ટર મારા કરતાં વિશેષ શું કરવાનો હતો? કેસ એવો કાંઈ ભારે નથી. દવા બધી મારી જાણીતી છે. "

મારા મોટા ભાઈ ગુસ્સે થતા બોલ્યા. "તમારા કરતાં તમને વૈદકનું જ્ઞાન આપનાર તમારા પ્રોફેસરમાં કાંઇ જ વિશેષ જ્ઞાન નથી એમ તમારૂં કહેવું છે ? "

મારા પતિએ જવાબ આપ્યો. "તમારાં લગ્ન થયાં હોય અને તમારી પત્નીની મિલ્કત બાબત ઝઘડો કોર્ટે ચઢે તો કાયદાની સલાહ માટે તમે મને પૂછો ખરા ? તો પછી દવાના કામમાં મારી વચ્ચે તમે શું કામ નકામા માથું મારો છો ?" આમ એ બન્ને જણ

રકઝક કરતા ત્યારે મને વિચાર થતો કે આ તો પાડેપાડા લઢે અને ઝાડનો ખોડો નીકળે છે. એ બે જણા બાઝે તેમાં દુઃખ મારે સહન કરવાનું, વળી મને એમ પણ થતું કે મારા માતાપિતાએ હવે મને પરણાવી પારકી કરી; પછી મારી બાબતમાં તેમણે શા માટે માથું મારવું જોઈએ? હવે મારા સુખદુઃખની કાળજી મારા પતિને શિરે હતી, એમને શિરે નહોતી. મારી આંખોના સંબંધમાં ઉપર પ્રમાણેનો કજીયો થયો ત્યારથી મારા પતિ અને મારા મોટા ભાઇનાં મન એક બીજા પ્રત્યે ઊંચાં થઈ ગયાં.

એવામાં એક દિવસે બપોરે મારા પતિ ઘેર નહોતા તે અરસામાં મોટા ભાઇ મારી આંખ બતાવવા એક ડાકટરને તેડી લાવ્યા. ડાકટરે બહુ જ કાળજીથી મારી આંખ તપાસી અને પછી ઉદ્વિગ્ન થતા જણાયા. એમણે કહ્યું કે, 'હવે વધુવાર બેદરકાર રહે પાલવે તેમ નથી.' એમ કહીને એમણે પ્રીસ્ક્રીપશન લખી આપ્યું અને મોટા ભાઇએ લાગલી જ દવા મંગાવી. ડાકટરના ગયા પછી મેં મોટા ભાઇને આજીજી કરીને કહ્યું કે તમે અમારી વચ્ચે ન પડશો. મને ખાતરી છે કે ડાકટરની આ છાની વીઝીટથી મારે જ વેઠવું પડશે. જો કે મોટા ભાઇથી હું બીતી હતી છતાં મારે તેમને હિંમત રાખીને ઉપલાં વચન કહેવા પડયાં. મોટા ભાઈ પણ મારા આમ બોલવાથી અજાયબ તો થયા પણ થોડીવારે એ બોલ્યા; "કમુ, તારી એવી ઇચ્છા છે તો હવે હું ડાકટરને નહિ તેડી લાવું; પણ એમણે બતાવેલી દવા તો તું કરજે જ."

મોટા ભાઈ ઘેર ગયા. એમણે મંગાવેલી દવા આવી પહોંચી. દવાની શીશીઓ, પાવડર, પ્રીસ્ક્રીપશન વગેરે તમામ મેં તો તેવું જ કૂવામાં પધરાવી દીધું. મોટા ભાઇએ અમારામાં ડહાપણ કર્યું ત્યાર પછી વધુ કાળજી રાખીને મારા પતિ મારી આંખની દવા કરવા લાગ્યા. એમણે તમામ જાતની દવા અજમાવી જોઈ. એમના કહેવા પ્રમાણે હું આંખે પાટા બાંધતી, ભૂરા ઠંડા ચશ્માં પહેરતી, દવાનાં

ટીપાં આંખમાં નખાવતી અને મને ઉબકા આવતાં છતાં કટાણું મોઢું કરીને કૉડલીવર ઑઈલ પણ હું પી જતી.

બહારથી ઘરમાં પગ મૂકતા એટલે તરત જ એ મને અધીરા થતા પૂછતા "હવે તને કેમ છે?" હું જવાબ દેતી: "હવે તો ઘણું સારું છે." આમ કરવામાં હું આત્મવંચના કરતી હતી, હું છેતરાતી હતી, મારી આંખમાંથી પુષ્કળ પાણી વહ્યા કરતું હતું ત્યારે હું એમ માનતી હતી કે આ બધો બગાડ નીકળી જાય છે તે ઠીક થાય છે. વળી જ્યારે પાણી વહેતું બંધ થતું ત્યારે એમની દવા અસરકારક તો ખરી એમ માનીને હું ખુશી થતી હતી.

ધીમે ધીમે મારી આંખની પીડા તો અસહ્ય થઈ પડી. મને દેખાતું બંધ થઇ ગયું અને રાત ને દિવસ માથાનો દુઃખાવો ચાલુ થઈ ગયો. મારા પતિ બિચારા ગભરાઈ ગયા હતા. હવે કોઈ પણ રીતે ડાક્ટરને બોલાવવો જ જોઈએ એવો એમનો વિચાર થઇ ગયો હતો. પણ તેને માટે કાંઇક બહાનું જડી જાય તો ઠીક એમ એ ઇચ્છતા હતા. એટલે મેં જ એમને કહ્યું કે ડાક્ટરને બોલાવવામાં કશો યે વાંધો નથી.

મારા બોલવાથી એમને મૂંઝવણ ઓછી થઇ અને તરત જ એ એક ગોરા ડાક્ટરને બોલાવી લાવ્યા. ડાક્ટર સાથે એમને શી વાતચીત થઇ તે તો હું જાણતી નથી, પણ ડાક્ટરે બહુ ઠપકો આપ્યો એવં તો મારાથી સમજાયું.

ડાક્ટરના ગયા પછી થોડીવાર તો એ કાંઈ બોલ્યા નહિ. એટલે મેં મારા હાથમાં એમનો હાથ મૂકીને કહ્યું; "આવો આ કેવો ઢોર જેવો હતો. તમે એને શું કરવા બોલાવ્યો? કોઇ દેશી ડાક્ટરને બોલાવવો હતો ને! તમે એમ માનો છો કે તમારા કરતાં એ ગોરો ડાક્ટર વધારે જાણે છે?"

થોડીવારે એ થરડાતે સ્વરે બોલ્યા. "કમુ, તારી આંખને ઑપરેશન કરાવવું પડશે." આ વાત એમણે મારાથી ગુપ્ત રાખી

તેથી જાણે હું એમના ઉપર ખીજવાઇ હોઉં એવો ડોળ કરીને મેં એમને કહ્યું; "તમે આવું જાણતા હતા ત્યારે અત્યાર સુધી મને કેમ વાત ન કરી? હું ઑપરેશનથી નાનાં છોકરાંની માફક ડરી જાઉં એમ તમે માનો છો? એટલે જરા ઉત્સાહમાં આવીને એ બોલ્યા; "ઑપરેશન કરવવાની વાત સાંભળીને હબકી ન જાય એવાં હિંમતવાળાં ઘણાં થોડાં માણસો છે."

હું ખડખડાટ હસી પડી અને બોલી. "બરોબર છે, તમારૂં કહેવું વ્યાજબી છે. પુરૂષ પોતાની સ્ત્રી આગળ જ હિંમત બતાવે છે."

એમણે ગંભીર ભાવથી કહ્યું. "મારૂં કહેવું પૂરેપૂરૂં સત્ય છે, અમે પુરૂષો હૃદયના હું પદવાળા છીએ."

એમના ગંભીર ભાવની મશ્કરી કરતી હું બોલી; "હુંપદમાં તમે અમો સ્ત્રીઓથીએ ચઢી જાવ એમ છો?"

એવામાં મારા મોટા ભાઈ મારી ખબર જોવા આવ્યા. એમને એકાંતમાં લઈ જઇને મેં કહ્યું: "મોટાભાઈ, તમે તેડી લાવેલા તે ડાક્ટરની દવા મને અસર તો સારી કરત, પણ ભૂલમાં પીવાની દવાને આંખો પોતાની દવા તરીકે વાપરી અને ત્યારથી મારી આંખો વધારે બગડી ગઇ છે. એટલે તો ઓપરેશન કરાવવું પડશે."

મોટાભાઈએ કહ્યું: "તારા પતિ તારી દવા કરતા હતા એટલે મેં અહીં આવવું મૂકી દીધું હતું."

"ના, તેવું નહોતું, ખરી રીતે તમે જે ડૉક્ટરને તેડી લાવ્યા હતા તેણે લખી આપેલી દવા હું છાની રીતે કર્યા કરતી હતી."

અરેરે અમો અબળાઓનો કેવો અવતાર છે. અમારે કેવું અને કેટલું જૂઠું બોલવું પડે છે. માતાઓ તરીકે અમારાં બાળકોને પટાવવા અમારે જૂઠું બોલવું પડે છે. પત્ની તરીકે અમારાં બાળકના પિતાને સમજાવવા અમારે જૂઠું બોલવું પડે છે. આમાંથી અમારો છુટકારો જ નથી.

ઉપર પ્રમાણેના મારા જૂઠું બોલવાથી એક અસર તો થઇ. મોટાભાઈ અને એમની વચ્ચે સમાધાન થયું. બેઉનાં ઊંચાં મન સંધાઇ ગયાં. મારા પતિથી છાની રીતે મોટાભાઇએ મારી દવા કરી તેથી મોટાભાઇ મનમાં પરતાયા, અને મારા પતિએ મારા મોટાભાઇની સલાહ ન માની તેથી મારા પતિ પણ પસતાયા.

આખરે બન્ને જણની મસલતથી એક ગોરા ડૉક્ટરને બોલાવ્યો. અને તેણે મારી ડાબી આંખમાં ઑપરેશન કર્યું, એ આંખ એટલી બધી નબળી હતી કે ઑપરેશનનો તાડો તે સહન ન કરી શકી, અને મારી આંખની થરથરતી જ્યોતિ આખરે ઑપરેશનના પવનથી ઓલવાઈ ગઈ.

પછી એક દિવસ મારા પતિ મારી પથારી પાસે આવ્યા અને મને કહ્યું: "કમુ, મારાથી હવે કહ્યા વગર રહેવાતું નથી. મેં જ તારી આંખ ગુમાવી છે."

મને લાગ્યું કે એ રડતે અવાજે બોલતા હતા. મેં મારા હાથમાં એમનો હાથ લીધો અને કહ્યું: "એમાં શું? તમે તો જે વ્યાજબી હતું તે કર્યું છે. હું તમારી જ છું અને તમારી વસ્તુને તમે ગમે તે કરી શકો છો. એમ સમજો ને કે કોઈ ત્રાહિત ડૉક્ટરથી જ મારી આંખને નુકસાન પહોંચ્યું હોત તો આપણે શું કરત? આ તો મને એક જાતનો સંતોષ છે કે તમારા જ હાથે મારી આંખો ગઇ છે. એટલે જે થયું તે સારૂં જ થયું. શ્રીરામચંદ્રજી કમળથી શિવની પૂજા કરતા હતા તેવામાં એક કમળ ખૂટયું એટલે એમણે કમળને સ્થાને પોતાનાં બે નયન કમળપૂજામાં અર્પણ કર્યાં. મેં પણ તે જ પ્રમાણે મારાં નયનકમળ મારા પ્રભુને અર્પણ કરી દીધાં. આજથી જે જે કાંઈ નવીન આનંદપ્રદ વસ્તુ તમારા જોવામાં આવે તેનું તમે મારી આગળ વર્ણન કરજો, એટલે હું તમારી દૃષ્ટિના ફળરૂપી તમારા મુખના શબ્દો દેવીની પ્રસાદી ગણીને સ્વીકારી લઇશ."

તમે એમ ન સમજશો કે ઉપલું ભાષણ મેં એકી વખતે જ કરી દીધું હતું; કારણ કે તાત્કાલિક એવું બોલવું તદ્દન અશક્ય જ હતું. દિવસોના દિવસો સુધી વિચાર કર્યો પછી જ હું ઉપલાં વચનો ઉચ્ચારી શકી. વળી જ્યારે હું ઉદાસ થઈ જતી, મારી ભક્તિની જ્યોત ઝાંખી થઈ જતી, અને મારા દુર્ભાગ્યને રડતી, ત્યારે જેમ કોઇ બાળક તેને કહેલી વાર્તા પોપટ પ્રમાણે બોલી જાય છે તેમ હું પણ ઉપલાં વચનો એક પછી એક સ્મરણમાં લાવીને મનમાં ને મનમાં બોલ્યા કરતી હતી, અને તેથી મને શાંતિ વળતી હતી.

મારા પતિ સાથે હું વાતો કરતી ત્યારે મારા હૃદયમાં શું ચાલી રહ્યું હતું તે એમને હું યથેચ્છ રીતે કહી દેતી હતી. ત્યારે એ કહેતા: " કમુ, મારી મૂર્ખાઇથી તને જે પારાવાર નુકસાન થયું છે તે તો કોઇપણ ઉપાયે હવે રદ થઇ શકવાનું નથી; પણ હું એક વાત કરી શકીશ. હું હંમેશાં તારી પાસેનો પાસે રહીશ અને મારી દૃષ્ટિનો તને હું મારાથી બનશે તેટલો બધોએ લાભ આપીશ."

મેં કહ્યું. "ના, એમ કદી નહિ બને. તમારા ઘરને આંધળાની હોસ્પીટલ બનાવી દેવાની નથી. તમારે એક કામ કરવાનું છે. તમે બીજીવાર લગ્ન કરો. બીજીવાર લગ્ન કરવાની ખાસ જરૂર છે એ વાત એમને સમજાવતાં હું ગળગળી થઇ ગઇ. ઉપરસ ખાઇને મારા ભરાઈ આવેલા અંતઃકરણને એમનાથી છુપાવવાનો મેં ઘણોએ પ્રયત્ન કર્યો પણ એ ગર્જી ઉઠયા. " કમુ, હું જાણું છું કે હું મૂર્ખ છું, લબાડી છું; પણ હું લુચ્ચો નથી. હું આપણા કુલદેવતા ગોપીનાથના શપથ લઇને કહું છું કે હું કોઈ દિવસ ફરીથી લગ્ન કરવાનો નથી, અને જો કરૂં તો મને અઘોર પિતૃહત્યાનું પાપ છે."

મારૂં ચાલત તો હું એમને આવા ભયંકર સોગન બિલકુલ લેવા દેત નહિ; પણ અશ્રુથી મારો કંઠ રૂંધાઇ જતો હતો, મારાથી એક શબ્દ પણ બોલી શકાયો નહિ. મારૂં અંધ મુખ મેં ઉશીકા તળે સંતાડી દાબ્યું અને હું ડૂસકે ડૂસકે રડી. મારા રડવાનો ઓઘ શમી

ગયો ત્યારે મે હાથે એમના મુખમંડળને મારી છાતી સાથે મેં દબાવ્યું. મેં કહ્યું: " આવી ભયંકર પ્રતિજ્ઞા તમે કેમ કરી ? તમે એમ ધારો છો કે મેં ફક્ત તમારા એકલાના જ સુખને માટે તમને ફરીથી લગ્ન કરવાનું કહ્યું ? ના, એમાં તો મારો જ સ્વાર્થ છે; કારણ કે મારી આંખ હતી ત્યાં સુધી તો મારાથી તમારી સેવા બનતી હતી; પણ હવે તો મારાથી તેમ થઈ શકે એમ નથી. એટલે મારૂં તે કાર્ય કરવાને તમારે પરણવું જ જોઇએ." "સેવા, અરે, તે તો નોકરોથી પણ થઈ શકે, તું એમ માને છે કે મારા આ ઘરમાં એક ગુલામડી લાવીને મારી હૃદયદેવીના સિંહાસનની તેને ભાગિયણ કરૂં એવો હું ગાંડો છું ? "

હૃદયદેવી શબ્દ બોલતાં બોલતાં એમણે મારૂં મુખમંડળ નમાવીને મારા ભાલપ્રદેશને એક મધુરૂં ચુંબન કર્યું. મને તે વખતે મારા ભાલપ્રદેશમાં જ્યાં એમણે ચુંબન કર્યું ત્યાં ત્રીજી આંખ આવી હોય તેવો ભાસ થયો, અને આ પ્રમાણે મારી પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થઇ. હું મનમાં જ બોલી: " એ તો ઠીક જ થયું. હવે હું એમની આ સંસારના ઘરખટલામાં કાંઇ સેવા કરી શકું એમ નથી પણ હવે હું ઉચ્ચતાને પામીશ. ઊર્ધ્વના આશીર્વાદ નીચે ખેંચી લાવીશ. હવે જૂઠાણું કે છેતરપીંડી મને બધા કરી શકશે નહિ. મારા પૂર્વ જીવનની લઘુતા અને પાખંડ સદાને માટે નષ્ટ થઈ જશે. તે દિવસે મારા હૃદયમાં મંથન ચાલી રહ્યું હતું. ફરીથી લગન કરવાની મારા પતિએ ધર્મ ગણીને પ્રતિજ્ઞા લીધી. હવે એ ફરીથી લગન કરશે જ નહિ એ વિચારે મને હર્ષિત કરી મૂકી અને એ હર્ષે મારા હૃદયમાં ઊંડા મૂળ ઘાલી દીધાં. પરંતુ મારા હૃદયમાં જે દેવીની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થઈ, તે બોલી ઊઠી કે એવોયે સમય આવી લાગે કે જે વખતે તારા પતિને તેમની પ્રતિજ્ઞા તોડીને ફરીથી લગ્ન કરવું પડે. પરંતુ મારા હૃદયમાં રહેલી સ્ત્રી બુદ્ધિએ મને જુદો જ વિચાર બતાવ્યો. તેણે સૂચવ્યું કે પ્રતિજ્ઞા તે પ્રતિજ્ઞા જ. એમાંથી છૂટી શકાય જ નહિ. વળી પેલી દેવીએ કહ્યું:

"તેથી તારે હર્ષ પામવાનું કાંઈ કારણ નથી." મારામાં રહેલી સ્ત્રીબુદ્ધિએ વળી જવાબ આપ્યો. "નિઃસંશય તારૂં કહેવું સત્ય છે; છતાં તેમણે પ્રતિજ્ઞા તો લીધેલી જ છે." આમ દૈવી અને માનુષી શક્તિ વચ્ચે વાદવિવાદ ચાલી રહ્યો. છેવટે દેવીએ ધુરકિયું કર્યું અને મારા હૃદયમાં ભયનો સંચાર થઈ ગયો.

મારા પતિ એમના કૃતકર્મના પ્રાયશ્ચિતરૂપે મારી સેવા નોકરને નહિ કરવા દેતાં એ પોતે જ ઉઠાવતા. આમ થવાથી કેટલાક વખત તો મને અનહદ આનંદ થયો. કારણ કે તેમ થવાથી એ મારી પાસે ને પાસે જ રહેવા લાગ્યા, અને એ મારી પાસે જ બેસી રહે એવો મારો લોભ વધવા લાગ્યો. એમના મુખદર્શનનો લાભ મારાં નયનો મેળવતાં બંધ થયાં, પરંતુ મારી બીજી ચેતનાશક્તિઓનો મોહ એમને પાસે જ રાખવા માટે બમણા વેગથી ઉછળી આવ્યો. મારાથી એ જરા દૂર જતા તો જાણે હું છેક અટૂલી પડી જતી, આ વિશ્વમાં મારૂં કોઈ નથી એમ મને થઇ જતું.

પહેલાં જ્યારે એમને હોસ્પીટલમાંથી ઘેર આવવાનું મોડું થઇ જતું ત્યારે એમની રાહ જોતી એમના આવવાના માર્ગમાં દૃષ્ટિ નાખતી બારીએ બેસી રહેતી. તે સમયે માર્ગ જ અમો બન્નેને સાંધી રાખનાર સાંકળના આંકડારૂપે હતો. હવે મારી અંધ દશાથી એ સાંકળનો આંકડો હું ગુમાવી બેઠી એટલે હવે મારૂં આખું શરીર એમને શોધવા દોડી જતું. અમને બન્નેને એકઠાં મેળવનાર પૂલ હતો તે તૂટી પડ્યો અને હવે અમારી વચ્ચે દુસ્તર મહાસાગર ખડો થઈ ગયો.

પત્ની સાધારણ રીતે મનુષ્યને ભાર સમાન છે, અને તે ભારમાં અંધાપાનો ભાર ઉમેરાય એટલે તો પતિને એ પત્ની કેટલી બધી ભારરૂપ થઈ પડે ? મેં પણ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે મારે જાતે દુઃખ વેઠી લેવું, પરંતુ મારા દુઃખના બોધમાં મારે એમને જરાએ ન ઘસડવા.

તમે માની ન શકો એટલા અલ્પ સમયમાં, સ્પર્શ, સ્વર અને ગંધથી અનુમાન બાંધી બાંધીને ઘરનું કામકાજ કરવાની હું ટેવ પાડવા

લાગી; અને મને જણાયું કે આ પ્રમાણે હું વધારે દક્ષતાથી કામ કરી શકતી હતી. કેટલીક વખતે આંખો મદદ કરવાને બદલે અંતરાય રૂપ થાય છે. હવે એવું થયું કે એ ચારે તરફ ફરતી આંખોની સહાય જતી રહી. મારી અન્ય ઈંદ્રિયોએ શાંતિ અને પૂર્ણતાથી પોતપોતાનું કામ ઉપાડી લીધું.

મહાવરાથી કામ કરવાને હું પાવરધી થઈ ગઈ એટલે પછી તો હું મારા પતિને મારૂં કશુંયે કામ કરવા દેતી નહિ. તેથી એ ખીજવાયા યે ખરા કે હું એમને કૃતકર્મનું પ્રાયશ્ચિત કરતાં અટકાવું છું.

એમના આમ કહેવામાં મને વિશ્વાસ ન ચોંટયો. કારણ કે ભલે એ મે ઢેથી એમ બોલે પણ મેં કામ ઉપાડી લીધું તેથી એમના જીવને ખરી શાંતિ મળી હોય એમ એમના વર્તનથી હું સમજી ગઈ હતી. નિત્ય અંધ પત્નીની કઠવેઠ ઊઠાવવી એ પતિને સ્વાભાવિક જ આકરૂં લાગે છે.

૨

મારા પતિ હવે વૈદકનો અભ્યાસ પૂરો કરી રહ્યા. એ પાસ થયા, એમણે ડીગ્રી મેળવી. કલકત્તાથી થોડે દૂર એક ગામમાં એમણે ડૉક્ટર તરીકે પ્રેકટીસ કરવી શરૂ કરી દીધી. મને એ ગામમાં મારૂં અંધત્વ છતાં આનંદ લાગ્યો. જાણે હું માતાના ખોળામાં જ પડી હોઉં એવી મને શાંતિ મળી. આઠ વર્ષની હતી ત્યારથી મારા પિયરનું ગામ છોડીને કલકત્તે આવી હતી. ત્યાર પછી દસ વર્ષ વહી ગયાં છે તેથી મારા પીયરની સ્મૃતિ મને ઝાંખી થઈ ગઇ હતી. હું દેખતી હતી ત્યાં સુધી કલકત્તાના વ્યવસાયી જીવને મારા બાળપણના દિવસોની વિસ્મૃતિ થવા દીધી; પરંતુ હવે હું આંધળી થઈ એટલે મને સત્ય સમજાયું. કલકત્તા તો આંખોવાળાને જ આકર્ષક હતું. એ ખરી શાંતિ આપવા અસમર્થ જ હતું. હવે મારી આ સ્થિતિમાં દિવસ આખમે આકાશમાં

જેમ એક પછી એક તારાનાં દર્શન થવા માંડે, તેમ મારા બાલપણનાં દશ્યો મારી આંતરદૃષ્ટિ આગળ ખડાં થવા લાગ્યાં.

અમે આવ્યા તે ગામનું નામ હરસીંગપુર હતું, અહીં અમે નવેમ્બર માસ બેસતાં જ આવી પહોંચ્યાં હતાં. સ્થળ જો કે નવીન હતું પરંતુ અહીંનું વાતાવરણ મને સારૂં લાગ્યું. કલકત્તામાં વ્યવસાયી જીવન, ધમાલ, ધમપછાડ છતાં ત્યાં હૃદય ડરી જાય છે. ત્યાં જીવનમાં સુંદર કર્તવ્યોમાંથી નૂતનતા અને નિર્દોષતા ચાલી જાય છે. મને યાદ છે, એક વખતે મારી બેનપણી મારે ત્યાં આવી અને મને કહેવા લાગી: "કમુ, તને ક્રોધ નથી આવતો? મારા પતિએ જો મારી આવી સ્થિતિ કરી મૂકી હોય તો હું તો તેમના સામું પણ જોઉં નહિ." એણે મને ક્રોધિત કરવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ મારૂં અંધત્વ એ કાંઈ ઓછું દુઃખ નહોતું કે હું મારા પતિ ઉપર ક્રોધ કરીને તે દુઃખમાં વધારો કરૂં! મારી બેનપણીએ મારી આ ઘરડાપાની વાત સાંભળીને મેં સચકોડયું, અને રીસ ચઢાવી એ ચાલી ગઈ. મેં તે વખતે તો મારી બેનપણીને ડાહ્યો જવાબ આપી દીધો પણ એનાં વચનોનું ઝેર મને ચઢ્યા વિના ન રહ્યું, અને એ ઝેર મને પૂરેપૂરૂં ઊતરી પણ શક્યું નહિ.

આ પ્રમાણે તમે જોશો તો કલકત્તા કુથલીઓ કરીને હૃદયને શુષ્ક અને પથ્થર જેવું બનાવી દે છે. પરંતુ હવે હું એ વાતાવરણમાંથી છૂટી છું. પ્રભુ મારી વ્હારે ચઢયા અને મારા હૃદયમાં અને મારા જીવનમાં વાસ કરી રહ્યા. મેં તેમને પ્રણામ કર્યો અને કહ્યું: "તમે મારાં ચર્મચક્ષુ લઈ લીધાં એ બહુ સારૂં થયું. હવે તમે મારી સાથે જ છો." હું આ પ્રમાણે બોલી તો ખરી પણ એ મારાથી વધારે પડતું બોલાઈ જવાયું. તમે મારી સાથે છો એમ કહેવું પ્રગલ્ભતા છે. બહુમાં બહુ આપણે એટલું જ કહી શકીએ કે મારે તમારા પ્રતિ એકનિષ્ઠ રહેવું જોઈએ. આપણે માટે કશું યે અધૂરું રહેતું નથી છતાંએ આપણે જીવવું પડે છે.

૩

કેટલાક માસ તો અમે અહીં સુખમાં ગાળ્યા. મારા પતિની ડૅાકટર તરીકે અહીં ખ્યાતિ થવા લાગી અને એમને પૈસા પણ મળવા લાગ્યા.

પરંતુ લક્ષ્મીમાં એક દૂષણ છે. હું ચોક્કસ દાખલો તો આપી નહિ શકું, પરંતુ આંધળા માણસમાં બીજા લોકો કરતાં બોધનશક્તિ વધારે તીવ્ર હોય છે. તે ઉપરથી હું કહી શકું છું કે લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થવા લાગી એટલે મારા પતિમાં પરિવર્તન થતું મને જણાયું, હું તે જોઈ શકી.

જ્યારે એ નાના હતા ત્યારે ન્યાયને માટે એમને બહુ આગ્રહ હતો, અને તે વખતે એ મને ઘણીવાર કહેતા કે હું જરા કમાતો થાઉં તો ગરીબ અને નિરાધાર લોકોને સહાય કરવાની મને બહુ ઉમેદ છે. કેટલાક ડૅાકટરો પોતાની ફી મળ્યા સિવાય ગમે તેવો ગરીબ હોય તેની નાડ સરખી જોવા ના પાડતા. એવા ડૅાકટરો પ્રતિ એમને ઘૃણા થતી પરંતુ હવે એમની ટીકાના એજ પાત્ર બનવા લાગ્યા. દિવસે દિવસે એ વધારે સખત થતા ગયા. એકવાર એક ગરીબ બાઈ પોતાના માંદા બાળકને લઇને તેની દવા માટે આવી. તેની પાસે પૈસા નહોતા. તેણે કહ્યું; "મારા બાળકની જીંદગી બચાવશો તો તમને પુણ્ય થશે" પણ એમણે હસીને ના કહી. જ્યારે મેં એમને કાલાવાલા કર્યાં ત્યારે છેવટે એમણે માથાઉતાર કામ કર્યું.

દ્રવ્ય સંબંધી અમારી સ્થિતિ જ્યાં સુધી સાધારણ હતી ત્યાં સુધી મારા પતિ પૈસાને ઝાઝો લોભ કરતા નહોતા. પરંતુ બેંકની ચોપડીમાં જેમ વધારે રૂપિઆ જમા થતા ગયા, તેમ તેમ કલાકના કલાક કેટલીક આડીઅવળી યુક્તિઓ શોધવા એકાંતમાં ગાળી નાખતા.

એ કયા વહેણમાં તણાતા હતા? મારા આ પતિને કોણ જાણે શું ભૂત વળગ્યું હતું? હું આંધળી થઈ તે પહેલાં એ કેવા હતા? તે દિવસે એમણે મારા ભાલપ્રદેશમાં મને ચુંબન કરીને દેવીના પદે મારી પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. તે પતિ ક્યાં અને અત્યારના પતિ ક્યાં? જે લાગણીના વટોળીઆને વશ થઇ જઇ એકાએક અધોગતિની ધૂળમાં જઈને બેસે છે, તે તો ફરીથી સદ્ભાવનાથી જાગૃત થઈને ઉન્નતિના પંથે પહોંચી જાય છે; પરંતુ જે ધીમે ધીમે અક્રમપણે અનીતિને માર્ગે ચઢતા જાય છે, જે બહાર ખોટી જણાતી ઉન્નતિથી પોતાના આંતર જીવનને ક્રમશઃ ગુંગળાવી નાખે છે, તે લોકો એક દિવસ એવા પછડાય છે કે તે પછી તેમનું કદી ઠેકાણું જ પડતું નથી.

મારા અંધત્વથી મને જે વિયોગ થયો હતો તે તો ફક્ત શારીરિક જ હતો એમ લાગતું હતું; પણ હવે મને જણાયું કે એ તો મારાથી ભિન્ન થઈ ગયા છે. એક વખત એવો હતો કે મારી અપંગ સ્થિતિનું એમને યથાર્થ ભાન હતું. હવે અમારી વચ્ચે અંતર પડી ગયાં, એ વિચારે હું મુંઝાઇ ગઈ અને એ વિયોગ મને ખરેખરો સાલ્યો.

હું તો પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી મારા હૃદયમંદિરના દેવતાને આશ્રયે જીવન ધારણ કરી રહી હતી અને એ શ્રદ્ધાને બિલકુલે ડગવા દેતી નહોતી. પરંતુ મારા પતિએ એ દેવતાના સુખમય આશ્રયનો ત્યાગ કર્યો હતો. એમને તો કાંચનની ઉન્માદકારિણી માયા એવી વળગી પડી હતી કે તેની પાછળ એ શુષ્ક રેતીના વેરાન રણમાં દોડયા જતા હતા.

કેટલીક વખત મને એમ થતું કે હું નકામો વહેમ લાવું છું. હું માનું છું તેટલી વસ્તુસ્થિતિ બગડી નહિ હોય. કદાચ મારી અંધ સ્થિતિને લીધે મને એમ લાગતું હશે. હું દેખતી હોઉં તો મને જુદું જ ભાન થાય.

મારા પતિને મારૂં ધારવું ખોટું લાગતું હતું. એ તો કહેતા કે તારી આંખો જવાથી તારામાં વહેમ ભરાઇ ગયો છે. એક દિવસે એક વૃદ્ધ મુસલમાન અમારે ઘેર આવ્યો. એની પૌત્રી માંદી હતી તેથી એ મારા પતિને તેડવા આવ્યો હતો. એ બોલ્યો: "બાબુ, હું ગરીબ માણસ છું. આપ દયા કરીને મારી પૌત્રીને જોવા ચાલો. પ્રભુ તમારૂં સારૂં કરશે." મારા પતિએ તોછડાઇથી જવાબ આપ્યો; "પ્રભુ સારૂં કરશે એમ બોલવાથી મારૂં શું વળ્યું; તું મારે માટે શું કરીશ તે કહી દે ને." મારા પતિને આમ બોલતાં મેં સાંભળ્યા ત્યારે એમ થયું કે પ્રભુએ મને આંધળી કરી તો સાથે સાથે બહેરી પણ કેમ ન કરી? પેલો વૃદ્ધ બિચારો નિસાસો નાખતો ચાલ્યો ગયો. મારી દાસીને મોકલીને મેં એને મારી પાસે બોલાવ્યો. એના હાથમાં મેં થોડાક પૈસા આપ્યા અને કહ્યું "આ પૈસા લો અને તમારી પૌત્રીની સારવાર માટે કોઇ સારા ડૉકટરને બોલાવજો, અને મારા પતિના કલ્યાણ માટે પ્રભુની પ્રાર્થના કરજો."

તે દિવસે મને બિલકુલ ખાવાનું ભાવ્યું નહિ. બપોરે વામકુક્ષિ કરીને મારા પતિ ઉઠીને મારી પાસે આવ્યા. મને પૂછ્યું; "તું કેમ આટલી બધી ફિક્કી પડી ગઇ છે?" નારે, એ તો અમથું જ" એમ હું ભૂતકાળની મારી ટેવ પ્રમાણે કહેવા જતી હતી; પરંતુ એ આત્મવંચનાના દિવસો હવે વહી ગયા હતા એટલે મેં એમને સ્પષ્ટ સંભળાવી દીધું. "આટલા દિવસ તમને એક વાત કહેતાં હું ખંચકાયા કરતી હતી. હું તમને શું કહેવા માગતી હતી તેનું પૂરેપૂરૂં સ્મરણ તો મને નથી રહ્યું; અને અત્યારે મારા મનમાં જે વાતો છે તે પણ તમને ખુલાસાવાર મારાથી કહી શકાય એમ નથી; છતાંએ જે બનાવ બને છે તે તમે જાણો છો. આપણું જીવન હવે ઝોલાં ખાય છે."

મારા પતિ પરાણે હસવું લાવીને બોલ્યા: "પરિવર્તન એ તો પ્રકૃતિનો નિયમ છે."

"હું તે જાણું છું. પરંતુ પરિવર્તન ન પામે તેવી પણ વસ્તુઓ છે." કેટલીકવાર ગંભીર ભાવ ધારણ કર્યા પછી એ બોલ્યાઃ 'ઘણી સ્ત્રીઓને વિષાદનું ખરૂં કારણ હોય છે. કેટલીકના પતિઓ કમાતા નથી, કેટલાકના પતિઓ તેમને ચ્હાતા નથી, પરંતુ તને તો વિષાદનું તેવું કશું યે કારણ નથી છતાં તું આવો બળાપો કરે છે." હવે જ મને ખબર પડી કે મારા અંધાપાએ એક એવી શક્તિ મને આપી છે કે જેથી હું જાણી શકી કે મારા સંસારમાં હવે કંઈ સુધારો થવાનો નથી. વાત ખરી છે. હું બીજી સ્ત્રીઓ જેવી નથી. મારા પતિ મને નહિ સમજી શકે.

અમારા બન્નેનું જીવન રગશિયા ગાડાની માફક નિરસપણે વહેવા લાગ્યું. એટલામાં અમારા રગશિયા ગાડામાં નવું ચેતન આવ્યું. મારાં કાકીજી એક દહાડો એમને મળવા આવ્યાં. આવ્યા તેવાં જ એ મારા ઉપર છુરકી ઊઠયાઃ "અલી કમુ, તું આંધળી થઈ એ ઘણું ખોટું થયું; પણ તેથી તારા ધણીને શીદ તારી ઉપાધિમાં દોરે છે. હવે તારે એને ગમે તેમ કરીને ફરીથી લગ્ન કરવાની ફરજ પાડવી જોઇએ."

આ સાંભળીને મારા પતિ તરત જ જો કાંઇ મશ્કરીના રૂપમાં બોલ્યા હોત અગર તો મારી કાકીની વાતને હસી કાઢી હોત તો એ વાતનો ત્યાં જ અંત આવત; પરંતુ એ બોલતાં બોલતાં અચકાયા અને આખરે મૂંઝાઇ ભરેલી રીતે બોલ્યા "કાકી, તમે ખરેખર એમ ધારો છો? તમારે આવી વાત ન કરવી જોઇએ."

કાકીજી બોલ્યાંઃ "કેમ કમુ, હું ખોટું કહું છું?"

હું નિર્જીવ હસી અને બોલીઃ "મારા કરતાં કોઈ વધારે લાયકની આ બાબતમાં સલાહ લો તો કેવું? ખિસ્સાકાતરૂં જેનું ખિસ્સું કાતરવાનું હોય તેને પહેલાં પૂછી જોતો નથી કે હું તારૂં ખિસ્સું કાતરૂં?"

"તારૂં કહેવું ખરૂં છે. ચાલ દીકરા અવિનાશ, આપણે એકાંતમાં એ બાબતનો વિચાર કરીએ. તારો શો વિચાર છે તે તો હું જાણું."

થોડા દિવસ પછી મારી રૂબરૂમાં જ મારા પતિએ એમનાં કાકીને પૂછ્યું "કાકી, ગૃહકાર્યમાં મદદ કરે એવી કોઈ સારા કુળની છોકરી તમે બતાવો છો?" એ પોતે જાણતા હતા. કે ગૃહકાર્યમાં મારે કોઈની મદદની જરૂર નહોતી. હું તો મૌન જ રહી.

"અરે, એવી તો ઘણીએ છોકરીઓ છે, મારા કાકાના છોકરાની છોકરી પરણવા જેવડી છે અને વળી કેવી રૂપાળી. તારા જેવા જમઈ મળે તો એ લોકો બહુ ખુશી થઈ જાય."

વળી મારા પતિ બળાત્કારે હસીને બોલ્યા "પણ મેં તમને લગ્નની વાત કયારે કરી છે?"

"ત્યારે એવી સારા કુળની છોકરી લગ્ન કર્યા વિના તારે ઘેર એમ ને એમ કેવી રીતે રહે?" એમને કાકીની એ વાત વ્યાજબી લાગી એટલે એ કાંઈ બોલ્યા નહિ.

એમના ગયા પછી હું મારા અંતરમાં મારા અંતરાત્મા પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગી. "ઓ પ્રભુ, મારા પતિનું રક્ષણ કરો."

પછી એક દિવસ હું પ્રભુભક્તિ કરીને દેવમંદિરમાંથી બહાર નીકળતી હતી એવામાં મારા કાકીજી આવી પહોંચ્યાં અને ઉમળકાથી મારા બન્ને હાથ એમણે પકડયા.

"કુસુ, અમે તે દિવસે વાત કરતાં હતાં ને, તે આ છોડી. એનું નામ હેમાંગિની. તને મળવાની એની ઇચ્છા થઇ આવી છે. હેમા, આવ બેન, જો આ તારી બેન સાથે હું તારૂં ઓળખાણ કરાવું." એટલામાં મારા પતિ પણ આવી પહોંચ્યા. હેમાને જોઇને કોઈ નવતર કન્યા એમના ઘરમાં આવી હોય તેમ એમણે આશ્ચર્યચકિત થવાનો ડોળ ઘાલ્યો અને ત્યાંથી એ તો પાછા જતા રહેતા હતા પણ એમનાં કાકી બોલી ઊઠયાં: "બેસને ભાઇ, શું કરવા જતો રહે

છે. આ તો મારા કાકાના છોકરાની છોકરી હેમાંગિની છે. કમુને મળવા આવી છે. હેમા, એમને પ્રણામ કર."

જાણે પોતે મહદ્ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઇ ગયા હોય તેવો ભાવ દર્શાવતા એ કાકીજીને આ નવીન કન્યા સંબંધી અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા.

આમની રચેલી બાજી હું સમજી ગઇ એટલે હેમાંગિનીનો હાથ ઝાલીને હું એને મારા ઓરડામાં લઇ ગઇ. મેં એને મોઢે અને માથે હાથ ફેરવ્યો તો મને જણાયું કે એની ઉંમર પંદરેક વર્ષની હતી અને એ સ્વરૂપવાન હતી. મેં એના મુખ ઉપર હાથ ફેરવ્યો એટલે એ ઓચિંતી ખડખડાટ હસી પડી અને બોલી ઊઠી. "તમે શું કરો છો? મને વશીકરણ કરો છો?"

એના મધુર હાસ્યના રણકારનો એક ક્ષણમાં લોપ થઇ ગયો, અને વળી અમારી વચ્ચે કાળાં વાદળાં ફરી વળ્યાં. મેં એના ગળામાં મારો હાથ નાખ્યો અને હું બોલી, "પ્રિય સખી! હું તને વશીકરણ નથી કરતી. તને જોવાનો હું પ્રયત્ન કરૂં છું."

"મને જોવાનો પ્રયત્ન કરો છો?" એમ બોલતી વળી પાછી એ ખડખડાટ હસી પડી. "હું તે શું કાંઇ તમારી વાડીમાં ઊગતી શાકભાજી છું કે તમે મારા શરીરે હાથ ફેરવીને જુઓ છો!" મને તરત જ ખ્યાલ આવ્યો કે મારી અંધદશાની એને ખબર નહિ હોય. એટલે હું બોલી ": બેન, હું આંધળી છું." એ કાંઇ બોલી નહિ પરંતુ મને લાગ્યું કે એ પોતાના આતુર નયને મારા સામું જોઇ રહી હતી. એનાં નયનોમાં દયા ભરેલી હતી. એ વિચારનિમગ્ન અને ગમગીન થઇ ગઇ. પછી એ બોલી. "હાં, હવે મને ખબર પડી. તેથી જ તમારાં કાકીજીને તમારા પતિએ અહીં તેડાવ્યા હશે."

"ના, તેમ ધારવામાં તમારી ભૂલ થાય છે. મારા પતિએ એમને અહીં તેડાવ્યાં નથી, એ તો પોતાની મેળી અહીં આવ્યાં છે." હેમાંગિની વળી પાછી હસી પડી અને બોલી "બરાબર. એ એમની મેળે જ

આવ્યાં હશે. એમનો સ્વભાવ હું જાણું ને. વગર તેડે એ અહીં આવી પહોંચ્યાં એટલાં એ સ્નેહાળ ખરા, પણ મારા પિતાએ મને કેમ અહીં મોકલી તેનું કારણ કહી શકો છો?" અમે આમ વાત કરતાં હતાં એટલામાં કાકીજી અમારા ખંડમાં આવ્યાં, એટલે હેમાંગિનીએ એમને કહ્યું "ફોઇ, આપણે હવે ઘેર ક્યારે જવાનું?" આ સાંભળીને કાકીજીનો મિજાજ ગયો. એમણે કહ્યું "તારા જેવી છોકરી તો મેં કોઇ જોઇ નહિ. હજુ આપણે આવ્યાં તો હમણાં, એટલામાં ઘેર જવાની વાત કરે છે?"

હેમાંગિનીએ કહ્યું "તમારે તો તમારા ભત્રીજાનું ઘર છે એટલે રહો તેમાં કાંઇ વાંધો નહિ. પણ મારે રહેવાનું શું પ્રયોજન? હું તો તમને સાફ કહી દઉં છું કે હું અહીં રહેવાની નથી." આમ કહીને એણે મારો હાથ પકડયો અને મને પૂછ્યું "કેમ બેન, તમે શું ધારો છો?" મેં એને મારી પાસે બોલાવી પણ એના સવાલનો જવાબ આપ્યો. મારાં કાકીજીને માથે મોટું સંકટ આવી પડ્યું. એમને લાગ્યું કે બાજી કથળશે, તેથી હેમાંગિનીને લઇને સ્નાન કરવાને જવા એ તૈયાર થયા. પણ હેમાંગિની વળગી પડી અને બોલી કે, "હું એમની સાથે નહિ જાઉં, હું તો તમારી સાથે આવીશ" મારાં કાકીજીએ જોયું કે વધારે બહેસ કરવાથી હેમાંગિની હઠ પકડી બેસશે, તેથી એમણે એનું ધાર્યું કરવા દીધું.

અમે બન્ને નદીએ ગયાં. ત્યાં ગયા પછી હેમાંગિનીએ મને પૂછ્યું "તમને કેમ કાંઈ છોકરાં છૈયાં નથી?" એના સવાલથી હું ચમકી. પણ મેં કહ્યું "હું એનું કારણ શું આપી શકું? પ્રભુએ મને નથી આપ્યાં એ જ કારણ."

એ બોલી "ના, તે કારણ નથી. તમે કાંઈ પાપ કર્યાં હશે. મારાં ફોઇને પણ છોકરાં નથી. એમના અંતરમાં તો કિલ્મિષ ભરાયલું છે તેથી એમને છોકરાં નથી, પણ તમારા અંતરમાં એવું શું કિલ્મિષ ભરાયલું છે?" શબ્દો મને અપમાનકારક લાગ્યા પણ મને કશો

જવાબ સૂઝ્યો નહિ. મેં દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો ને અંતરમાં ને અંતરમાં હું બબડી; "પ્રભુ, ખરું કારણ જાણે છે." મને નિઃશ્વાસ નાંખતી જોઈને હેમાંગિની બોલી, "ભલા ભગવાન, કેમ તમે આવો નિસાસો નાખો છો. મારા બોલવાનો તમે એટલો બધો ગંભીર અર્થ લઈ લીધો!" એમ બોલીને એ ખડખડાટ હસી પડી અને આખી નદી ગજવી મૂકી.

૫

ઉપલા બનાવ પછી મારા પતિના ધંધામાં બહુ અંતરાય આવવા લાગ્યા. વીઝીટ કરવા જરા દૂર જવાનું હોય તો એ ના જ કહી દેતા અને દરદી નજીકમાં રહેતો હોય તો પણ ઉતાવળ કરીને એ આવતા રહેતા.

પહેલાં તો એ બપોરે જમતી વખતે અને રાતે અંદરના ખંડમાં આવતા, પણ હવે તો કાકીની સગવડ સચવાય છે કે નહિ તે જોવા એ વારંવાર અંદર આવવા લાગ્યા. કાકી હેમાંગિનીને બૂમ પાડતાં તો એ જ વહેલા વહેલા દોડી આવતા. થોડા દિવસ તો હેમાંગિની કહેલું કામ કરવા લાગી પણ પછી તો એણે તેમ કરવું છેક બંધ કર્યું. કાકીએ પછી ભાઈબાપાથી કામ લેવા માંડ્યું. 'હેમા, હેમા, હેમાંગિની' વિગેરે વહાલ ભર્યાં વચનોથી એ એને બોલાવવા લાગ્યાં, પણ હેમાંગિની મને જ વળગી રહેતી.

આ અરસામાં કલકત્તેથી મારા ભાઈ મને મળવા આવ્યા. એમની નિરીક્ષણ શક્તિ મહા તીવ્ર હતી અને એ કડક ન્યાયાધીશ હતા. આ ન્યાયાધીશ આગળ મારા પતિને પોતાનો બચાવ કરવો મુશ્કેલ થઈ પડશે એમ મને લાગ્યું; તેથી મારા મુખ ઉપર ઉછીનો આનંદ લાવીને ખરી વસ્તુસ્થિતિ મારા ભાઈની દૃષ્ટિથી ગુપ્ત રાખવા મેં પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ વેશ ભજવવામાં મારાથી જરા વધારે આગળ પડતું થઈ ગયું.

મારા પતિ તો ઊંચા નીચા થતા હતા અને મારા ભાઇ કયાં સુધી રહેવાના છે એ જ પૂછયા કરતા હતા. આખરે એમની ધીરજ ખૂટી ગઇ અને અધીરા થઇને મારા ભાઇને મોઢામોઢ પૂછવા માંડયું કે "તમે કયાં સુધી રહેવાના છો?" હવે મારા ભાઇને ગયા વિના છૂટકો નહોતો. જતાં પહેલાં એમણે મારા માથા ઉપર હાથ મૂકયો અને થોડીવાર રહેવા દીધો. એમનો હાથ ધ્રુજતો હતો. એમની આંખમાંથી આંસુ ટપકતાં હતાં અને મંદ સ્વરે એ મને આશીર્વાદ આપતા હતા.

મને ખાસ યાદ છે. તે વખતે એપ્રીલ મહિનો ચાલતો હતો અને સાંજનો વખત હતો. ગામડાના લોકો હાટ ભરાયું હતું ત્યાંથી જરૂરિયાતની ચીજો લઇને પાછા પોતાને ઘેર જતા હતા. જબરૂં તોફાન થવાનો ભય લાગતો હતો, ભીની ભૂમિની વાસ અને પવનની ભીનાશ સર્વત્ર પ્રસરી રહેલી હતી. કદાચ અકસ્માત થાય કે મારાં કપડાં સળગી ઊઠે એ ભયે મારા સૂવાના ખંડમાં જ્યારે એકલી હોઉં ત્યારે દીવો રાખતી નહોતી. સૂવાના ખંડમાં અંધારામાં હું જમીન ઉપર બેઠી હતી અને મારી અંધ સૃષ્ટિના પ્રભુને પોકારી રહી હતી—" હે પ્રભુ, તું અદૃશ્ય છે, હું તને જોઇ શકતી નથી. હું આંધળી છું. હાથમાંથી લોહી નીકળતાં સુધી મારા હૃદયના ભાંગેલા સુકાનને હું સખત પકડી રાખું છું, પરંતુ બળવત્તર મોજાં આગળ હું ટકી શકતી નથી, પ્રભુ, મને ક્યાં સુધી તું તાવી જોઈશ?" પલંગ ઉપર ઊંધું મોઢું ઘાલીને હું ડૂસકે ડૂસકે રોવા લાગી. હું રડતી હતી તે વખતે મારો પલંગ ખસતો હોય એમ મને લાગ્યું. તેજ ક્ષણે હેમાંગિની મારી પાસે આવી. એ મને વળગી પડી અને એણે મારી આંખમાંનાં આંસુ લોહી નાખ્યાં. મારા શયનખંડમાં અંધારામાં એકલી કેમ પડી રહી હશે તે હું જાણુતી નથી. એણે મને કાંઇ પૂછયું નહિ, મેં કાંઈ બોલી નહિ. એણે માત્ર પોતાનો શીતળ કર મારા કપાળ ઉપર મૂકી રાખ્યો, મને ચુંબન કર્યું અને પછી એ ચાલી ગઈ.

બીજે દિવસે સવારે હેમાંગિનીએ હું બેઠી હતી તે વેળાએ એની ફોઇને કહ્યું "જો તમારે અહીં રહેવું હોય તો ભલે રહો, હું રહેવાની નથી. આપણા નોકર સાથે હું ઘેર ચાલી જાઉં છું."

"તારે એકલા જવાની કોઈ જરૂર નથી, હું પણ તારી સાથે જ આવું છું." એમ બોલતાં હસતાં હસતાં મારાં કાકીજીએ મખમલની નાની બોકસમાંથી એક મોતીની વીંટી કાઢી અને બોલ્યાં: "જો હેમા, મારા અવિનાશે કેવી સુંદર વીંટી તારે માટે આણી છે!" હેમાંગિનીએ વીંટી એમના હાથમાંથી ઝૂંટવી લીધી અને પછી પોતાની ફોઈને કહેવા લાગી "જુઓ ફોઇ, મને કેવું સરસ તાકતાં આવડે છે" એમ બોલીને બારીની બહાર તળાવમાં એ વીંટી એણે ફેંકી દીધી. ભય, દિલગીરી અને આશ્ચર્યથી અભિભૂત થયેલાં મારાં કાકીજીએ તો ખીજવાયલી શાહુડીની માફક પોતાના સીસોળીયાં દુશ્મનને ભોંકી દેવા ખડાં કરી દીધાં. એ મારા સામું ફર્યાં અને મારો હાથ ઝાલ્યો "કમુ, આના છોકરાવાદવેડા વિષે એક શબ્દ પણ તું અવિનાશને કહીશ નહિ. એ નકામો ચીઢવાઇ જશે." મેં એમને ખાત્રી આપી કે એ બાબતમાં ગભરાવાની કશી જરૂર નથી. હું આમાંનો એક અક્ષર પણ એમને કહીશ નહિ.

બીજે દિવસે જતાં પહેલાં હેમાંગિની મારી પાસે આવી, મને ભેટી પડી અને બોલી "વહાલાં બેન, મને વિસારશો નહિ," મેં એને શરીરે હાથ ફેરવ્યો અને "બેન, આંધળાની સ્મરણશકિત બહુ સતેજ હોય છે" એમ કહીને મેં એને એક ચુંબન લીધું. હેમાંગિનીના ગયા પછી મારો સંસાર સૂનો થઈ ગયો, હવે હું મારા હાથ પ્રસારીને ફાંફા મારવા લાગી. કે; "મારા શુષ્ક સંસારમાં કોઈ લીલાશ રહેલી છે?"

મારા પતિ આવ્યા. પેલાના જવાથી જાણે એમને કેટલુંયે સુખ થઇ ગયું હોય તેવો એ દેખાવ કરવા લાગ્યા, પરંતુ તે માત્ર દેખાવ જ હતો. એ કહેવા લાગ્યા કે કાકી આવ્યાં હતાં એટલે કામ ધંધામાં બરાબર લક્ષ અપાયું નથી. અત્યાર સુધી તો મારા અને

મારા પતિ વચ્ચે મારો અંધાપો જ આડખીલી હતો; પરંતુ હવે તો બીજીએ આડખીલી વધી...તે હેમાંગિની વિષેનું કૃત્રિમ મૌન. એ તો એના પ્રતિ કેવળ નિષ્કામ જ હોય તેમ દેખાવ કરવા લાગ્યા પણ એના વિષેના પત્રો એમના ઉપર આવતા તે હું જાણતી હતી.

મે માસ ચાલતો હતો એટલામાં એક દિવસ મારી દાસી મારી કને આવી અને પૂછવા લાગી કે "આ બધો શી ધમાલ ચાલી રહી છે? શેઠ કયાં જાય છે?"

મારે માથે ઝઝૂમતું વાદળ હું સમજી ગઇ હતી પણ દાસીને તો મેં એમ જ કહ્યું કે હું કાંઇ જાણતી નથી. આગળ પૂછવાની એ બિચારીની શાની હિંમત ચાલે? એ નિઃશ્વાસ નાખતી ચાલી ગઇ. પછી છેક મોડી રાતે મારા પતિ મારી પાસે આવ્યા. એમણે કહ્યું કે "એક દરદીને જોવા માટે મારે બહારગામ જવાનું છે એટલે કાલે મળસ્કામાં જ મારે નીકળવું પડશે. મને ત્યાં બે ત્રણ દિવસ થશે."

હું પથારીમાંથી બેઠી થઈ, એમના આગળ આવીને ઊભી અને ધાંટો પાડીને બોલી "તમે શું કામ મને જૂઠું કહો છો?" એ બોલતાં જરા ગલવાયા "મેં......મેં તને શું જૂઠું કહ્યું?"

હું બોલી "તમે લગ્ન કરવા જાવ છો."

એ કાંઈ બોલ્યા નહિ. ઓરડામાં પૂર્ણ શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. એ શાંતિનો ભંગ કરતી હું ફરીથી બોલી. "હા કહો." એમણે કહ્યું "હા."

હું ગાજી ઊઠી "હું તમને નહિ મરવા દઉં. ભયંકર ઉત્પાત અને પાતકમાંથી મારે તમને બચાવવા છે. જો હું મારા આ કર્તવ્યથી વિમુખ થાઉં તો પછી હું તમારી પત્ની શા કામની? મારી પ્રભુની સેવા પણ શા કામની? હજુ ય ઓરડામાં શાંતિ જ હતી. હું ભૂમિ ઉપર બેસી ગઈ. મારા પતિના ચરણને બાઝી પડી અને બોલી, મારો શો અપરાધ થયો છે? હું શી બાબતમાં ભૂલી છું? મને સત્ય કહો. તમે શા માટે ફરીથી લગ્ન કરો છો?" મારા પતિએ ધીમે રહીને મને

કહ્યું "હું તને સત્ય જ કહીશ. મને તારો ડર લાગે છે. તારા અંધત્વે તને તેના કિલ્લામાં ઘેરી લીધી છે. તેમાં પ્રવેશ કરવાનો મને માર્ગ નથી. મારે મન હવે તું સ્ત્રી નથી. પ્રભુ જેવી હવે તું મને પૌઢ લાગે છે. મારાથી તારી સાથે જીવન નહિ નિભાવી શકાય. મારે તો હવે એવી સ્ત્રી જોઈએ છીએ કે જેને હું હલાવી કુલાવી શકું, વઢી શકું, ઠપકો દઈ શકું." મેં કહ્યું "તો મારા આ હૃદયને ચીરી નાખો અને જુઓ કે હું તમારે જોઈએ તેવી જ સાધારણ સ્ત્રી છું કે નહિ. મને તમે નવી પરણી લાવ્યા તે વખતે હું જેવી આજ્ઞાંકિત, વિશ્વાસપાત્ર સેવાપરાયણ નવવધૂ હતી તેવી જ આજે પણ છું. હું પ્રભુને સાક્ષી રાખીને કહું છું કે જો હું એકનિષ્ઠ પત્ની હોઉં તો તમે આ અવળું કૃત્ય કરતાં અટકો અને તમે કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળો. તમે તમારી પ્રતિજ્ઞાથી ભ્રષ્ટ થશો તો કાં તો હું વિધવા થઈશ કે હેર્માંગિની મૃત્યુ પામશે." આટલું બોલીને હું બેશુદ્ધ બનીને ભૂમિ ઉપર પડી ગઈ. મને શુદ્ધિ આવી ત્યારે પણ અંધારું જ હતું. પક્ષીઓનો પ્રભાતનો કિલકિલાટ પણ સંભળાતો નહોતો. મારા પતિ ચાલ્યા ગયા હતા.

તે દિવસ આખોય મેં દેવમંદિરોમાં બેસીને પ્રભુ પ્રાર્થનામાં જ ગાળ્યો. સંધ્યાકાળે વાવાઝોડા અને વિદ્યુતના ગડગડાટ સાથે વરસાદ તૂટી પડયો અને અમારા ઘરને હચમચાવી મૂકયું. આવા તોફાનમાં વહાણમાં જતા મારા પતિ ઉપર પણ આફત આવી હશે, છતાં તે આફતમાંથી તેમનું રક્ષણ કરવાને પ્રભુને મેં યત્કિંચિત પણ વિનવણી કરી નહિ. પરંતુ પ્રભુને મેં એવી પ્રાર્થના કરી ખરી, કે, મારા પતિના પાપને લીધે મારું જે કરવું હોય તે કરજો, પરંતુ એમને તો એ પાપમાંથી મુકત જ કરજો.

રાત પૂરી થઈ ગઈ. બીજો આખો દિવસ હું દેવમંદિરમાં જ બેસી રહી. સંધ્યાકાળ થઈ ત્યારે બારણા આગળ કોઈ સાંકળ ઠોકતું અને બારણા ખખડાવતું હોય તેવો અવાજ આવ્યો. બારણા તોડી પાડીને બધા ઘરમાં આવ્યા તે વખતે હું અચેતન અવસ્થામાં ભૂમિ

ઉપર પડી રહેલી હતી. એમણે મને ઊંચકીને મારા ખંડમાં આણી. જ્યારે હું શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે "બહેન" એવો અવાજ મારે કાને આવ્યો. હેમાંગિનીના ખોળામાં માથું મૂકીને હું પડેલી હતી. મેં ડોકું ઊંચું કર્યું એટલે હેમાંગિનીના હાથમાં કંકણનો અવાજ મારે કાને આવ્યો. એ અવાજ લગ્ન કંકણનો હતો.

પ્રભુ, પ્રભુ! મારી પ્રાર્થના નકામી ગઈ? મારા પતિ પતિત થયા! હેમાંગિની નીચી વળી અને એના મધુર સ્વરે મને કાનમાં કહેવા લાગી "પ્રિયતમ બહેન, અમારા લગ્ન સફળ થાય તેવો તમારો આશીર્વાદ લેવા હું આવી છું." વૃક્ષ ઉપર વીજળી પડવાથી તેના થડની જેવી ગતિ થાય છે તેવી મારી ગતિ થઈ. હું બેઠી થઈ અને મહા પરાકાષ્ઠાએ દુઃખભારથી બોલવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો. "તને આશીર્વાદ આપવામાં મને શો વાંધો છે? તેં મારું કાંઈ ભૂંડું કર્યું નથી." હેમાંગિની હર્ષિત થઈને હસવા લાગી અને બોલી "ભૂંડું? તમે પરણ્યાં તે ઠીક હતું અને હું પરણી તેને તમે ભૂંડું કહો છો?" મેં પણ જવાબમાં હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને મારા મનમાં જ હું બોલી; "આ સૃષ્ટિમાં મારી પ્રાર્થના એ કાંઈ અંતિમ નિર્ણય નથી પ્રભુની ઇચ્છા જ અંતિમ નિર્ણય છે. વિપત્તિઓ ભલે મારા શિર પર આવી પડે. પરંતુ પ્રભુમાંની મારી શ્રદ્ધા અને આશાને વિપત્તિઓ ચલિત ન કરે એટલું જ હું માગું છું."

હેમાંગિનીએ મને પ્રણામ કર્યા અને મારા ચરણને સ્પર્શ કર્યો. મેં એને આશીર્વાદ આપ્યો "તુ સુખી થા અને સતત્ વૈભવ ભોગવ." હેમાંગિનીને હજુ સંતોષ ન વળ્યો. એણે કહ્યું "પ્રિયતમ બેન, મને એકલીને આશીર્વાદ આપે નહિ ચાલે. તમારે અમારૂં સુખ પરિપૂર્ણ કરવું જોઇએ. તમો સંતના પવિત્ર હસ્તે તમારા ઘરમાં મારા પતિને પણ પાવન કરવાના છે, ઊભા રહો, હું એમને તમારી સમક્ષ તેડી લાવું."

મેં કહ્યું; "જા તેડી લાવ." થોડીવાર પછી મને પરિચિત પગરવ સંભળાયો. "કમુ, કેમ છે?" હું ચમકી ઊઠી. ધરણીને મેં સ્પર્શ કર્યો અને બોલી ઊઠી, "કોણ મોટાભાઇ?" હેમાંગિની ખડખડાટ હસી પડી "હજુએ તમે એમને મોટાભાઈ કહો છો? કેવું અજુગતુ! હવે એમને નાનાભાઈ કહો અને એમના કાન આમળો, એમની જરા મશ્કરી કરો; કારણ કે એ મને, તમારી નાની બેનને પરણ્યા છે."

હવે જ મને સમજાયું કે મારા પતિ મહાન પાતકથી બચી ગયા છે. એ પતિત નથી થયા. મારા મોટાભાઇએ કોઈ દિવસ લગ્ન કરવાં જ નહિ એવો નિશ્ચય કર્યો હતો, અને મારી માતાના મૃત્યુ પછી એને પરણવાનો આગ્રહ કરનાર કે ઇચ્છા ધરાવનાર કોઈ પવિત્ર જન નહોતું, એમને બિચારાને મારા લીધે જ પરણવું પડયું. મારી નિરાધાર અને અપંગ દશાએ જ એમની પાસે આવું પગલું ભરાવ્યું.

મારી આંખમાંથી આનંદાશ્રુ વહેવા માંડયાં અને તે મારા ગાલ ઉપર ટપકવા લાગ્યાં. હું તે અશ્રુ ખાળવા પ્રયાસ કરવા લાગી પણ ન ખાળી શકી. મોટા ભાઇએ ધીમે રહીને મારે માથે હાથ પસવાર્યો, હેમાંગિની મને વળગી પડી અને હસવા લાગી.

હવે મારા પતિના આવવાની રાહ આતુરતાથી જોતી હું આખી રાત મારી પથારીમાં જાગતી પડી રહી. હું ધારતી હતી કે હવે શરમ અને નિરાશાથી એ માથું ઊંચું નહિ કરી શકે અને એમને મરવા જેવું લાગશે છેક મધરાતે મારું બારણું ઉઘડયું. હું પથારીમાં બેઠી અને મેં કાન માંડયા. મારા પતિના જ પગલાં જણાતાં હતાં. મારૂં હૃદય ધડકવા લાગ્યું, એ મારી પથારી પાસે આવ્યા અને એમના હાથમાં મારો હાથ લીધો.

"તારા મોટા ભાઈએ મને પાયમાલીથી બચાવ્યો. એક ક્ષણની ઘેલછાથી હું અવનતિને માર્ગે ધસડાતો હતો, મોહે મને ઘેરી લીધો હતો, તેની જાળમાંથી છૂટવું મને અશકય જણાતું હતું. હું તે દિવસે

જવાને વહાણુમાં બેઠો તે વખત મારા મન ઉપર કેટલો બધો ભાર હતો તે મારો પ્રભુ જ જાણે છે. તોફાનનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું હતું અને તેણે આકાશને પણ ઘેરી લીધું હતું. આ બધાથી જો કે મને ભય તો લાગ્યો જ હતો, છતાં મારા જીવનને મેં જે ગાંઠથી બાંધ્યું હતું તે ગાંઠ છોડી નાખી તેમાંથી મારી જાતને મુક્ત કરવા ડૂબી મરવાની મારા અંતરની ગુપ્ત ઇચ્છા હતી, હું મધુગ્રામ જ પહોંચ્યો, ત્યાં તો મારી મુક્તિના મંગળ સમાચાર સાંભળ્યા. મારા ભાઈના હેમાંગિની સાથે લગ્ન થઇ ગયા હતા. તું માનશે? એ ખબર સાંભળીને જેટલો હર્ષ થયો તેટલી જ મને શરમ લાગી, હું લાગલો જ ફરીથી વહાણુમાં બેસી ગયો. આત્મસાક્ષાત્કારની એ અમૂલખ પળે મને સમજાયું કે તારા વગર મારૂં સુખ અન્યત્ર છે જ નહિ. તું મારી દેવી છો."

હું હસી અને બોલી ઊઠી "નહિ, નહિ. હું એક ક્ષણ પણ દેવી બનવા માગતી નથી. હું માત્ર તમારી એક સાધારણ સ્ત્રી છું, તમારી નાની પત્ની છું."

"પ્રિયતમા, હજુ પણ મારે તને કાંઈ કહેવાનું રહ્યું છે. મને હવે તારો પ્રભુ કહીને લજ્જિત ન કરી મૂકીશ." બીજે દિવસે શંખનાદના હર્ષધ્વનિથી અમારૂં નાનું ગામ ગજી ઊઠ્યું; પરંતુ જે રાત્રે અમારૂં સર્વનાશ થવાની તૈયારીમાં હતું તે રાત્રિનો કોઇએ ઇશારો સરખો કર્યો નહિ.

ø

૧૪

રાજ્યાભિષેક

નવેન્દુશેખરના અરુણલેખા વેરે લગ્ન થયાં ત્યારે લગ્નના અધિષ્ઠાતા દેવ ચોરીના અગ્નિની પાછળ ઊભા ઊભા આમમાં હસી રહ્યા હતા. અરે, દેવતાઓની ક્રીડા અમો ગરીબ બિચારા મર્ત્યલોકના માનવીને હાંસી ખેલ નથી.

નવેન્દુના પિતા પૂર્ણેન્દુ સરકારના અંગ્રેજ અધિકારીઓમાં ઠીક જાણીતા હતા. એમના જીવન પ્રવાસમાં સરકારી અમલદારોને સલામો ભરી ભરીને એ રાયબહાદુર સુધી પહોંચી ગયા હતા. હજુ તો એમને બહુ મોટી મોટી આશાઓ હતી. "રાજા"ના માનવંતા ઈલ્કાબ ઉપર એમની નજરે ચોંટી હતી. પરંતુ એમની એ આશા ફળીભૂત ન થઈ અને પંચાવન વર્ષની વય સલામો ભરી ભરીને ઝૂકી ગએલી એમની ડોક નિત્યને માટે અગ્નિની ચિતામાં આશ્રય ખોળવા ચાલી ગઈ. અને આવી રીતે જ્યાં આ સંસારના માનમરતબા અને વૈભવ કશી વિસાતમાં નથી એવા પ્રદેશમાં એમને મૃત્યુએ દેશનિકાલ કરી દીધા.

વર્તમાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પ્રમાણે બળ નાશ પામતું નથી પરંતુ તેનું માત્ર રૂપાન્તર અને સ્થાનાન્તર જ થાય છે. એ ન્યાયે પૂર્ણેન્દુનું ચંચળ, ભાગ્યદેવીના અનુચર સમું બળ એમના પનોતા પુત્રમાં ઊતરી આવ્યું અને હવે પવનના ઝપાટે ઉંચાં નીચાં થતાં કોળાં કે દુધીની માફક ઊંચા હોદ્દા ધરાવતા અંગ્રેજ અમલદારોના બારણે નવેન્દુશેખરનું માથું ઊંચું થવા લાગ્યું.

જે કુળમાં એનું લગ્ન થયું હતું તેમની પરંપરાની પ્રથા આમના કરતાં તદ્દન ઊલટી હતી. નવેન્દુનો જ્યેષ્ટ સાળો પ્રમથનાથ એનાં સગાંહવાલાં અને આત્મીયજનનો પ્રાણ થઈ પડ્યો હતો. એના

પાડોશીઓ અને એના સંસર્ગમાં આવનારા, સર્વ વાતમાં એનું જ અનુકરણ કરતા હતા. એ ગ્રેજ્યુએટ થયો હતો અને વ્યાવહારિક બુદ્ધિવાળો હતો, પરંતુ એ કોઈ ઊંચા અધિકાર ઉપર નહોતો. એને મોં માગ્યો પગાર નહોતો મળતો, તેમ એને મોટી લાગવગ પણ નહોતી. કોઈ અધિકારી એને મદદ કરે એવો નહોતો, કારણ કે અંગ્રેજ લોકો એને દૂર રાખવા માગતા હતા તેથી એ પણ એમનાથી દૂરનો દૂર જ રહેતો હતો. એટલે એની કીર્તિ એના કુટુંબ અને મિત્રમંડળમાં જ પ્રસરેલી હતી. બહાર એને કોઇ ઓળખતું નહોતું.

પ્રમથનાથ એકવાર ત્રણેક વર્ષ વિલાયત રહી આવ્યો હતો. તે વખતે એનું સ્વાગત ત્યાં સારૂં થયું હતું એટલે તે સ્વાગતના વિચારે પોતાના દેશની દીન અને દુઃખી દશાનું એને વિસ્મરણ થયું હતું. એ ત્યાંથી યૂરોપિયન ઠાઠમાં જ અહીં આવ્યો. એનાં ભાંડુઓને એ ઠીક ન લાગ્યુંઃ પરંતુ સમય જતાં એ ટેવાઈ ગયાં અને યૂરોપિયન પોષાક જો કોઈને પણ સુંદર રીતે શોભતો હોય તો તે પ્રમથનાથને જ છે એવી એમની માન્યતા દૃઢ થતી ચાલી, અને આ પ્રમાણે પ્રમથનાથના ગૌરવમાં એ સહભાગી બન્યાં.

વિલાયતથી પાછા આવ્યા પછી એંગ્લો-ઇન્ડીયનોની સાથે બરાબરી કરીને કેવી રીતે રહેવું તે પાઠ દેશને શીખવવાનો એણે નિશ્ચય કરી દીધો. એ એમ માનતો હતો કે આપણા દેશબાંધવો જે એવું માને છે કે એંગ્લો-ઇન્ડીયનોને આપણે નમતા જઇએ તો જ એમ આપણને દાદ દે. લોકો એમ માનવામાં પોતાનું સ્વમાન ભૂલી જાય છે અને અંગ્રેજોને અન્યાય કરે છે.

વિલાયતથી એ પાછો આવ્યો ત્યારે પ્રખ્યાત ઈંગ્લીશ સદ્‌ગૃહસ્થોના પરિચયપત્રો એ લેતો આવ્યો હતો; એટલે તે પત્રોને લીધે એંગ્લો-ઇન્ડીયન મંડળમાં એનો પરિચય થયો હતો. કોઇવાર ટી પાર્ટીમાં, કોઇવાર ભોજનમાં અને રમતગમતોમાં, એમ અનેકવાર એ

અને એની પત્ની અંગ્રેજોના આતિથ્યનો લાભ લેવા લાગ્યાં. ઈંગ્લીશ સોસાયટીમાં ભળવા પોતે ભાગ્યશાળી નીવડયો એથી એ હર્ષઘેલો બની ગયો, અને એ આનંદ એના શરીરની રગેરગમાં પ્રસરી ગયો.

આ અરસામાં એક નવી રેલ્વે લાઇન ખૂલતી હતી. એ ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયાના મેળાવડામાં ભાગ લેવા અને નવી ટ્રેનમાં બેસીને સહેલગાઓને કરવા લેફ્ટેનંટ ગવર્નર સાહેબે પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા સરકારનાં ખેરખાંહોને આમંત્રણ કરેલું હતું. પ્રમથનાથને પણ આ આમંત્રણનો લાભ મળ્યો. સહેલગાહેથી પાછાં ફરતાં એક યૂરોપિયન પોલીસ સાર્જન્ટે કેટલાક હિંદુ સદ્‌ગૃહસ્થોને ભારે અપમાન કરીને ગાડીમાંથી ઊતારી પાડયા. યૂરોપિયન પોષાકમાં પ્રમથનાથ પણ તેજ ડબામાં હતો એટલે બીજાઓની સાથે એ પણ ઊતરી જતો હતો; પરંતુ સાર્જન્ટે એને કહ્યું; "તમે બેસી રહો, તમારે ઊતરી જવાની જરૂર નથી."

પ્રમથનાથ પ્રત્યે સાર્જન્ટે આવો પક્ષપાત દેખાડયો એટલે પ્રથમ તો એ ફુલાઈ ગયો; પરંતુ ગાંડી ચાલવા લાગી ત્યારે એનું હૃદય એને ડંખવા લાગ્યું. એ મોટા વિચારમાં પડી ગયો. એની આંખમાંથી ઊનાં ખળખળતાં આંસુ વહેવા લાગ્યાં. એને ક્રોધ ચઢી ગયો એટલે એના હૃદયના ધબકારાનો વેગ વધી ગયો. દેવની મૂર્તિ પધરાવેલા રથને જોડેલા એક ગધેડાની વાત એને યાદ આવી. રસ્તે જતા લોકો પેલા રથમાં પધરાવેલા દેવને પ્રણામ કરતા હતા અને રથ ચાલવાથી પવિત્ર થયેલી ભૂમિની રજકણ માથે ચઢાવતા હતા. મૂર્ખ ગધેડો એમ માનતો હતો કે આ બધું માન પોતાને જ મળે છે. પ્રમથનાથ મનમાં જ બોલ્યો કે આ ગધેડામાં અને મારામાં અંતર માત્ર એટલો જ કે, મને જે માન મળ્યું તે મને નથી મળ્યું પણ મારા શરીર ઉપર હું જેનું વહન કરી રહ્યો છું, તેને મળ્યું છે, એ વાત ગધેડાના સમજવામાં ન આવી; પણ મારા સમજવામાં તો આજે આવી."

પ્રમથનાથ મેળાવડામાંથી ઘેર આવ્યો, ઘરનાં બધાં છોકરાંને

પોતાની પાસે બોલાવ્યાં, એક હોળી સળગાવી અને તેમાં પોતાનાં તમામ યૂરોપિયન વસ્ત્રો એક પછી એક બાળી નાંખ્યાં, તેમની હોળી કરી. છોકરાં હોળીની આસપાસ નાચવા કૂદવા લાગ્યાં અને જેમ ભડકો વધવા લાગ્યો તેમ વધારે આનંદી બન્યાં. આ બનાવ પછી ઈંગ્લીશ સોસાયટીમાં ભળવાનું એણે તજી દીધું અને પોતાના ઘરમાં ભરાઈ બેસવાનું વધારે પસંદ કર્યું. એના મિત્રોએ તો પૂર્વવત્ એક અંગ્રેજને ઘેરથી બીજાને ઘેર પોતાનાં પાઘડીવાળાં માથાં નમાવતા જવાનું ચાલુ જ રાખ્યું.

ભાગ્યવશાત્ નવેન્દુશેખરને આ પ્રથમનાથને ઘેર જ પરણવું પડયું. નવેન્દુની સાળીઓ બધીએ ભણેલી અને રૂપાળી હતી. એને એમ થયું કે મેં ઠીક વાઘ માર્યો છે; પરંતુ પોતે એ લોકોને જમાઈ તરીકે પ્રાપ્ત થયો છે એમાં એમનું ભાગ્ય પણ કાંઈ જેવું તેવું નથી, એવો ઈશારો કરવામાં એ પાછો ન હઠયો.

કેટલીકવાર તો યૂરોપિયનોએ એના પિતાને લખેલા પરચુરણ વિષયના પત્રો જાણ્યું અજાણ્યું કરીને એ પોતાની સાળીઓને બતાવતો. અને આ યૌવનમદમાતી સુંદરીઓ પોતાના પક્વ બિંબ જેવા લાલ અધરોષ્ટ મલકાવીને મશ્કરી કરતી હસી પડતી; ત્યારે આ ભાગ્યશાળી પોતાની ભૂલ થઈ સમજી ઝંખવાણો પડી જતો.

બધી સાળીઓમાં રૂપ અને ચતુરાઈમાં લાવણ્યલેખા વધી જતી. એક સપરમે દિવસે એણે નવેન્દુની મશ્કરી કરી. નવેન્દુના શયનખંડમાં પથ્થરની છાટ ઉપર ચકચકિત થાય તેવા પોલીશ કરેલા બે જોડી ઈંગ્લીશ બૂટ મૂકી દીધા, તેને ચંદન કર્યું, પુષ્પો ચઢાવ્યાં, ત્યાં આગળ અગરબત્તીનો ધૂપ કર્યો અને બે મીણબત્તી સળગાવીને મૂકી દીધી. આ પ્રમાણે જાણે દેવની મૂર્તિ પધરાવી હોય તેવો ઘાટ કર્યો. નવેન્દુ શયનખંડમાં આવ્યો એટલે બે બેનો એની બે બાજુએ ઊભી રહી અને ડાહ્યી થઈને બોલીઃ "આ તમારા દેવને નમન કરો

અને એમના આશીર્વાદથી સુખી થાવ." ત્રીજી બેન કિરણલેખાએ વળી જુદી જ યુક્તિ કાઢી. કેટલાક વખતથી એક ચાદર ઉપર રેશમથી એણે નામ ભરવા માંડયાં હતાં, એણે અત્યાર સુધીમાં એ ચાદર ઉપર લગભગ જોન્સ, સ્મીથ, બ્રાઉન, થોમસન વગેરે સોએક અંગ્રેજોનાં નામ ભર્યાં હતાં. નામાવલિની આ ચાદર તૈયાર થઈ એટલે એણે તે નવેન્દુને વિધિપુરઃસર ભેટ આપી.

ચોથીનું નામ શશાંકલેખા હતું. એ હજુ બાળક હતી. એણે નવેન્દુને કહ્યું "હું તમને એક માળા બનાવી આપીશ એટલે તમારા દેવ, સાહેબ લોકોના જાપ જપવા તમને ઠીક ફાવશે." બીજી બેનોએ એને ઠપકો આપ્યો: "જા જા. અક્કલ વગરની; એવું કહેવાય કે?"

નવેન્દુશેખરના મન રૂપી કિલ્લા ઉપર લજ્જા અને આવેશે ઘેરો ઘાલવા માંડયો. છતાં એ સાળીઓનો, તેમાં પણ ખાસ કરીને સૌથી મોટી, સૌથી જે ઘણી સ્વરૂપવતી હતી તેનો સહવાસ એ ન છોડી શકયો. એનામાં મધ અને વિષ બન્ને ભરેલાં હતાં. નવેન્દુના હૃદયે બન્નેનો સ્વાદ ચાખ્યો હતો. ભમરો અંધ બનીને પુષ્પ આગળ પણ ગણગણ્યા જ કરે છે. એનાથી તેનો ત્યાગ થઈ શકતો જ નથી.

સાળીઓના સહવાસનો નવેન્દુને એટલો બધો મોહ લાગ્યો હતો કે હવે એ ખુલ્લે ખુલ્લું કહેવા લાગ્યો કે મને અંગ્રેજોની મહેરબાનીની કાંઈ પરવા નથી, છતાં એનું વર્તન જુદું જ હતું. જાય બડા સાહેબને સલામ ભરવા, પણ કહે કે "સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીનું ભાષણ સાંભળવા જાઉં છું." દાર્જીલીંગથી પાછા ફરતા છોટા સાહેબને લેવા માટે એ સ્ટેશન ઉપર સામો જાય, પણ પોતાની સાળીઓને એમ કહે કે "એ તો મારા નાના કાકા આવવાના છે, તેમને હું સ્ટેશન ઉપર લેવા જાઉં છું." આ પ્રમાણે સાહેબો અને સાળીઓ વચ્ચે બિચારા નવેન્દુની સ્થિતિ સૂડી વચ્ચેની સોપારી જેવી થઈ

હતી. બધી સાળીઓએ એવો સંકેત કર્યો કે એમને સાહેબોનો સંગ તજાવી જ દેવો, અને તેમ કર્યા સુધી જંપવું જ નહિ.

(birthday honours)ના લીસ્ટમાં નવેન્દુનું નામ પણ આવવાનું છે. એટલે રાયબહાદુર બનીને સરકારની મહેરબાનીના સ્વર્ગની સીડીનું પ્રથમ પર્ગથિયું એ ચઢી જશે. આ ખુશ ખબરની વધાઈ પોતાની સાળીઓને કહેવાની નવેન્દુની હિંમત ન ચાલી. એક દિવસ રાતે ચંદ્ર પૂર્ણ કલામાં ખીલી રહ્યો હતો તે વખતે નવેન્દુનું હૈયું હર્ષ જીરવી શકતું નહોતું એટલે હર્ષનો ઊભરો એણે પોતાની પત્ની આગળ ખાલી કર્યો. બીજે જ દિવસે નવેન્દુની સૌભાગ્યવતી પોતાની મોટી બહેનને ઘેર આવી અને ગદ્‌ગદ્ કંઠે પોતાનું દુર્ભાગ્ય દુઃખ રડવા લાગી.

લાવણ્યાએ કહ્યું; " એમાં એટલી બધી ગભરાઈ કેમ ગઈ ? એ રાયબહાદુરનું પૂછડું લગાડે જ નહિ."

અરુણાએ કહ્યું; "બહેન, હું બીજું ગમે તે બનવા તૈયાર છું, પણ મારે રાયબહાદુરાણી તો બનવું જ નથી. " વાત એવી હતી કે એમના ઓળખાણમાં એક ભૂતનાથબાબુ કરીને રાયબહાદુર હતા તેની વાત એ જાણતી હતી તેથી એને રાયબહાદુરની બહુ ચીઢ હતી.

લાવણ્યાએ એને શાંત પાડી અને મીઠા સ્વરે કહ્યું; " એ બાબતમાં તું જરાએ ગભરાઈશ નહિ. એમને રાયબહાદુર થતા અટકાવવા એ મારૂં કામ. "

લાવણ્યાનો પતિ નીલરત્ન બાબુ બકસરમાં વકીલાત કરતો હતો. લાવણ્યાએ નવેન્દુને તેડાવવાનો પતિ પાસે પત્ર લખાવ્યો. નવેન્દુ તો તૈયાર જ હતો. પત્ર પહોંચતાં જ એ બકસર જવા નીકળ્યો.

લાવણ્યાને બકસરનાં હવાપાણી માફક આવી ગયાં હતાં. એના ગાલ ઉપર લાલી આવી હતી. એના સૌંદર્યમાં નવેન્દુનાં નયનો મોહી પડ્યાં. એની આંખે લાવણ્યા પુષ્પવલ્લરીથી લચી રહેલી મધુ વર્ષાવતી મધુર માલતી સમી લાગી.

નવેન્દુને જન્મારામાં આવો આનંદ જણાયો નહોતો. એક તો તન અને મનનું સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય, અને તેમાં વળી સૌન્દર્યવતા મીઠા સ્વભાવની વિનોદી લાલિતાંગી સાળીનો સહવાસ; પછી શું જોઈએ ? એ તો હવામાં અદ્ધર ઊડવા લાગ્યો.

સવારમાં રોજ ગંગાજી ઉપર એ ફરવા જતો હતો. એ ફરીને આવતો તે વખતે શિયાળાના સૂર્યનાં મૃદુ કિરણો, એક બાળાની બાહુવલ્લરીમાં સમાઈ જઈને પ્રેમીઓ જેવી હૂંફ મેળવે છે, તેવી હૂંફનો અનુભવ નવેન્દુને કરાવતાં. એ ફરીને ઘેર આવે ત્યારે એની સાળી ભોજનની કેટલીક વાનીઓ તૈયાર કરતી હોય, એટલે તેમાં તેને એ સહાય કરવા મંડી પડતો અને ડગલે અને પગલે તે કળામાં પોતાની અજ્ઞાનતાનું અને બુદ્ધિની ખામીનું પ્રદર્શન કરાવતો; છતાં પોતે પોતાની આવડતમાં બિલકુલ સુધારો કરવા મથતો નહિ એટલે સાળી અને ઉધડો લેતી, ઝાંસા કરતી; પરંતુ સાળીના સ્નેહના ઝાંસા એને મીઠાં મધ જેવા લાગતા હતા.

બપોરે કકડીને ભૂખ લાગેલી હોય અને તેમાં સાળીનો વિશેષ આગ્રહ, એટલે એ આડે હાથે પેટ ભરીને જમતો. પછી પત્તા રમવા બેસતો તેમાં પણ એ પોતાની બીનઆવડત જ જણાવતો. એ લુચ્ચાઈ કરતો, પોતાના સામાવાળીઆનાં પત્તાં છાનોમાનો જોઈ લેતો, ઝઘડો નાખતો પણ રમતમાં એ કદીએ જીતતો નહિ; છતાં વિચિત્ર વાત એ હતી કે હાર એ કબુલ કરતો નહીં.

છતાં એક બાબત તો એણે દબાવી દીધી હતી. તે એ કે અહીં આવ્યા પછી પોતાના જીવનનું અંતિમ ધ્યેય સાહેબોની મહેરબાની– તે મેળવવાનું એ ભૂલી ગયો હતો. આપણે આપણા સ્નેહીઓનાં હૃદયને પ્રેમથી અને હેતથી જીતી લઈએ છીએ ત્યારે તેમના સહવાસમાં આપણને કેવું અપૂર્વ સુખ મળે છે, તે હવે એને સમજાવા લાગ્યું હતું.

વળી એ નવીન વાતાવરણમાં વિહરતો હતો. લાવણ્યાનો પતિ નીલરત્ન બહુ બાહોશ અને પ્રથમ પંક્તિનો વકીલ ગણાતો હતો. પણ સાહેબોને સલામો ભરવા જવાની એ ચોખ્ખી ના પાડતો તેથી ઘણા એને દોષ દેતા હતા. એ બધાને નીલરત્ન કહેતો કે "જુઓ, તમે કહો છો તે બધું ઠીક છે. પરંતુ હું એમની સાથે વિનય અને સભ્યતાથી વર્તું અને એ લોકો તેવી રીતે વર્તે નહિ તો પછી મારો વિનય અને સભ્યતા તો કંઈ હિસાબમાં જ નહિ ને? રણની રેતી ઘણીએ સોળી અને ચમકતી હોય છે. પરંતુ, એ રેતીમાં કોઈ બી વાવવા નહિ જાય. એ તો કાળી ભૂમીમાં જ્યાં બીનું વૃક્ષ થાય તેને ફળફૂલ આવે, ત્યાં જ વાવશે.

ભવિષ્યનો વિચાર કર્યો વિના નવેન્દુએ નીલરત્નના જ વિચારો ગ્રહણ કર્યો. એના મર્હુમ પિતાએ અને એમના ગુજર્યા પછી એણે ક્ષેત્રને બહુ કાળજીપૂર્વક તૈયાર કરી દીધું હતું. બીજ ઉછરી આવવાને તેને પૂરતું પાણી પાયું હતું એટલે રાયબહાદુરશીપના છોડવાના અંકુર આપોઆપ ભૂમિમાંથી બહાર ફૂટવા લાગ્યા હતા. તેને વિશેષ પાણીની હવે જરૂર નહોતી. યુરોપિયનોના મોજશોખને માટે એણે ઘણો બારે ખર્ચ કરીને સુંદર રેસકોર્સ બાંધી આપ્યું હતું. આ રેસકોર્સ તેજ એનું ક્ષેત્ર.

એટલામાં કોંગ્રેસની તૈયારીઓ થવા લાગી, તેને માટે ફંડ ઉઘરાવવાનું નીલરત્નને પણ કહેવામાં આવ્યું. નવેન્દુ એ ચિંતામાંથી મુક્ત હતો એટલે એ તો એની સાળી સાથે વિવિધ પ્રકારની પત્તાં, શેતરંજ વિગેરે રમતો રમવામાં મશગુલ રહેતો હતો. એવામાં નીલરત્ન ઉઘરાણાનું લીસ્ટ લઈને એની પાસે આવી પહોંચ્યો અને કહ્યું. "આમાં નાણાં ભરી આપો સાહેબ."

નવેન્દુ આ દિશામાં બિલકુલ હતો નહિ એટલે તો મુંઝાયો પરંતુ લાવણ્યા જાણે એનો પક્ષ લેતી હોય એમ ચિંતાજનક સ્વરે બોલી. "અરે, એવું ન કરશો. એથી તો તમે તમારી રેસકોર્સનું

સત્યાનાશ વાળી નાંખશો." નવેન્દુ લપલપાટ કરતો બોલી ઊઠયો. "શું તમે એમ ધારો છો કે રાત દિવસ હું એનો જ વિચાર કર્યા કરૂં છું?" નીલરત્ને ખાતરી આપી કે "તમે ગભરાશો નહિ; છાપામાં એમ તમારૂં નામ નહિ આપીએ."

લાવણ્યા ચિંતાતુર ભાવ દર્શાવતી બોલી. "તોએ પણ મને તો એ જોખમ ભરેલું લાગે છે. વાત એક મોઢેથી બીજે મોઢે જતાં કંઇ વાર લાગે છે?" તેમ તેમ નવેન્દુને પાણી ચઢતું ગયું. એ ભાર દઈને બોલ્યો. "મારૂં નામ છાપામાં આવશે તેથી મારી કીર્તિને કાંઈ ઝાંખ લાગવાની નથી." એમ બોલીને એણે નીલરત્નના હાથમાંથી ઉઘરાણાનું લીસ્ટ ઝુંટવી લીધું અને એક હજાર રૂપીઆ ભરી આપ્યા. બિચારાને મનમાં તો એવી ઇચ્છા થઇ આવી કે છાપાવાળા મારૂં નામ ન છાપે તો સારૂં. લાવણ્યા કપાળ કુટતી જાણે કેવી ચીડાઈ ગઈ હોય તેમ બોલી. "અરે–આ–તમે–શું–કરી નાખ્યું?" નવેન્દુ ગર્વપૂર્વક બોલ્યો. "કશું ખોટું કર્યું નથી."

લાવણ્યા ચીપીચીપીને બોલવા લાગી. "પણ સીલ્ડા સ્ટેશનના ગાર્ડ સાહેબ, વ્હાઇટવે કંપનીનો પેલો તમારો સાહેબ, હાર્ટ બ્રધર્સવાળો પેલો તમારો સાહેબ, આ બધાનો પ્રકોપ તમારા ઉપર ઉતરી આવશે. એ લોકો તમારી સાથે બેસીને શેમ્પેન નહિ પીએ, તમારૂં આમંત્રણ નહિ સ્વીકારે. વળી તમે એમને મળશો ત્યારે તમારી પીઠ એ નહિ થાબડે; આ બધાનો પુખ્ત વિચાર કરજો."

"એથી મારા હૃદયને કારી ઘા લાગવાનો નથી." નવેન્દુ બચકું ભરતો હોય એમ બોલ્યો.

આ પછી કેટલાક દિવસ વ્યતિત થઇ ગયા. એવામાં નવેન્દુ એક દિવસ ચા પીવા બેઠો હતો. અને ચાહ પીતાં પીતાં છાપું પણ વાચતો હતો એવામાં તેમાં એક "એકસ"ના નામની સહીવાળો પત્ર એની દૃષ્ટિએ પડ્યો. એણે એક હજાર રૂપીઆ જેવી મોટી રકમ ભરી આપી હતી તેથી એ પત્ર લખનારે એનો ઘણો આભાર

માન્યો હતો, અને વિશેષમાં જણાવ્યું હતું કે તમારા જેવા ગૃહસ્થે કોંગ્રેસમાં જોડાઈને કોંગ્રેસને નવું બળ આપ્યું છે.

"અરેરે, પિતા પૂર્ણેન્દુશેખર, કોંગ્રેસનું બળ વધારવાને માટે તમે આ બબુચકને દુનિયામાં જન્મ આપ્યો?" આવી ગ્લાનિ નવેન્દુને થઈ આવી. આવા દુર્ભાગ્યનાં કાળાં વાદળમાં પણ એને રૂપેરી રેખા જણાતી. એંગ્લો-ઇન્ડીયનો એને પોતાના પક્ષમાં રાખવા અને કોંગ્રેસવાળાઓ એને તેમના પંથમાં આકર્ષવા જીવતોડ મંથન કરી રહ્યા હતા એ ઉપરથી એ કાંઇ સાધારણ વ્યક્તિ નથી એમ અભિમાન લેવાનું કારણ એને મળી આવ્યું એટલે હર્ષથી ફુલાતો નવેન્દુ પેલું છાપું લઇને પોતાની સાળી પાસે ગયો અને તમાંનો પેલો પત્ર એને વંચાવ્યો. જાણે પોતે કાંઈજ ન જાણતી હોય તેમ આશ્ચર્યચકિત થઇ એ બોલી ઊઠી, "હાય હાય, આ શી પીડા? આ તો બધું બહાર પડી ગયું! તમારી ઉપર આવી છબી કોણે કેળવી? એ માણસ કેટલો દુષ્ટ હોવો જોઈએ?" નવેન્દુ હસી પડયો "હવે એવી બાબતો દેવામાં કાંઇ માલ નહિ લાવણ્યા. હું તેને ક્ષમા આપું છું અને તેનું ભલું જ ઇચ્છું છું."

બે એક દિવસ પછી કોંગ્રેસનું એક એંગ્લો-ઇન્ડીયન પત્ર ટપાલમાં નવેન્દુને મળ્યું. એમાં "જાણનાર" એવા તખલ્લુસથી લખાયેલો પત્ર છપાયો હતો. એ પત્રમાં ઉપર જણાવેલા પત્રનું ખોટાણું બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું. એમાં લખ્યું હતું કે બાબુ નવેન્દુશેખર સાથે અંગત પરિચય મેળવવા જે ભાગ્યશાળી થાય છે તે એક પળ પણ આવી અશક્ય વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકે નહિ. એમાં એમની બદનક્ષી કરવામાં આવી છે એ વાતમાં સત્યનો અંશ સરખો નથી, ચિત્તો વાઘ જો પોતાના શરીર ઉપરના ચટાપટા બદલી શકે તો જ નવેન્દુ કોંગ્રેસવાદી થઇ શકે. એ તો નમદ સોનું છે. એ કાંઈ સરકારી નોકરી મેળવવામાં નિષ્ફળતા પામેલો ઉમેદવાર કે કેસો વિનાનો બેરીસ્ટર નથી; તેમ એ થોડો વખત વિલાયત રહી આવ્યા

પછી તે દેશની રીતભાત અને પોષાકનું વાંદરાની માફક અનુકરણ કરીને એંગ્લો-ઈન્ડીયન સોસાયટીમાં ઘુસાઈ ગયેલા અને ત્યાંથી ખાસડાં ખાઈને પાછો ફરેલો ગૃહસ્થ નથી. એટલે નવેન્દુશેખરને કોંગ્રેસવાદી થવાનું કાંઈ જ કારણ રહેતું નથી. વિગેરે વિગેરે."

"ગરીબ બિચારા પૂર્ણેન્દુશેખર, તમારા મરતાં પહેલાં યુરોપિયનોમાં તમે તમારી પ્રતિષ્ઠા કેટલી બધી વધારી દીધી હતી." આવો વિચાર કરતો નવેન્દુ આ કાગળ લઈને પણ પોતાની સાળી કને દોડયો. કારણ કે એમાં લખેલું હતું કે નવેન્દુ કાંઈ એવો અલહાકે માણસ નથી. પણ એ તો શુદ્ધ નગદ સોનાની લગડી છે.

લાવણ્યા કૃત્રિમ ભાવ આણતી બોલી. "વળી આ કોણે લખ્યું? એ તો પેલા ટિકીટ કલેકટરે લખ્યું કે, પેલા ચામડાના વેપારીએ લખ્યું, કે પછી ફોર્ટના પેલા ડ્રમ મેનેજરે લખ્યું?"

નીરલગ્નતે કહ્યું. "આનો તમારે સામો રદીઓ આપવો પડશે.'

"એમ કરવાની જરૂર છે?" નવેન્દુએ પૂછ્યું. "આવી નજીવી બાબતોમાંએ મારે રદીઓ આપવાનો?"

લાવણ્યાએ ઉચ્ચ સ્વરે ખડખડાટ હસી પડીને આખો ખંડ ગજાવી મૂક્યો એટલે નવેન્દુ ઝંખવાણો પડી ગયો અને પૂછવા લાગ્યો "કેમ, શું છે?" છતાં લાવણ્યાએ તો હસ્યા જ કર્યું અને તે એટલું બધું હસી કે એનું આખું અંગ ઝાડના આફક હાલી ઉઠયું. કેમ કર્યું એનું હસવું ખાળ્યું ન રહ્યું. લાવણ્યાના આવા અદ્ભુત હાસ્યથી નવેન્દુ પૂરેપૂરો લવાઈ ગયો. દયા ઉપજે એવી રીતે એ બોલ્યો "તમે એમ ધારો છો કે આનો રદીઓ આપતા હું ડરૂં છું?"

લાવણ્યાએ કહ્યું. "ના ના, હું તે એ વિચાર કરતી હતી કે હજુએ તમે તમારી સોનાની ચકલી જેવી રેપ્યુટેશનને ટકાવી રાખવાના પ્રયત્નમાંથી પાછા હઠયા નથી! હોય, જીવીએ ત્યાં સુધી આશા તો રહે."

"ત્યારે તમે એમ ધારો છો કે હું ડરી જ ગયો છું. ઠીક છે ત્યારે." એમ બોલતો નવેન્દુ એકદમ આવેશમાં આવી જઈને પેલા પત્રનો રદિયો લખવા બેઠો. પત્ર લખી રહ્યો એટલે નીલરત્ન અને લાવણ્યાને એણે વંચાવ્યો. પછી બન્ને જણા બોલ્યા. "આ માથામાં વાગે એવો રદીઓ નથી, એ રદીઓ તો ખરેખરી કડક ભાષામાં લખાવો જોઈએ; ખરું કે નહિ? લાવો અમે અંદર જરા સુધારો વધારો કરએ." એમ કહીને બન્ને પતિ-પત્નીએ તેમાં યોગ્ય પીંછી ફેરવી. આ પ્રમાણેનો તે રદીઓ હતો–" અમારી સાથે જ નિકટ સંબંધથી બંધાએલા હોય છે તે જ અમારા દુશ્મન બની બેસે છે ત્યારે એ રશીઅનો કે સરહદ ઉપરના પઠાણો કરતાં પણ હિંદી સરકારના વધારે મ્હોટા શત્રુ છે. એજ એંગ્લો-ઈન્ડીયનો સરકાર અને લોકો વચ્ચે આડે આવનારી અભેદ્ય ખડક છે અને એ ખડક જ બેની વધતી મિત્રાચારીને અંતરાયરૂપ બનીને અટકાવે છે, શાસનકર્તા અને લોકો એક બીજાના અંતર વધારે સારી રીતે પરખી શકે તેને માટે કોંગ્રેસે ઘણો ઉત્તમ માર્ગ ખોલી આપેલો છે. પરંતુ એંગ્લો-ઈન્ડીયન પેપરોએ આખાએ માર્ગ ઉપર કાંટા વાવી દીધા છે, બલકે એ પેપરો જ કાંટારૂપે એ માર્ગમાં અડ્ડી જમાવીને બેઠાં છે. વગેરે વગેરે."

આ પત્ર કેવું તોફાન મચાવી મૂકશે એ ડરનાથી નવેન્દુ ડરી ગયો. પણ આવો સુંદર પત્ર પોતે લખી શકે છે એમ લોકોના જાણવામાં આવશે તો પોતાની શક્તિ માટે કેવો ઊંચો મત બંધાશે એવો વિચાર આવવાથી એને આનંદ પણ થયો, પત્ર વર્તમાન પત્રમાં છપાયો અને કેટલાએ દિવસ સુધી તેના ઉપર ટીકાઓ થવા લાગી. તેના રદીયા અને પ્રતિરદીયા અપાયા અને જ્યાં ત્યાં નવેન્દુ કોંગ્રેસમાં જોડાયો અને એ ફંડમાં એણે ૨ રૂપિયા ભર્યા એ વિષેની પુષ્કળ ચર્ચા થવા લાગી.

હવે તો નવેન્દુ બોલવામાં બહારવટીઓ બન્યો અને જહાલ પક્ષનો મેમ્બર થઈ ગયો. લાવણ્યા આથી બહુ મલકાતી હતી

અને મનમાં જ બોલી "ઠીક છે, હજુ તો અગ્નિમાં આવીને તમારી કસોટી કરવાની છે."

એક દિવસ સવારમાં નવેન્દુ શરીરે તેલ ચોળાવીને સ્નાન કરવાની તૈયારી કરતો હતો એટલામાં પટાવાળાએ આવીને ડીસ્ટ્રીક્ટ મેજીસ્ટ્રેટના નામનું કાર્ડ એના હાથમાં મૂક્યું. "ભલા ભગવાન, એમને વળી શું કામ હશે? આખું શરીર તેલ ચોળાવેલું હતું એટલે સાહેબને લેવા પણ શી રીતે જવાય. જેમ તેમ ઉતાવળમાં નાહી લીધું, શરીર ઉપર જે હાથ આવ્યાં તે કપડાં પહેરી લીધાં અને ધાંસમાં ને ધાંસમાં સાહેબને લેવા બહાર દોડી ગયો. નોકરે કહ્યું કે "તમને આવતાં બહુ વાર લાગી તેથી તમારી રાહ જોઈને સાહેબ તો ચાલ્યા ગયા."

આ ભેજામાંથી ઉપજાવી કાઢેલા બનાવનું બનાવટી નાટક ભજવવામાં લાવણ્યાને શિરે કેટલો દોષ મૂકી શકાય અને નોકરને શીરે કેટલો મૂકાય, એનો હિસાબ તો નીતિશાસ્ત્રનું ગણિત જાણનારા ઘણી ઉત્તમ રીતે કરી શકે.

તરતની કપાઈ ગએલી ઘોલાડીની પૂંછડી જેવી ચકરવકર ઊંધી ચત્તી ફર્યા કરે, તેવી ગતિ બાપડા નવેન્દુના હૃદયની ઉપલા બનાવથી થઈ પડી, આખો દિવસ ઘુવડની માફક એ ઉદાસીમાં બેસી રહ્યો, પોતે ભજવેલા નાટકથી હરખાઈ જતી લાવણ્યા મહા પરિશ્રમે પોતાનો હર્ષ અંતરમાં સમાવતી ડાહ્યી બનીને નવેન્દુને પૂછવા લાગી. "કેમ, તમને શું થયું છે? તબીઅત બગડી આવી છે વારુ?"

નવેન્દુ આ સવાલનો વિનોદભર્યો જવાબ આપવા ફાંફાં મારતો હતો. આખરે પરાણે હસવું લાવીને એ બોલ્યો. "જ્યાં આરોગ્ય દેવીની આણ ચાલતી હોય ત્યાં તબિયત બગડે જ શી રીતે? તમે સાક્ષાત્ આરોગ્ય દેવી છો અને તમારી હકુમતમાં મારો વાસો છે. પછી ડર શાનો હોય!" પરંતુ એના મુખ ઉપર બળાત્કારે આણેલું હાસ્ય ઊડી ગયું; કારણ કે એના અંતરમાં તો જુદા વિચારો ચાલતા

હતા. "કોંગ્રેસના ફંડમાં મેં પૈસા ભરીને પગરણ માંડયું, આગળ વધીને ન્યૂસપેપરમાં પેલો પત્ર પ્રસિદ્ધ કરાવ્યો, અને એ સૌને માથે ટપી જાય તેવું તો મેં એ કર્યું, કે જ્યારે મેજીસ્ટ્રેટ સાહેબ ભાવથી મને મળવા આવ્યા ત્યારે મેં એમને ખોટી કરીને પાછા કાઢયા. હવે એ મારે માટે શો વિચાર બાંધશે?"

"અરેરે, પિતાજી પૂર્ણેન્દુશેખર, નસીબની ખુબી તો જુવો. મારે જ વેશ નથી ભજવવો તે જ વેશ મારી પાસે ભજવાવે છે."

બીજે દિવસે નવેન્દુએ ઘણાં જ સુંદર કપડાં પહેર્યાં, ખિસ્સામાં ઘડીઆળ ઘાલી લીધી, ડોકમા સોનાનો છેડો નાખ્યો અને માથે પાઘડી મૂકી દીધી લાવણ્યાએ પૂછ્યું. "આમ બની ઠનીને ક્યાં જવા વિચાર રાખો છો?"

"ખાસ અગત્યના કામસર" નવેન્દુએ જવાબ દીધો. લાવણ્યા કાંઇ બોલી નહિ.

મેજીસ્ટ્રેટ સાહેબના બંગલાના દરવાજા આગળ એ આવી પહોંચ્યો એટલે એણે ખિસ્સામાંથી પોતાના નામનું કાર્ડ કાઢયું. દરવાજા આગળ બેઠેલા પટાવાળાએ કહ્યું કે "હમણાં તમને સાહેબ નહિ મળી શકે."

નવેન્દુએ ખિસ્સામથી બે રૂપિઆ કાઢીને પટાવાળાને પત્રપુષ્પ કરવા માંડયુ એટલે સલામ કરીને પટાવાળો "બોલ્યો મહેરબાન સાહેબ અમે તો પાંચ જણા છીએ" નવેન્દુએ દસ રૂપિયાની નોટ કાઢીને પટાવાળાની પૂજા કરી, એટલે તરત જ સાહેબને વરધી પહેચી ગઈ અને નવેન્દુને બોલાવ્યો. સાહેબ લખતા હતા ત્યાં જઇ ને નવેન્દુએ સલામ કરી. મેજીસ્ટ્રેટ સાહેબે આંગળીથી નવેન્દુને ખુરશી બતાવી અને લખતાં લખતાં આંખ ઊંચી કર્યા વગર જ બોલ્યા "કેમ બાબુ શું કામ પડયું?" ધ્રૂજતા હાથે ઘડીઆળના છેડા સાથે રમત કરતો નવેન્દુ થરથરતે અવાજે બોલ્યો "ગઇ કાલે આપ સાહેબે મારે ત્યાં પધારવાની મહેરબાની કરી હતી. સાહેબ—"

સાહેબે બવાં ચઢાવ્યાં અને કામળમાંથી એક આંખ ઊંચી કરીને બોલ્યા "હું તમારે ત્યાં આવ્યો હતો ? બાબુ, તમે આ કેવી આંડી આંડી અક્કલ વગરની વાત કરો છો ?" નવેન્દુ તોતડાતો બોલ્યો "માફ કરો સાહેબ, કાંઈ ભૂલ થએલી છે, ગોટાળો થયો લાગે છે." એમ બોલતાં બોલતાં નવેન્દુને પરસેવો છૂટી ગયો અને જેમ તેમ કરીને ત્યાંથી નીકળી નાઠો. રાત પડી એટલે નવેન્દુ પથારીમાં આળોટતો પડયો અને સ્વપ્નમાં એને કોઈ નાચના શબ્દો ઠોકી ઠોકીને કહેવા લાગ્યું:—

"બાબુ, તમે તો ખરેખરા મૂઢ છો."

નવેન્દુએ ધાર્યું કે "માજીસ્ટ્રેટ સાહેબને રીસ ચઢી તેથી એ પોતે મારે ઘેર આવ્યા નથી એમ એમણે કહ્યું.' એટલે એણે એ વાત ઊડાવી દઈને લાવણ્યાને એમજ કહ્યુ કે "હું તો બજારમાં ગુલાબજળ લેવા ગયો હતો." નવેન્દુ પોતાની સાળી સાથે આમ વાત કરી રહ્યો હતો એટલામાં અડધો ડઝન ચપરાસીઓ કલેકટર ઑફિસના પટા ધારણ કરી અહીં આવી પહોંચ્યા અને નવેન્દુને સલામ કરીને દાંત કચડતા ઉભા રહ્યા.

લાવણ્યાએ હસતાં હસતાં નવેન્દુના કાનમાં કહ્યું. "તમે કોંગ્રેસ ફંડમાં રૂપિયા ભર્યા તેથી આ લોકો તમને પકડવા તો નહિ આવ્યા હોય ?',

છએ પટાવાળા દાંત દેખાડતા બોલવા લાગ્યા. "બક્ષિસ બાબુ સાહેબ."

જોડેના ખંડમાંથી નીલરત્ન નીકળી આવ્યો અને પેલા પટાવાળાઓ સામે આંખો કાઢતો બોલ્યો, "શાની બક્ષિસ ?" દાંત કચકચાવતા પેલા બોલ્યા. "બાબુ સાહેબ માજીસ્ટ્રેટ સાહેબને મળવા ગયા હતા તેની અમે બક્ષિસ માગવા આવ્યા છીએ."

લાવણ્યા હસતી હસતી બોલી. "માજીસ્ટ્રેટ સાહેબ હવે ગુલાબજળ વેચવાનો ધંધો કરે છે તે તો હું જાણતી જ નહોતી."

માજીસ્ટ્રેટ સાહેબને મળવા જવાની વાત સાથે ગુલાબજળની વાતનો મેળ બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરતો નવેન્દુ એવા અસંગત શબ્દો બોલી ગયો, કે કોઇ એનો ભાવાર્થ સમજી શક્યું નહિ.

નીલરત્ને પટાવાળાઓને કહ્યું. "એમાં બક્ષિસ શાની? જાવ નહિ મળે"

નવેન્દુને નાનમ લાગતી હોય તેમ બોલ્યો. "બિચારા ગરીબ માણસ છે, એમને આપવામાં આપણું શું જાય છે?" એમ બોલીને એણે ચલણી નોટ કાઢી. નીલરત્ને તરત જ એ નોટ એના હાથમાંથી ખૂંચવી લીધી અને ટકોર કરી કે, "એમના કરતાં બીજા ઘણાએ વધારે ગરીબ છે. તમારા વતીથી હું તેવા લોકોને આ પૈસા આપી દઇશ."

ક્રુદ્ધ થયેલા શિવના આ ભૂતિયા ગણોને પોતે ખુશ ન રાખી શક્યો તેથી એને ભારે ઉદ્વેગ થઇ આવ્યો. સિપાઇઓ આંખમાં ખુન્નસ લાવીને પાછા જતા તે વખતે: 'ગૃહસ્થો, તમે બધી હકીકત જાણો છો. એમાં મારો અપરાધ નથી." એમ બોલવાનો ભાવ દર્શાવતો નવેન્દુ તેમના સામું જોઇ રહ્યો.

આ વર્ષે કલકત્તામાં કોંગ્રેસ ભરાવાની હતી. નીલરત્ન પોતાની પત્નીસહ વર્તમાન કલકત્તા કોંગ્રેસમાં ગયો. નવેન્દુ પણ એમની સાથે ગયો. એ બધા કલકત્તે પહોંચ્યા કે તરત જ કોંગ્રેસવાળા નવેન્દુને વીંટાઇ વળ્યા અને એને પોતાની મધ્યમાં જોઇને હદપારના હરખાઇ ગયા. તેમણે એમની વાહવાહના હર્ષનાદ કર્યા, એને માન આપ્યું અને એનાં વખાણ કરી કરીને એને આસમાન પર ચઢાવી દીધો. દરેક જણે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો કે "જ્યાં સુધી નવેન્દુ જેવા નેતાઓ દેશના હિતમાં ભાગ લેતા થયા નથી, ત્યાં સુધી દેશના ઉદ્ધારની કશી આશા નથી." નવેન્દુને ગળે આ વાત ઉતરી ગઇ અને બધા ગોટાળામાંથી મુક્ત થઇને દેશનેતા તરીકે એ બહાર પડ્યો. પહેલે

દિવસે કોંગ્રેસના મંડપમાં પ્રવેશ કરતાં જ નવેન્દુને હીપ હીપ હુરરે—ના કાન ફાડી નાંખે એવા હર્ષનાદથી વધાવી લેવામાં આવ્યો.

થોડા વખતમાં મહારાણીની વર્ષગાંઠ આવી પણ રાયબહાદુરના લીસ્ટમાં નવેન્દુનું નામ તો જણાયું જ નહિ. લાવણ્યાએ નવેન્દુને તે દિવસે સાંજનું આમંત્રણ આપેલું હતું. જ્યારે એ આવ્યો ત્યારે લાવણ્યાએ પૂર ભપકાથી નવેન્દુને કિંમતી શરપાવ ભેટ ધર્યો અને પોતાને હાથે એના કપાળમાં કંકુનો ચાંલ્લો કર્યો. એની બેનોએ દરેકે પોતાને હાથે ગૂંથેલી પુષ્પની માળા નવેન્દુના કંઠમાં પહેરાવી દીધી. નવેન્દુની ગૃહલક્ષ્મી અરુણલેખા ગુલાબી રંગની સાડી અને ઝગમગતા અલંકારો અંગ ઉપર સજીને ભજ્જાવનત હસતે મુખડે જોડેના ખંડમાં એની રાહ જોઈ રહી હતી. એટલામાં એની બેનો એની પાસે આવી અને એના હાથમાં એક પુષ્પમાળા આપીને કહ્યું કે "તું પણ તારા પતિનો સત્કાર કરવા અમારી જોડે ચાલ." પરંતુ એણે તેમને કહ્યું ન માન્યું અને નવેન્દુના કંઠને શોભાવવાની અભિલાષા ધરનાર મધુર સુગંધીમય પુષ્પની માળા હાથમાં લઈને પતિસમાગમને ઇચ્છતી એ રાત્રિ પડવાની રાહ જોતી ઉભી.

અરુણલેખાની બેનોએ નવેન્દુને કહ્યું; "આજે અમે તમને પટ્ટાભિષેક કરીએ છીએ. હિંદુસ્થાનમાં આવું માન બીજા કોઈનું નથી."

નવેન્દુને આવા માનથી સંતોષ મળ્યો હશે કે કેમ તે તો એ એકલો જ જાણી શકે; બાકી અમને તો શંકા જ છે. અમે ચોક્કસ માનીએ છીએ કે સંસારયાત્રા પૂરી કર્યા પહેલાં એ રાયબહાદુર થઈ જશે અને સમય આવ્યે "ઈંગ્લીશમેન" અને "પાયોનીયર" પત્રો એના મરણનો શોક દર્શાવવા હૃદય વિદ્ધ કરી નાખે એવા આર્ટીકલો લખશે. દરમ્યાન બાબુ નવેન્દુશેખરને ત્રણ વાર વધુથી વિજયઘોષણા કરીને વધાવી લો. બોલો હીપ હીપ હુરરે, હીપ હીપ હુરરે, હીપ હીપ હુરરે!!!

અતૃપ્ત વાસનાઓ !

હું અને મારા એક આત્મીય મિત્ર પૂજાના તહેવારોની સહેલ-ગાહેથી કલકત્તે પાછા આવતા હતા તેવામાં ટ્રેનમાં એક ગૃહસ્થ જોડે અમારે મુલાકાત થઈ એના પોષાક અને દેખાવ ઉપરથી તો એ મુસલમાન હોય એમ લાગતું હતું; પણ એણે વાત કરવા માંડી એટલે તો અમે ગુંચવાડામાં જ પડી ગયા. દરેક વિષય ઉપર એ એવી છટાથી અને મક્કમતાથી બોલવા લાગ્યો કે, જાણે વિધાતા એની સલાહ લઇને જ સર્વ કામ કરતી હતી રશીઆ હિંદુસ્થાન ઉપર ચડી આવે છે, અંગ્રેજોની બહુ ગુપ્ત અને ગૂઢ રાજનીતિ છે, દેશી રાજ્યો અંધાધુંધીને શિખરે પહોંચી ગયાં છે વગેરે. સંસારમાં જે અશ્રુતપૂર્વ ગુપ્ત ઘટનાઓ બની રહી હતી એ વિષે અમે કાંઈ જાણતા નહિ હોવાથી અમે એક પ્રકારે સુખી હતા; પણ અમારા નવપરિચિત મિત્રે મલમાં હસીને અમને કહ્યું; "આ પૃથ્વી ઉપર અને સ્વર્ગમાં એટલી બધી વાતો બને છે કે જેમાંનું ન્યુસપેપરમાં કશુંયે આપણા વાંચવામાં આવતું નથી."

ઘરમાંથી બહાર નીકળવાનો અમારે આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો એટલે આની વાતો સાંભળીને અમે તો આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઇ ગયા. વાર્તાનો વિષય ગમે તો ભિન્ન મહત્ત્વનો હોય તો પણ તેમાં કદી એ વિજ્ઞાનની વાત લાવતો, તો કદી વેદ ઉપરની ચર્ચાનો વિષય કાઢતો, કદી ફારસી કવિની શાયરી લલકારતો. અમે તો વિજ્ઞાન, વેદ કે ફારસી શાયરોનો કક્કો પણ નહોતા જાણતા એટલે અમે એના જ્ઞાન ઉપર આફરીન થઈ ગયા. મારી સાથે મારો મિત્ર હતો તે થીઓસોફીસ્ટ

હતો. એને તો ચોક્કસ ખાતરી થઇ ગઇ કે અમારા સાથીને કાં તો કાંઇ દેવી આંતર સ્ફુરણ થયેલું હોવું જોઈએ કે એને પ્રાણવિનિમય કરતાં આવડતો હોવો જોઇએ કે કાં તો એ મેલી વિદ્યાનો સાધક હોવો જોઇએ આ અસાધારણ પુરૂષના મુખમાંથી ગમે તેવા સામાન્ય શબ્દો નીકળતા તો પણ મારો મિત્ર ભક્તિવિહ્વળ બનીને મુગ્ધ ભાવથી સાંભળ્યા કરતો હતો અને ગુપ્ત રીતે તેની નોંધ લેતો જતો હતો. આ અસાધારણ પુરુષ મારા મિત્રનો ભાવ સમજી ગયો એટલે એને ઓર આનંદ થયો.

અમારી ટ્રેન જંકશન સ્ટેશને આવી પહોંચી અને અહીંથી અમારે ગાડી બદલવાની હતી. અમે રાતના દશ વાગે ઊતર્યાં અને સાંભળ્યું કે લાઇન ઉપર કાંઇ સમારકામ ચાલતું હોવાથી અમારે જવાની ગાડી ઘણી લેઇટ હતી, તેથી અમે ત્રણે જણા વેટીંગ રૂમમાં જઇ બેઠા. મેં ટેબલ ઉપર બિસ્તરો પાથર્યો અને જરા આડા પડવાનો વિચાર કરતો હતો એટલામાં પેલા અસાધારણ પુરુષે નીચે પ્રમાણેનું પુરાણ કહેવું શરૂ કરી દીધું. ખરૂં કહું તો તે રાત્રે મને મને બિલકુલે નિદ્રા ન આવી.

"રાજ્ય–વહિવટના સંબંધમાં એક બે બાબતોમાં મારે મતભેદ પડેલો હોવાથી જુનાગઢ સ્ટેટની નોકરી છોડી દઇને હું નિઝામ હૈદ્રાબાદમાં નોકરીએ રહ્યો હું મજબૂત બાંધાનો અને જુવાન હોવાથી બહરીચમાં કૉટન ડયુટી કલેકટર તરીકે મારી નિમણુંક કરવામાં આવી.

બહરીચ ઘણું રમણીય છે. નિર્જન પહાડોની નીચે જંગલમાં થઇને સુસ્તા નદી પથરાવાળા માર્ગમાં નિપુણ નર્તકીની માફક નાચતી નાચતી વહી રહી હતી. ઉપલી નદીને કિનારે પહાડની નીચે દોઢસો પગથીઆંવાળા ઘાટની ઉપર એક આરસપહાણનો એકાંત મહેલ આવેલો છે. અને બહરીચ ગામ અને એનું શનું બજાર અહીંથી ઘણું દૂર છે. એટલે આ મહેલની આસપાસ રહેતું નહોતું.

આશરે અઢીસો વર્ષ ઉપર બાદશાહ મહમદશાહ બીજાએ પોતાના ભોગવિલાસ માટે આવા નિર્જન સ્થાનમાં આ મહેલ બંધાવ્યો હતો. એના વખતમાં મહેલના ફુવારામાંથી પાણીને બદલે ગુલાબજળ ઊડ્યા કરતું હતું, અને એના ઉડતા શીતળ છાંટાથી શીતળ બની રહેલ આરસપહાણથી મઢી દીધેલ ફરસ ઉપર નહાતા પહેલાં વાળ છૂટા મૂકીને યુવાન પર્શીયન કન્યાઓ બેસતી, અને પોતાનાં કોમળ ચરણો જળાશયના નિર્મળ જળમાં લટકાવીને સિતાર વગાડતી ગઝલો ગાયા કરતી હતી.

હવે તો ત્યાં ફુવારાએ ઉડતા નથી, ગઝલોએ ગવાતી નથી તેમ એ આરસપહાણની ફરસ ઉપર પેલાં હિમધવલ ચરણો પણ દૃષ્ટિએ પડતાં નથી. હવે તો એ મહેલ મારા જેવા નિર્જનવાસી, પત્ની-વિયોગી મહેસુલ કલેક્ટરનું શૂન્ય નિવાસસ્થાન બની રહ્યું છે. મારી ઓફિસના વૃદ્ધ કારકુને આ મહેલમાં નહિ રહેવાની મને ઘણીએવાર સલાહ આપેલી અને છેવટે એટલું પણ કહ્યું કે, જો તમારે અહીં રહેવું જ હોય તો દિવસે ભલે રહેજો પણ રાતે તો હરગીઝ રહેશો નહિ. મેં એની વાત હસી કાઢી. નોકરોએ કહ્યું કે અમે અહીં સાંજ સુધી કામ કરીશું પણ રાતે તો જતા રહીશું. મેં એમને તેમ કરવાની પરવાનગી આપી; આ મહેલ એવો બદનામ થઈ ગયો છે કે રાતે ચોર લોકો પણ ત્યાં આવવાની હિંમત કરી શકતા નથી.

શરૂઆતમાં તો આ મહેલની નિર્જનતા મને ઓથારની માફક ડાબી ઘાલતી હતી. બનતા સુધી દિવસે તો હું બધોએ વખત બહાર જ કાઢી નાખતો અને રાતે છેક કંટાળીને આવીને પથારીમાં પડતો અને ઊંઘી જતો.

પરંતુ એક અઠવાડિયુંએ પૂરૂં નહિ થયું હોય એટલામાં તો આ સ્થળે મને અમાનુષી મોહિની લગાડી દીધી. એનું વર્ણન કરવું, કે લોકોને એ વાત ખરી છે તે સમજાવવું ઘણું દુર્ઘટ હતું. એ

મહેલ એક સજીવ યંત્રની માફક મને ધીમે ધીમે બેમાલુમ ગળવા લાગ્યો અને એનાં મોહક જઠર રસથી મને ઓગાળવા લાગ્યો.

આ મહેલમાં મેં જ્યારથી પગ મૂક્યો ત્યારથી જ આ પ્રક્રિયા તો કદાચ શરૂ થઈ ગઈ હશે, પરંતુ એ બાબતનો સ્પષ્ટ અનુભવ તો મને મોડો જ થયો, જે દિવસથી એ અનુભવ મને થવા લાગ્યો એ દિવસ મને ખાસ યાદ છે.

ગ્રીષ્મ ઋતુની શરૂઆત હતી. બજાર મંદું હતુ એટલે મારે કાંઈ કામ નહોતું. સૂર્યાસ્ત થતા પહેલાં થોડો વખત આગમચ નદી કિનારે ઘાટની નીચે આરામ ખુરસી નાખીને હું પડ્યો હતો, સુસ્તાનાં પાણી ઓછાં થઈ ગયાં હતાં. સામે કિનારે સાંજના સૂર્યનાં કિરણ પડવાથી નદીની રેત ઘણો ચળકાટ મારતી હતી. લેશ માત્ર પણ પવન જણાતો નહોતો. નજીકના પહાડમાં ઉગેલી સૌગંધિક વનસ્પતિની સુવાસ પ્રસરી રહી હતી.

સૂર્ય ધીરે ધીરે પહાડના શિખરની આડમાં અદ્રશ્ય થઈ ગયો, એ સમયે દિવસની નાટ્યશાળા ઉપર કાળી છાયાનો ડ્રોપસીન પડી ગયો. અહીંઆં પર્વતોની હાર આવેલી હોવાથી સૂર્યાસ્ત વખતનો અંધારા અજવાળાંના સંગમ વધુ વખત રહી શકતો નથી. ઘોડા ઉપર બેસીને હું ફરવા જવાનો વિચાર કરતો હતો એટલામાં પાછળ પગથીઆં ઉપર કોઈનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. મેં પાછા ફરીને જોયું પણ કોઇ જણાયું નહિ.

એ તો મને કદાચ ભ્રમ થયો હશે એમ ધારીને હું પાછો બેઠો પણ ફરીથી જાણે સંખ્યાબંધ માણસો પગથીઆં ઉતરી આવતાં હોય એવો અવાજ મારે કાને આવ્યો. કોઈક ભયમિશ્રિત હર્ષનો અદ્દભુત રોમાંચ મેં મારા શરીરમાં અનુભવ્યો અને જો કે મારી દૃષ્ટિ સમક્ષ કોઈ પણ સાકાર આકૃતિ નહોતી, છતાં મને એવો ભાસ થયો કે અત્યારે સાયંકાળ વખતે મુદિત થતી કન્યકાઓનું ટોળું સુસ્તા નદીના જળમાં સ્નાન કરવા માટે પગથીયાં ઉપરથી ઉતરી આવે,

છે, પહાડની તળેટીમાં, નદીમાં, મહેલમાં સર્વત્ર સંપૂર્ણ શાંતિ પ્રસરી રહેતી હતી. કોઈ પ્રકારનો અવાજ સંભળાતો નહોતો છતાએ મને સ્પષ્ટ સંભળાયું કે જાણે ધુગ્ ધુગ્ ધુગ્ ધુગ્ કરનો જોરમાં પડતા જળધોધના અવાજ સમાન કૌતુકપૂર્ણ હાસ્ય કરતી કરતી અનેક કન્યકાઓ જાણે એકબીજાને રમતમાં પકડવા દોડતી હોય, તેવી રીતે એક પછી એક નદીમાં સ્નાન કરવાને માટે મારા સામું દ્રષ્ટિપાત કર્યા સિવાય ઉતરી આવતી હતી. એ મને દેખા દેતી નહોતી એટલે હું પણ એમનાથી મારી જાતને અદ્રશ્ય જ માની લેતો હતો. નદીનાં પાણી ઘણુાંજ શાંત હતાં પરંતુ હું સમજી શકયો કે આ કન્યકાઓના કંકણભૂષિત કરકમળોથી નદીનાં શાંત અને સ્વચ્છ પાણી હાલી ગયાં, ઉછળી રહ્યાં. કન્યકાઓ અંદર જળક્રીડા કરવા પડી. હસતી હસતી પરસ્પર પાણીની છાલકો ઉડાડતી મસ્તી કરવા લાગી. કેટલીક પાણીમાં તરવા લાગી અને એમના પાદપ્રહારથી ઉડતાં જળબિંદુઓ માળામાંથી તૂટેલાં મોતીની માફક ચમકી રહ્યાં.

મારાં તો રોમાંચ ખડાં થઇ ગયાં. ભયથી, હર્ષથી કે કૌતુકથી તે હું ન કહી શકું. તેમને નજરોનજર જોવાની મને પ્રબળ ઇચ્છા થઈ આવી પરંતુ મારા ચક્ષુ કાંઇ જોઈ શકયાં નહિ. વિચાર થયો કે બરાબર કાન માંડીને એમનો તમામ વાર્તાલાપ સાંભળી લઉં. મેં તો બહુએ કાન ખેંચ્યા પણ તીડના ચીં ચીં અવાજ સિવાય મારા કાન કશુયે ન સાંભળી શકયા. મારી આગળ જાણે અઢીસો વર્ષનો લાંબો કાળો પડદો લટકતો હોય એમ મને જણાયું. જાણે હું બીતો બીતો પડદાનો એક છેડો ઊંચો કરીને અંદર શું બની રહ્યું છે તે જોવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. પરંતુ અંદરનું દ્રશ્ય તો અંધકારમાં સંપૂર્ણપણે ઢંકાઇ ગયું હતું.

પવન બંધ હતો તેથી કઠારો ખરેખરો ત્રાસ આપતો હતો, પણ એટલામાં પવનની લહેરી આવી અને સરિતાનું સ્થિર પાણી જોતજોતામાં અપ્સરાના કેશકલાપની માફક સંકુચિત થઇને પાછું

વળવા લાગ્યું. સંધ્યાકાળની કાળી છાયાથી વનભૂમિ આચ્છન્ન થઈ ગઈ હતી અને જાણે દુઃસ્વપ્નમાંથી એ ઝબકી ઊઠી હોય તેમ એમાંથી ગણગણાટ કરતો અવાજ આવ્યો. ચાહે એને સ્વપ્ન કહો કે ચાહે સત્ય કહો–અઢીસો વર્ષ પૂર્વેની પેલી અદશ્ય મરીચિકાનું મને હમણાં જે ક્ષણિક દર્શન થયું હતું તે પણ એક પલકમાં અદશ્ય થઇ ગયું. જે માયામયી રમણીઓ મારી પાસે થઈને વિદેહરૂપે દ્રુતગતિથી, શબ્દહીન ઉચ્ચ હાસ્ય કરતી સુરતા નદીના જળમાં સ્નાન કરવા ગઈ હતી તે જળથી નીતરતાં કપડાં નીચોવતી પાછી ગઈ નહિ; પરંતુ પવન જેમ ગંધને ખેંચી જાય તેમ આ રમણીઓ હવાના હેલકારામાં જ જાણે અદ્ધર ઊડીને ચાલી ગઈ.

તે વખતે મને એવી આશંકા થઈ કે મને એકાંતમાં એકલો જોઈને કવિતાદેવી મારા મસ્તિષ્કમાં ઘુસી ગઇ. હું બિચારો રૂનું મહેસુલ વસુલ કરતો ગમે તે રીતે મારૂં પેટ ભરતો હતો, તેમાં ગર્વનાશિની આ ડાકણ મારો સર્વનાશ કરવા ઉદ્યુક્ત થઈ રહી. મેં મારા મનને કહ્યું કે આજે અચ્છી તરેહથી મારે જમવું. પેટ ભૂખ્યું રહેવાથી સર્વ પ્રકારના અસાધ્ય રોગો તેમાં ભરાઈ જાય છે. મેં ભટને બોલાવીને કહ્યું કે આજે તો લહેજતદાર, વિપુલપણે ઘી સાકર આવે એવું મિષ્ટ ભોજન બનાવો.

બીજે દિવસે આગલા દિવસનો સર્વ વ્યાપાર મને તો શેખચલ્લીના વિચારો જેવો જ લાગ્યો. પ્રસન્ન ચિત્તે સાહેબશાહી સોલા ટોપી પહેરીને હું મારા કામે ચાલ્યો ગયો. એ દિવસે મારે ત્રિમાસિક રીપોર્ટ લખવાનો હતો એટલે હું ઘેર મોડો આવવાનો હતો, પણ સંધ્યાકાળ થતાં પહેલાં તો જાણે મને કોઈ મહેલ તરફ ધસડી જતું હોય એમ લાગ્યું. કોણ ધસડતું હતું તે હું નથી કહી શકતો, પણ મને એમ માલમ પડયું કે કોઈ મારી રાહ જોઈ રહ્યું છે; માટે હવે મારે વિલંબ કરવો કામનો નથી. રીપોર્ટ અધૂરો મૂકીને જ હું ઊઠયો, માથે ટોપી મૂકી દીધી અને સંધ્યાકાળના અંધારાથી ધુસર અને

ઉજ્જડ જણાતા માર્ગમાં મારી ગાડી દોડાવતો હું મહેલની નજદીક આવી પહોંચ્યો. દાદરે ચઢતાં જ પહેલે માળે એક વિશાળ પ્રધાનખંડ આવેલો છે, અને તેમાં મોટા જબ્બર ત્રણ સ્તંભો ઉપર નકશીદાર કમાનો કરેલી છે અને ઉપર સુંદર છત જડી લીધી હતી. આ સુમસામ પ્રધાનખંડ એકાંત અને નિર્જનતાના ભારથી રાત અને દિવસ પીડાયા કરતો હતો. દિવસ હમણાં જ આથમ્યો હતો એટલે હજુ દીવા થયા નહોતા. જેવું બારણું મેં ઠેલીને ઉઘાડયું અને હું અંદર પ્રવેશ કરતો હતો તેવું જ મહેલની અંદર ભારે ગભરાટ મચી રહેલો મને જણાયો. જાણે માણસોનું એક મોટું ટોળું ગભરાટમાં એકાએક વિખરાઇ ગયું અને નાસી જવાની ઉતાવળમાં કેટલાક બારણા તરફ, કેટલાંક બારી તરફ, કેટલાંક ચાલમાં, એમ અહીંતહીં દોડી ગયાં.

મારી દૃષ્ટિએ એમાંનું કશું યે ન દેખાયું. હું તો વિસ્મય પામતો ઊભો રહ્યો. મારા શરીરમાં એક પ્રકારના આનંદના આવેશથી રોમાંચ ખડાં થઇ ગયાં અને બહુ દિવસની લુપ્તાવશિષ્ટ અત્તરની મૃદુ સોડમ મારી નાસિકામાં પ્રવેશ કરવા લાગી. હું આ દીપહીન, જનહીન મોટા મહેલના પ્રધાનખંડમાં પ્રાચીન પત્થરના થભલાઓની વચમાં ઊભો રહ્યો હતો. જાણે ફુવારા ઉડી રહ્યા હતા અને આરસપહાણની ફરસ ઉપર પડતા તેના જળનો ધુધુ અવાજ આવ્યા કરતો હતો. સીતાર વાગ્યા કરતો હતો, સુવર્ણ અલંકારોનો ખણખણાટ, ઘુઘરીઓનો રણકો, ઘડીઆળના ઘંટાનો મધુર નાદ, દૂર દૂર નોબતનો મીઠો સુર, પવનથી હાલતાં છતમાં લટકાવેલાં દીવાનાં કાચનાં ઝુમ્મરની પાંદડીઓનો ખણખણ કરતો અવાજ, ચાલમાં લટકાવેલાં પીંજરમાંથી બુલબુલોનું મધુર સંગીત, બાગમાંના સારસ પક્ષીનો કલરવ વગેરે અલૌકિક ગુંજન સાંભળીને હું તો પાગલ જેવો બની ગયો.

મને એક પ્રકારનો મોહ ઉત્પન્ન થયો અને મને એવું જ ભાસવા માંડયું કે આ અસ્પૃશ્ય અગમ્ય અને અલૌકિક દૃશ્ય જ જગતમાં સત્ય વસ્તુ છે. બાકી બીજું બધું તો મિથ્યા સ્વપ્નવત્ છે. હું છું એટલે

કે અમુકનો જ્યેષ્ટ પુત્ર રૂનું મહેસુલ વસુલ કરનાર, મહિને સાડી-ચારસોનો પગાર ખાનાર છું અને સોનાની ટોપી પહેરીને ડૉગ કાર્ટ હાંકતો રોજ ઓફિસ જાઉં છું એ બધું મને એવું મીથ્યા હાંસીરૂપ જણાયું કે, હું એ વિશાળ નિઃસ્તબ્ધ અંધકારપૂર્ણ પ્રધાનખંડની વચમાં ઊભો રહીને હા હા હા કરીને અટ્ટહાસ્ય કરવા લાગ્યો.

એ જ વખતે મારો નોકર સળગાવેલું ફાનસ લઇને આવી પહોંચ્યો. મને ખબર નથી કે એણે મને ગાંડો ધારી લીધો હોય. તો પણ એ જ વખતે મને પાછું સ્મરણ થઈ આવ્યું કે ખરેખર હું અમુક અમુકનો જ્યેષ્ટ પુત્ર છું. મેં એ પણ મારા મનમાં જાણી લીધું કે પૃથ્વીની અંદર અથવા બહાર કોઇ ઠેકાણે અદ્રશ્ય ફુવારા નિરંતર ઊડયા કરે છે, કોઈ અદ્રશ્ય આંગળીઓના સ્પર્શથી મોહક વાદ્ય મધુર સ્વર કાઢી રહ્યું છે. એ બધી વાતોનું વર્ણન કરવા તો આપણા કવિવરો જ સમર્થ છે. બાકી એટલું તો ચોક્કસ હતું કે હું બહરીચના બજારમાં રૂનું મહેસુલ ઉઘરાવીને દર મહિને રૂપિઆ સાડીચારસોનો પગાર પેદા કરતો હતો. મને જે વિચિત્ર પ્રકારનો ભ્રમ થયો હતો તેનું સ્મરણ થતાં, દીપકના અજવાળામાં ટેબલ ઉપર પડેલું ન્યૂસપેપર વાંચતો વાંચતો હું આનંદિત બનીને ખટખડાટ હસી પડયો.

પેપર વાંચીને મેં વાળું કર્યું, પછી દીવો ઓલવીને હું પથારીમાં પડયો. અંધકારમય જંગલથી ઘેરાયેલા અવાલી પહાડની ઉપર આકાશમાં આવી રહેલો એક અતિ ઉજ્જવલ તારો લાખો અને લાખો ગાઉ દૂરથી મહેલની ઉઘાડી રહી ગયેલી બારીની અંદર ડોકિયાં કરીને એ સાધારણ પલંગ ઉપર પડેલા રૂનું મહેસુલ ઉઘરાવનાર કલેકટરને તાકી તાકીને જોઈ રહ્યો હતો. આનો વિચાર કરતો કરતો હું કયારે ઊંઘી ગયો અને કેટલું ઊંઘ્યો તેનું સ્મરણ રહ્યું નથી. હું એકાએક ઝબકીને જાગી ઊઠયો પણ ન તો મેં કોઇનો અવાજ સાંભળ્યો, ન તો કોઇ માણસ મારા જોવામાં આવ્યું. ફક્ત પેલા પહાડો ઉપરનો પ્રકાશિત તારો અસ્ત થતો જોવામાં આવ્યો, અને કૃષ્ણપક્ષના ક્ષીણ ચંદ્રમાનો

પ્રકાશ મ્લાન ભાવથી છૂપો છૂપો પોતાના ઘૂસડિયાવેડાથી લજાતો ધીમે ધીમે મારી બારીમાં પ્રવેશ કરતો હતો.

મને કોઈ મનુષ્ય દેખાયું નહિ, છતાં જાણે મને કોઈ સ્ત્રી ધીમે ધીમે ખેંચતી ન હોય, એમ લાગ્યું. સુવર્ણની વીંટીઓથી વિભૂષિત એની પાંચે આંગળીઓથી એની પાછળ પાછળ આવવાને મને એ બોલાવી રહી હતી. કાંઈ પણ અવાજ કર્યા વિના હું ઊઠયો અને તે સ્ત્રીની પાછળ ચાલ્યો સેંકડો ઓરડાઓવાળા, શૂન્યતા ભરેલા નિદ્રિત ધ્વનિ અને સચેત પ્રતિધ્વનિથી વ્યાપ્ત એવા આ વિશાળ મહેલમાં મારા સિવાય કોઈપણ મનુષ્ય નહોતું, છતાં ડગલે અને પગલે મને એવો ભય લાગતો કે મારા પગલાંના અવાજથી કોઈ જાગી ઉઠશે! મહેલના ઘણાખરા ઓરડાઓ તો બંધ જ રહેતા અને તેમાં તો હું કદીએ ગયો નહોતો. હું મારી અદૃશ્ય માર્ગદર્શિકા પાછળ હળવે હળવે પગ મૂકતો શ્વાસભર્યો ચાલ્યો જતો હતો. ક્યાં તે હું કહી શકતો નથી. અમે કેટલીએ સાંકડી અંધારી ગલીઓ વટાવી, કેટલાંએ સભાગૃહો ઓળગ્યાં અને કેટલાંએ ગુપ્ત ભોંયરામાં પ્રવેશ કર્યો.

મારી આ મધુર માર્ગદર્શિકાને જો કે હું મારા ચર્મચક્ષુથી જોઈ શકતો નહોતો, છતાં એનું સુંદર અંગ મારાં મનઃ ચક્ષુથી અગોચર ન રહી શક્યું. એ આરબ કન્યકા હતી. એના હાથ આરસ-પહાણ જેવા મજબૂત અને લીસા હતા અને તે એના વસ્ત્રમાંથી જણાતા હતા. એણે માથે બુરખો નાખી દીધો હતો અને કમરમાં વાંકી કટાર ખોસી હતી. મને લાગ્યું કે અદ્ભુત કથારસની સૃષ્ટિમાંથી એક હજાર અને એક રાત્રિઓમાંની એક અરેબિયન રાત્રિ ઊડતી ઊડતી આજ મારી પાસે આવી પહોંચી. અને તે મધ્ય રાત્રિએ બગદાદ શહેરની સાંકડી અંધારી ગલીઓમાં થઈને સંકટથી વ્યાપ્ત એવા પ્રેમમિલન સ્થાનમાં હું જતો હતો.

આખરે મારી માર્ગવાહિની એક ભૂરા રંગના પડદા આગળ

જઈને એકદમ અટકી અને મને આંગળીને ઇશારે કાંઈક બતાવતી હોય એમ જણાયું. ત્યાં કોઈ નહોતું, પણ ઓચિંતા ભયથી મારા હૃદયમાં ફરતું લોહી ઠરી ગયું. પેલા પડદા પાસે જમીન ઉપર એક કીંમતી જરકસીનો જામો પહેરીને, ખોળામાં નાગી તલવાર રાખીને, લાંબા ટાંટીઆ રાખીને, એક હબસી બેઠો બેઠો ઝોકાં ખાતો મારી દૃષ્ટિએ પડયો હોય એમ મને જણાયું. મારી માર્ગદર્શિકા એ હબસીના પગ ઉપરથી કૂદી પડી અને એણે પડદાની ઝાલર ઊંચી કરી એટલે અંદર એક પર્શિયન ગાલીચો પાથરેલી ફર્શનો કેટલોક ભાગ દેખાયો અને એ તખ્તા ઉપર કોઈ રમણી બેઠેલી હતી, તે કોણ હતી તે મારાથી જોઈ શકાયું નહિ, પરંતુ નારંગી રંગની મખમલનાં ગાલીચા ઉપર આદર્શ ભાવથી મૂકેલાં અને જરીનાં ભરેલાં સ્લીપર પહેરવાથી સુશોભિત લાગતાં તેના બે ચરણો મારી દૃષ્ટિએ પડયાં. એક બાજુએ રકાબીમાં થોડાં સક્કરજન, નારંગી અને દ્રાક્ષના ઝૂમખાં પડી રહ્યાં હતા એની પાસે બે નાની કાચની પ્યાલી અને સુવર્ણ રંગની શરાબની બાટલી પડેલી હતી. આ સામગ્રી આવનાર અતિથિ માટે તૈયાર કરી રાખી હતી. એક પ્રકારની માદકતા લાવી મૂકનાર મહેક મહેક થતી અંદર બળતી ધૂપની સુગંધે મને વિવશ બનાવી દીધો.

ધડકતે હૃદયે પેલા હબસીના લાંબા કરેલા પગને ઓળંગી જવાનો હું પ્રયત્ન કરતો હતો એટલામાં એ ઓચિંતો ઝબકીને જાગી ઊઠયો અને ઊભો થયો, એટલે એના ખોળામાં પડેલી તલવાર ખણખણ અવાજ કરતી ફરશ ઉપર પડી ગઈ.

ઓચિંતી વિકટ ચીસ સાંભળીને હું પણ ચમકી ઊઠયો. જોયું તો હું મારા પલંગ ઉપર બેઠો હતો અને મારા અંગમાં પરસેવાના ઝેબઝેબ છૂટી રહ્યા હતા. સવારના પ્રકાશમાં કૃષ્ણપક્ષનો ચંદ્ર ઉજાગરાને લીધે થાકી ગયેલા રોગીની માફક ફીક્કો પડી ગયેલો જણાતો હતો, અને અમારો પેલો ગાંડો મહેરઅલી નિત્ય નિયમ

અનુસાર જનશૂન્ય માર્ગમાં "હટ જાઓ, હટ જાઓ"નો પોકાર કરતો ચાલ્યો જતો હતો.

આ પ્રકારે અરેબિયન રાત્રિઓમાંની એક રાત ઓચિંતી ખતમ થઈ ગઈ; પણ હજુ તો બીજી હજાર રાતો બાકી હતી.

પછી મારા દિવસ અને રાત્રિ બેનો પરસ્પર વિરોધ જાગ્યો. દિવસ ઊગે એટલે પેલી શૂન્ય સ્વપ્નમયી માયાવી રાત્રિને અભિશાપ આપતો થાકેલા શિથિલ શરીરે હું મારા કામ ઉપર ચઢી જતો; પરંતુ રાત પડવાનો સમય થતો એટલે કામકાજના બંધનથી જકડાઈ ગયેલું મારૂં જીવન મને મીથ્યા માયા જેવું લાગતું હતું.

રાત પડતી એટલે ઉન્માદકારિણી મોહજાળમાં વળી પાછો હું ફસાઈ પડતો. હું દંતકથાને પાને મારો વેષ ભજવતો ગત યુગનો અજ્ઞાત મહાપુરૂષ બની જતો. તે વખતે આ મારો વિલાયતી પોશાક મને બિલકુલે રુચિકર થઇ પડતો નહિ. તે વખતે તો પ્રિયતમા સાથે વિચિત્ર રીતે મિલન સુખ ભોગવવાની આતુર જિજ્ઞાસાથી જાણે શિર પર લાલ મખમલની ટોપી અડાવી, ખુલતો પાયજામો, જીકની ભરેલી બંડી અને લાંબો ભોંયે રોળાતો રેશમી ઝબ્બો પહેરીને, અત્તર સુવાસિત રૂમાલો હાથમાં રાખીને, બનીઠનીને મોઢામાં ખુશબોદાર તમાકુનો હુક્કો ગગડાવતો એક મોટા ગાદલા ઉપર મોજથી પડતો.

રાત્રિનો અંધકાર જેમ વધતો જતો તેમ એવી આશ્ચર્યકારક ઘટનાઓ બનવા લાગતી કે એનું વર્ણન પણ મારાથી થઈ શકે એમ નથી. જાણે સુંદર વાર્તાના ખંડો વસંત ઋતુના પવનની લહેરોમાં આ વિશાળ મહેલના ચિત્રવિચિત્ર ઓરડામાં ઊડી ઊડીને ભરાઈ જતા. તેમની પાછળ હું કેટલાક અંતર સુધી તો દોડી જતો પણ મને તો તેનો અંત જ જણાતો નહોતો; છતાં તેમનું અનુસરણ કરતો કરતો હું આખી રાત ઓરડે ઓરડે ફરી વળતો.

આ ખંડ સ્વપ્નના આશ્ચર્યની ભીતર, હીનાની સુગંધ, સીતારના ઝુન ઝુન ઝુન અવાજ અને સુગંધિત જલકણોથી પૂર્ણ હવાની

લહરીઓની મધ્યમાં વિદ્યુતના ચમકારાની માફક એક સુંદરાંગી રમણીનું અલપ ઝલપ મુખ હું જોઈ શક્યો. એણે કેસરી રંગનો પાયજામો પહેરેલો હતો. ગોરા ગુલાબી કોમળ પગમાં સોનેરી જીકનાં ભરેલાં સ્લીપર પહેરેલાં હતાં. અંગે સોનેરી બુટ્ટાવાળો તસતસતો કમખો પહેર્યો હતો, માથે લાલ ટોપી શોભી રહી હતી અને એ ટોપીની સોનેરી ઝાલરો એના હિમધવલ કપોલમાં મોહક રંગ પૂરી રહી હતી.

એ સુંદરાંગીએ મને ઉન્મત્ત બનાવી મૂક્યો. એની શોધમાં નિદ્રાદેવીનાં મોહમય સ્વપ્નપ્રદેશમાં ભૂલભૂલામણીવાળી ગલીકુંચીઓમાં થઈને હું ઓરડે ઓરડે ભટકી વળતો.

કેટલીક વાર રાતે મોટા આયના પાસે બે મોટા દીવા બળતા રાખીને ઘણી જ સાવધાનતાપૂર્વક હું શાહજાદાની માફક સજીને તૈયાર થતો હોઉં તે વખતે ઓચિંતી આયનામાં મારા પ્રતિબિંબની પાસે પેલી પર્શિયન સુંદરાંગીની છાયા પણ મને દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. કોઇવાર પોતાની ગરદન નમાવતી, કોઈવાર પોતાનાં મોટાં કાળાં નયનમાંથી દુઃખ અને તીવ્ર વિલાસપૂર્ણ કટાક્ષપાત કરતી, એના અધરોષ્ઠ ઉપર અસ્ફુટ વાચાનો ભાસ આપતી, નવપલ્લવિત થતી લતાની સમાન યૌવનમદમાતા પોતાના નાજુક લલિત અંગને મોહક મરોડ આપતી, ચંચળ ચાલે ચાલતી, હાસ્ય–કટાક્ષ અને આભૂષણોની ચમકની ચિનગારીયો વરસાવતી એ રમણી પાછી ગેબ થઈ જતી. પહાડો ઉપરની વનસ્પતિની સુગંધી ખેંચી લાવતો પવન પોતાના જંગલી ઝપાટાથી મારા દીપકને બુઝાવી નાખતો એટલે કપડાં કાઢીને હું પથારીમાં પડતો. મારી આંખો મીંચાઈ જતી. મારા શરીરમાં આનંદનો સંચાર થઇ રહેતો. તે સમયે મારી આસપાસ હવામાં, પહાડી ફૂલોની મહેકમાં જાણે લાડ, ચુંબન, કોમળ કરસ્પર્શ આ શાંત અંધકારમાં વ્યાપ્ત થઈને ઘુમી રહ્યાં હતાં. વળી મારા કર્ણમાં મધુરાં ગુંજન થતાં સંભળાતાં. મારા મુખમંડળ ઊપર જાણે કોઈના

મુખનો સુગંધિત શ્વાસ આવ્યા કરતો હતો. મારા ગાલ ઉપર મૃદુ સૌરભ અને સુવાસિત રૂમાલ ઊડી ઊડીને સ્પર્શ કરતા હતા. પછી ધીરે ધીરે કોઈ અગમ્ય નાગણ મારી આસપાસ વીંટાઈને મને મૂર્છિત કરી નાખે એવી જબર ચૂડ ભેરવી દેતી હતી, એટલે હું દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખતો અચેતન થઈ જતો અને ગાઢી નિદ્રામાં પડી જતો હતો.

એકવાર સાંજે ઘોડા ઉપર બેસીને ફરવા જવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો તે વખતે, તમે ફરવા ન જશો એવા મને કોઈ કાલાવાલા કરવું લાગ્યું. તે કોણ હતું કહી શકતો નથી. પણ એ કાલાવાલા મેં તે દિવસે ગણકાર્યા જ નહિ. ઘોડી ઉપર ભેરવેલાં મારાં કોટ અને ટોપી લેવા હું જતો હતો એટલામાં સુરતા નદીની રેતી અને અવાલી પહાડ ઉપરનાં સૂકાં પાંદડાંની પતાકા ફરકાવતું અચાનક વાવાઝોડું આવી પહોંચ્યું, અને તેમાં મારો કોટ અને ટોપી અદ્ધર ઊડી ગયાં. તે સાથે જ હર્ષનિર્ભર હાસ્યનો મધુર ધ્વનિ ગાજી ઊઠયો અને તે છેક આસમાને ચડીને અસ્તાચળમાં જઈને લીન થઈ ગયો.

હું ફરવા ન જઈ શકયો, અને બીજે દિવસથી મેં મારો પેલો વિલાયતી કોટ અને હેટ પહેરવાં બિલકુલ છોડી દીધાં.

તે દિવસે પણ મધ્ય રાત્રે મર્મભેદી દુઃખથી જાણે કોઈ ડૂસકે ડૂસકે રડી રહ્યું હતું. જાણે મારા પલંગની નીચે, ફર્શની નીચે એ રાક્ષસી મહેલની પત્થરની દીવાલની નીચે આવેલી અંધકારપૂર્ણ કબરની ભીતરમાંથી કોઈ કાકલુદીપૂર્ણ સ્વરે રડતું હતું ને કહેતું હતું. "તમે મને અહીંથી બચાવીને અન્યત્ર લઈ જાવ. આ કઠિન માયાનાં, મૃત્યુ સમી નિદ્રાનાં અને મિથ્યા સ્વપ્નનાં દ્વાર તોડી પાડીને તમારી સાથે ઘોડા ઉપર બેસાડીને, તમારી છાતી સરસી ચાંપીને, પહાડો અને જંગલોમાં થઈને નદીને ઓળંગીને મને તમારા સૂર્ય પ્રકાશિત ઘરમાં લઈ જાવ."

"હું કોણ છું? હું કેવી રીતે તારો ઉદ્ધાર કરૂં? આ સ્વપ્નના

ભયંકર વમળમાંથી હું કઈ ડૂબતી સુંદરીને જીવંત કામનાને કિનારે ખેંચી લાવું? ઓ મધુર દિવ્ય રૂપધારિણી, તું ક્યારે અને ક્યાં જન્મી હતી? કયા શીતળ ઝરણાને આરે, કઈ ગૃહહીન આરબ રમણીના ગર્ભમાં તું ઉત્પન્ન થઈ? તને એવો કોણ લૂટારો વનલતાની પુષ્પકળીની માફક માતાની ગોદમાંથી અલગ કરીને, વીજળીના વેગવાળા અશ્વ ઉપર બેસાડીને, મરુભૂમિ વટાવીને, કયા બાદશાહના શહેરના દાસીઓના બજારમાં વેચવા માટે લઇ ગયા હતો? ત્યાં બાદશાહના કયા નોકરે તારી નવવિકસિત સલજ્જ કાતર યૌવનની શોભા નીરખીને સુવર્ણમહોરોથી તને ખરીદી લીધી, તને પાલખીમાં બેસાડી અને રાજાના જનાનામાં ઉપહારરૂપે તને અર્પણ કરી દીધી? અરે એ અંતઃપુરનો શો ઇતિહાસ છે? ત્યાં સારંગીનું સંગીત, ઘુઘરીઓનો ઝણકાર, તારવાનો ચમકાર, શીરાજી શરાબનો સ્વાદ અને કટાક્ષની ચોટ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે? એક બાજુએ અસીમ ઐશ્વર્ય અને બીજી બાજુએ અનંત કારાગારવાસ! તારી જમણી અને ડાબી બાજુએ ઊભેલી બે બાંદીઓ તને ચમ્મર ઢોળે છે તે વખતે તેણે પહેરેલા કંકણુમાં જડેલા હીરા ઝળકી ઊઠે છે. રાજાઓનો રાજા તારાં કોમળ ચરણો આગળ ઘુંટણીએ પડ્યો હતો. બહાર યમદૂત જેવો જણાતો ભયાનક એબીસીનીયન હબસી દેવદૂતનો પોશાક ધારણ કરીને હાથમાં નાગી તલવાર લઈને બેઠો હતો, ત્યારે રક્તકલુષિત ઈર્ષ્યા–ફેનષડયંત્ર–સંકુલ ભીષણ ઉજ્જવલ ઐશ્વર્યના પ્રવાહમાં વહેતી વહેતી ઓ મરુભૂમિની પુષ્પમંજરી, તું કયા નિષ્ઠુર મૃત્યુના મુખમાં ચાલી ગઇ? અથવા તો કયા નિષ્ઠુર અને સુંદરતર સ્થાનમાં તારૂં પ્રસ્થાન થયું?"

એવામાં પેલો ગાંડો મહેરઅલી ઓચિંતો બરાડી ઊઠયો "દૂર હઠો, દૂર હઠો. સર્વ મિથ્યા છે, સર્વ મિથ્યા છે." મેં આંખ ઉઘાડીને જોયું તો બહાર અજવાળું થઈ ગયું હતું. મારો ચપરાશી આવીને મને આજના ટપાલના કાગળો આપી ગયો. મારો રસોઇયો આજે શું ભોજન બનાવવું છે તે મને પૂછવા આવીને ઊભો રહ્યો.

મેં કહ્યું "હવે મારાથી અહીં એક ઘડી પણ નહિ રહી શકાય." તે જ દિવસે મેં મારો સરસામાન પેક કરાવી દીધો અને ઓફિસના મકાનમાં હું રહેવા ગયો. મને ઓફિસમાં રહેવા આવેલો જોઇને વૃદ્ધ કરીમખાં જરા હસ્યો. મને ખરો ચાટકો લાગી ગયો પણ બોલ્યા વિના હું મારા કામે લાગી ગયો.

સાંજ પડી એટલે પાછો હું શૂન્યમનસ્ક થઈ ગયો. મને લાગ્યું કે મારે સંકેત સ્થાને જવાનું છે રૂનો હિસાબ તપાસવાનું કામ મને માલ વિનાનું લાગ્યું અને નિઝામનું રાજ્ય પણ 'કિસ ગિનતીમાં', એમ મને થયું. વર્તમાન વિષયની વાતો અને મંત્ર માટે જે ચારે તરફ ભટકી રહ્યા છે. માથાં પટકી રહ્યાં છે તે તમામ મને નિર્જીવી, અર્થશૂન્ય અને તુચ્છ ભાસવા લાગ્યાં.

મારી લેખિની મેં નીચે મૂકી દીધી, ચોપડા મોટા અવાજથી બંધ કરી દીધા અને ડૉગકાર્ટમાં બેસીને ફરવા નીકળી પડયો. મારી ડૉગકાર્ટ બરોબર સંધ્યાકાળ વખતે પેલા વિશાળ મહેલના દરવાજા આગળ આવીને આપોઆપ ઊભી રહી. ધડધડ ધડધડ કરતો હું દાદર ચઢી ગયો અને પેલા પ્રધાન ખંડમાં ગયો.

અહીં શાંતિનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું હતું. મારા ઉપર રીસ ચઢી હોય તેમ કાળા અંધારા ઓરડાઓનાં મોં જાણે ચઢેલાં હતાં, મારૂં હૃદય અનુતાપથી પૂર્ણ હતું, પરંતુ હું કોના મોઢા આગળ મારો એ અનુતાપ વ્યક્ત કરૂં? કોની પાસે ક્ષમાની યાચના કરૂં? ત્યાં કોઇ જણાતું નહોતું. શૂન્ય મને હું ઓરડે ઓરડે ફરી વળ્યો. જો મારી પાસે સીતાર હોત તો હું પેલી અજ્ઞાત રમણીને તે વગાડીને સંભળાવત. અરે દીપક, ગરીબ બિચારૂં પતંગિયું તારી પાસેથી નાસી છૂટયું હતું છતાં એ ફરીથી તારી પાસે આવ્યું છે. અને આટલો ફેરો માફ કર. એની પાંખોને બાળી દે, જ્યોતમાં એને ભસ્મીભૂત કરી દે.

એકાએક ઊંચેથી મારા કપાળ ઉપર બે અશ્રુબિંદુ પડ્યાં. તે દિવસ અવાલીના પહાડો ઉપર તેનાં શિખર ઢંકાઇ જાય એવાં ઘન વાદળાં ચઢી આવ્યાં હતાં. કાળું જંગલ અને સુરતાનાં અભ્રારંગી જળ જાણે આતુરતાથી કોઇની રાહ જોઇ રહ્યાં હોય તેમ એકદેશીય દૃષ્ટિથી સ્થિર થઇ રહ્યાં હતાં. એવામાં અચાનક ભૂમિ, જલ અને આકાશ ધ્રૂજી ઉઠ્યાં. સાંકળો તોડીને નાઠેલા, ઉછળી આવેલી ગાંડછાવાળા દાંતિયાં કરતા દોડતા ગાંડાની માફક વીજળીઓના કડાકા કકડાવતું ભયંકર વાવાઝોડું આખા જંગલમાં પૂર્ણ વેગથી પ્રસરી ગયું. મહેલના નિર્જન આવાસોનાં દ્વાર ભડાભડ બંધ થઇ ગયાં અને જાણે દુ:ખનો પોકાર કરતાં હોય એવો રડતો સ્વર કાઢી રહ્યાં હતાં.

નોકરો બધા ઓફિસમાં હતા એટલે કોણ દીવો કરે ? રાત તો અંધારી ઘોર હતી. ઘાઢ અંધકારમાં મને સ્પષ્ટ અનુભવ થયો કે એક રમણી પલંગની નીચે ગાલીચા ઉપર ઊંધા મુખે પડી પડી એના માથાના વાળને પીંખી રહી હતી, બલકે ખેંચીને તોડતી હતી. એના સુંદર કપાળમાંથી રુધિર વહી રહ્યું હતું. ઘડીમાં શુષ્ક તીવ્ર અટ્ટહાસ્ય કરતી એ હસી ઉઠતી, ઘડીમાં મંદ મંદ રડ્યાં કરતી હતી. કિંમતી ચોળી હાથ ઘાલીને ફાડી નાંખીને બે હાથે છાતી કૂટી રહી હતી. એટલામાં બારીમાંથી પવનનો સુસવાટો આવ્યો અને તેની સાથે જ વરસાદની જોસબંધ ઝડીઓ પડવા લાગી અને તેની વાછંટોથી પેલી રમણી બધી પલળી ગઇ.

આખી રાત વરસાદ વરસ્યા કર્યો અને પેલું રોવું કકળવું પણ ચાલુ જ હતું. હું વિષાદથી વ્યાપ્ત થતો ઓરડે ઓરડે ભટકવા લાગ્યો. મારે કોને આશ્વાસન આપવું ? કોઇ જણાતું નહોતું. આવું અઘોર કલ્પાન્ત કોણ કરતું હતું ? અને અનાશ્વાસનીય વિષાદનો શી રીતે ઉદ્દ્ભવ થયો હશે ?

પેલો ગાંડો પોકાર કરી ઊઠ્યો " દૂર હટો, દૂર હટો. સર્વ મિથ્યા છે, સર્વ મિથ્યા છે."

પ્રભાત થયું અને આજની ખરાબ ઋતુમાં મહેરઅલી પોતાના નિત્ય નિયમ પ્રમાણે બૂમો પાડતો મહેલની આગળ પાછળ રોન ફર્યા કરતો હતો. મને એકાએક ખ્યાલ આવ્યો કે આ મહેરઅલી પણ મારી માફક એકવાર આ મહેલમાં રહેતો હોવો જોઈએ અને તેથી જ એ ગાંડો બની ગયો છે; છતાં આ આરસપહાણની રાક્ષસી મહેલના જાદુગરા મોહથી આકૃષ્ટ થઈને રોજ અહીં ટહેલ્યા કરે છે.

પવન અને વરસાદની દરકાર કર્યા વિના હું એની પાસે દોડી ગયો અને પૂછ્યું "અલ્યા મહેરઅલી, શું મિથ્યા છે?"

એણે મને કશો જવાબ આપ્યો નહિ, પણ મને ધક્કો મારીને એ સર્પના જડબાંથી આકૃષ્ટ થયેલા ઊડતા પક્ષીની માફક ચીસો પાડતો રોન ફરવા લાગ્યો; અને દૂર હટો, 'દૂર હટો. સર્વ મિથ્યા છે, સર્વ મિથ્યા છે'–ના પોકારથી પોતાની જાતને ચેતવણી આપવાનો જીવતોડ પ્રયત્ન કરતો હતો.

વરસાદમાં હું ગાંડાની મારી માફક ઓફિસે દોડયો અને કરીમખાનને પૂછ્યું "કરીમખાન, આ બધાનો શો અર્થ હશે?"

એ વૃદ્ધે મને નીચેની મતલબની વાત કહી.

ઉક્ત પાદશાહી મહેલમાં એક સમય અનેક અતૃપ્ત વાસનાઓ અને ઉન્મત્ત સંભોગની જ્વાળાઓ ઊડયા કરતી હતી. એ સર્વ દિલોના જ્વલનથી. એ સર્વ નિષ્ફળ કામનાઓના અભિશાપથી આ મહેલના પ્રત્યેક પથ્થર ભૂખ્યા અને તરસ્યા બની ગયા હતા. અને તે સજીવ મનુષ્યને જોઈને લુબ્ધ પિશાચની માફક તેને જાણે પોતાની દાઢમાં ગ્રસી લેવાને તીવ્ર ઈચ્છા પ્રકટાવી રહ્યા હતા. જે કોઈ આ મહેલમાં લાગલાગટ ત્રણ રાત્રિ રહેતો તે ફરીથી બહાર નીકળવા પામતો જ નહિ. કેવળ મહેરઅલી બહાર નીકળી શકયો હતો, પણ ત્યારે એ ગાંડો થઈ ગયો. મેં પૂછ્યું: "ત્યારે મારી મુકિતનો કોઈ જ માર્ગ નથી?" વૃધ્ધે કહ્યું "એક માર્ગ છે. પણ તે ઘણો વિકટ છે. હું તમને કયો છે તે કહીશ, પણ પ્રથમ તમે આ વિલાસગૃહમાં

એકવાર નિવાસ કરતી એક યુવાન પર્શિયન કન્યાનો વૃત્તાંત સાંભળો. એવી આશ્ચર્યકારક અને હૃદયવિદારક ઘટના આ પૃથ્વી ઉપર બીજી બની જ નથી."

એવામાં સ્ટેશનના કુલીઓએ ખબર આપી કે ટ્રેન આવે છે. અમને લાગ્યું કે આટલી બધી જલદી? અમે ઉતાવળમાં અમારા બિસ્તરા વગેરે બાંધીને તૈયાર થયા એટલામાં સ્ટેશનમાં ટ્રેન આવી પહોંચી. એ ગાડીમાં ફર્સ્ટ કલાસના ડબામાં બેઠેલ એક તરતનો જ ઊંઘી ઉઠેલ યૂરોપિયન કયું સ્ટેશન આવ્યું તે જોવા બારી બહાર ડોકિયું કરી જોતો હતો. અમારા સહયાત્રી પેલા અસાધારણ પુરુષને એણે જેવો જોયો કે તરત જ "હલ્લો" કરીને હર્ષથી બૂમ પાડી ઊઠયો, અને પેલાને પોતાના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બોલાવી લીધો. અમે તો સેકન્ડ કલાસના ડબામાં બેઠા એટલે પેલો અસાધારણ મનુષ્ય કોણ હતો તે પણ અમે ન જાણી શકયા. અને એની અધૂરી રહેલી વાતો પણ સાંભળી શકયા નહિ.

મેં મારા થીયોસોફિસ્ટ મિત્રને કહ્યું. 'પેલો ગૃહસ્થ આપણને બેવકૂફ બનાવી ગયો. એણે જે કિસ્સો આપણને સંભળાવ્યો તે આદિથી અંત સુધી બનાવટ હતી."

એ વિષે મારા થીયોસોફિસ્ટ મિત્ર સાથે ચર્ચામાં ઉતરવાથી તેની સાથે મારી જન્મભરની મૈત્રી તૂટી.

૧૬

સ્નેહ – સૂચન

અનેક અવસ્થાઓ બદલ્યા પછી એના જીવનના અંત ભાગમાં ગતયૌવના ચુનીએ જે પુરુષનો આશ્રય શોધ્યો હતો, તે પણ એને ફાટેલા વસ્ત્રની માફક તજીને ચાલ્યો ગયો ત્યારે પોતાનું પેટ ભરવા એક મુઠ્ઠીભર અન્ન માટે બીજાનો આશ્રય શોધવા જવાનું હવે એને ઠીક ન લાગ્યું; બલકે તેમ કરવામાં એને અત્યંત તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો.

યૌવનદશા પૂરી થતાં શુભ્ર શરદ ઋતુ જેવી ગંભીર, પ્રશાંત અને બહુ સુંદર અવસ્થા મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યની એ પાકટ વય ગણાય છે. એ અવસ્થામાં જીવનની વસંત ઋતુ–યૌવનાવસ્થાની ચંચળતા જણાતી નથી. સંસારની ચિંતા ઘણી ઓછી થઈ જાય છે. આપણી ભલાઈ, બુરાઈ સુખદુ:ખ પરિપક્વ દશાને પામીને આપણા અંતરાત્માને પરિણત અવસ્થામાં પહોંચાડી દે છે. એ સમયે નવીન પ્રણય કરવાની કે મુગ્ધ દૃષ્ટિથી જોવાની મનુષ્યને પ્રવૃત્તિ નથી થતી. એ સમયમાં તો જૂનું સાહચર્ય જ ઠીક લાગે છે. યૌવનસૌન્દર્ય ધીમે ધીમે કરમાતું જાય છે. જે મળ્યું નથી તેની આશા છોડીને, જે આપણને છોડી ચાલ્યાં ગયાં તેનો શોક કરવો મૂકી દઈને, જેણે આપણી સાથે છેતરપીંડી કરી તેને ક્ષમા આપીને, જે આપણી નિકટ આવ્યા, જેણે આપણા ઉપર સ્નેહ દાખવ્યો તેને આપણા ગણીને આપણે શાંતિથી વિરામ પામીએ છીએ; અને આ પ્રમાણે આપણી સર્વ આકાંક્ષાઓ આપણને તૃપ્ત થએલી લાગે છે. યૌવનના એ સાયંકાલમાં, જીવનના એ શાંતિપર્વમાં પણ જો જંપીને બેસવાનું ન હોય, નવી નવી ઉપાધિઓને લીધે દોડા દોડ કરવી પડતી હોય તો એ અવસ્થા જેવી શોચનીય બીજી કઈ અવસ્થા હોઈ શકે?

ચુનોના યૌવનનો સાયંકાળ હ્તા. તેવામાં એક દિવસ સવારમાં એણે ઊઠીને જોયું તો એનો પ્રણયી એણે સંચિત કરેલું ધન અને અલંકાર લઈને રાતોરાત નાસી ગયેલો જણાયો. ઘરનું ચઢેલુ ભાડું આપવા જેટલા પૈસા પણ તેણે ન રહેવા દીધા એના ત્રણ વર્ષના બાળકને માટે દૂધ લાવવાનોયે પૈસો એની પાસે ન રહયો. એણે વિચાર કર્યો કે "મારી આડત્રીસ વર્ષની ઉંમર થઈ છતાં એક પુરુષને પણ હું મારો ન કરી શકી, એક ઘરનો ખૂણો પણ પડી રહેવાને માટે હું મારો ન કરી શકી. ત્યારે આજે ફરીથી મારે આંસુ લૂછીને એ જ આંખમાં અંજન લગાવીને, મોઢામાં પાનના ડૂચા ઘાલીને, દાંતને રંગીને, મારા જીર્ણ થયેલા યૌવનને ચમકાવતાં મારે વારાંગના બનીને બજારમાં બેસવાનો વારો આવ્યો. હસતાં હસતાં અસીમ ધૈર્ય ધારીને નવાં હૃદય હરવાનાં—નવી જાળ ફેલાવવાની રહી. અરેરે! મારી આ સ્થિતિ!" આવા વિચાર કરતી કરતી ઘરનાં કમાડ બંધ કરીને પૃથ્વી ઉપર એ વારંવાર પોતાનું માથું પટકવા લાગી. આખો દિવસ કાંઈ પણ ખાધાપીધા વિના એ પડી રહી. સાંજ પડી. ઘરમાં ગાઢ અંધકાર વ્યાપી ગયો. એટલામાં ચુનીનો એક પુરાણો પ્રેમી "ચુની ચુની" કરીને એનાં બારણાં ખખડાવવા લાગ્યો, ચુની બારણું ખોલીને હાથમાં ઝાડુ ઝાલીને વાઘણુની માફક ગર્જના કરતી દોડી. પેલો રસપિપાસુ પ્રેમી તો જીવ લઈને નાઠો.

ચુનીનું બાળક ભૂખે રડી રડીને થાકીને ખાટલા નીચે ઊંઘી ગયું હતુ તે આ ધમાલથી જાગી ઉઠયું, અને અંધારામાં "મા, મા" કરીને રડવા લાગ્યું.

ચુની પોતાના રડતા બાળકને લઈને વીજળીની માફક વેગથી દોડતી દોડતી એક પાસેના કૂવામાં કૂદી પડી.

કોઈના પડવાનો ધબકારો સાંભળીને પડોશીઓ ફાનસ લઈને કૂવા ઉપર આવી પહોંચ્યા. ચુની અને એના બાળકોને કૂવામાંથી

બહાર કાઢ્યાં. ચુની બેશુદ્ધ થઈ ગઈ હતી અને એનું બાળક મરી ગયું હતું.

ચુનીને હૉસ્પિટાલમાં લઈ જવામાં આવી. દવા કરવાથી એને આરામ થયો એટલે આપઘાત કરવાના આરોપ બદલ મેજીસ્ટ્રેટે એની તપાસ કરીને એને સેશન્સ કમીટ કરી.

સેન્શસ જજ એક સ્ટેચ્યુટરી સિવિલિયન મનોહરનાથ કરીને હતો. એ ઘણો કડક જજ હતો. એની કોર્ટમાં ચુનીનો કેસ ચાલ્યો અને જજે એને ફાંસીની શિક્ષા ફરમાવી. અભાગિની ઉપર દયા લાવીને એને બચાવવા વકીલોએ તો બહુએ મહેનત કરી પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. એનું એક કારણ હતું. મનોહરનાથ આર્ય મહિલાઓને એક બાજુથી દેવીઓ તરીકે ગણતો અને બીજી બાજુથી સ્ત્રીજાતિ પ્રતિ એના અંતરમાં અણુવિશ્વાસ પેસી ગયો હતો. એનો એવો અભિપ્રાય હતો કે સ્ત્રીઓ જાણી જોઇને પોતાના શીલનો ભંગ કરે છે. અને શાસનપદ્ધતિ ઘણી શિથિલ થઇ ગયેલી હોવાથી સમાજમાં ઘણી વિરલ સ્ત્રીઓ જ શીલવતી જોવામાં આવે છે. એનો એવો અભિપ્રાય બંધાઈ જવાનું એક કારણ હતું. તે કારણ મનોહરનાથના યૌવનનો ઇતિહાસ જાણ્યા સિવાય આપણને નહિ સમજાય.

મનોહરનાથ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે એના આચાર વિચાર બધા જુદા જ પ્રકારના હતા. તે વખતે તો આંખો એ સોનાનાં ચશ્માં ચઢાવતો, ફેશનેબલ દાઢી અને માથે સાહેબશાહી વાળ રખાવતો. એ વખતે ઠાઠમાઠથી રહેવા ઉપર એની વિશેષ દૃષ્ટિ હતી. મદ્યમાંસનો પણ એ ભોગી બની ગયો હતો. એની સાથે એક બીજી પણ લત એને લાગી હતી.

એના ઘરની નજીક એક ગૃહસ્થ રહેતો હતો. તેને ચંબેલી નામની એક ચૌદ પંદર વર્ષની વિધવા પુત્રી હતી.

વહાણમાં બેઠાં બેઠાં સમુદ્રતટ ઉપર આવેલાં વૃક્ષોની હારમાળા આપણને જેવી રમણીય લાગે છે, તેવી વહાણમાંથી ઊતરીને તટ ઉપર

આવીને જોવાથી લાગતી નથી; તેમ બિચારી ચંબેલીને વૈધવ્ય દશા પ્રાપ્ત થવાથી થયું. એ એમ નહોતી જાણતી કે આ જગત-યંત્રનું એન્જીન ઘણું જ જટિલ અને લોખંડ જેવું કઠણ છે. એ એમ નહોતી જાણતી કે આ સંસાર સુખ-દુઃખ, સંપત્તિ-વિપત્તિ વિગેરે દ્વંદ્વોથી ભરેલું છે. એ તો એમ જાણતી હતી કે જેમ નદીનો સ્વચ્છ જલ-પ્રવાહ સહજ ભાવથી વહ્યો જાય છે તેમ જીવન ક્રમ વહી જતો હશે. ઘરમાં એનાં માતાપિતા અને બે ભાઈઓ સિવાય બીજું કોઈ નહોતું. બન્ને ભાઈઓ સવારે જમીને નિશાળે જતા. સાંજે આવીને વાળુ પાણી કરીને વળી પાછા અભ્યાસ માટે રાત્રિશાળામાં જતા હતા. બાપનો પગાર થોડો હતો એટલે છોકરાઓને ભણાવવા ઘેર માસ્તર નહોતો.

કામકાજથી પરવારતી ત્યારે ચંબેલી બારીએ આવીને બેસતી અને સડક ઉપરથી માણસોની આવ જા થતી તે જોયા કરતી હતી, તરેહ તરેહના રાગ કાઢીને ફેરિયાઓ પોતાનો માલ ખપાવતા હતા. એ બિચારી તો એમ જ જાણતી હતી કે ફેરીવાળા, રસ્તે જનાર આવનાર કે માગી ખાનાર ફકીર બધાએ સુખી છે.

સવારે અને સાંજે મનોહરનાથ પૂર્ણ ઠાઠથી વસ્ત્રાલંકાર સજીને ગર્વથી છાતી ફુલાવતો એ માર્ગમાંથી જતો તે આ બાળાની દૃષ્ટિએ વારંવાર પડતો હતો. નાની બાલિકાઓ જેમ ઢીંગલીને સજીવ માનીને તેની સાથે આનંદમાં ખેલ્યા કરે છે, તેમ વિધવા ચંબેલી મનોહરનાથને પોતાના હૃદયમાં સ્થાપિત દેવતા તરીકે ધારણ કરીને તેની સાથે મનોમય રીતે ગેલ કર્યા કરતી હતી.

કોઈ કોઈ વાર મનોહરનાથના ઘરમાં રોશની થઈ રહી હોય, નાચ-નારી આવી હોય તેના કંઠનો મધુર સ્વર અને પગના ઝાંઝરનો ઝણુકાર સંભળાયા કરતો હોય, તે વખતે દીપકના પ્રકાશમાં મનોહર-નાથનો દીવાલ ઉપર પડતો પડછાયો લુબ્ધ દ્રષ્ટિથી જોતી જોતી એ આખી રાત જાગતી જ બેસી રહેતી. એનો વ્યથિત, પીડિત આત્મા

ઘરમાં પલંગ ઉપર નિશ્ચિત જીવે સૂઈ રહી હતી. હાય, આ વાત પહેલાથી મને કેમ ન સૂઝી ? ગૃહલક્ષ્મીઓ સવારે ઊઠીને સંકોચ વગર પોતાના નિત્ય કાર્યમાં લાગી જશે, ત્યારે ઘર ત્યાગી નીકળી પડેલી નિદ્રાહીન ચંબેલીની રાત ક્યાં પૂરી થશે? પ્રાતઃકાલે ચંબેલીના ઘરમાં સૂર્યનારાયણુ પ્રવેશ કરશે ત્યારે ત્યાં કેવો હાહાકાર થઈ જશે? ઘરનાં બધાંને શરમાઇને મરી જવું પડશે! કેવું કલંક!"

ચંબેલી બહુ રડી. મનોહરનાથને બહુ બહુ વિનવણી કરીઃ "હજુએ રાત બાકી છે, મારી મા અને મારા ભાઈઓ હજુ ઊંઘતાં હશે, એટલામાં તમે મને મારે ઘેર પાછી મૂકી આવો."

એના દેવે એના બોલવા ઊપર કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. સ્ટેશન આવ્યું. મનોહરનાથે બે સેકન્ડ કલાસની ટિકીટ કઢાવી અને બન્ને ગાડીમાં બેઠાં, મનોહરનાથ એને ચિરવાંછિત સ્વર્ગમાં લઈ ચાલ્યો.

થોડીવારે દેવ અને સ્વર્ગ બન્ને બીજી ગાડીમાં બેસીને બીજે સ્થળે વિદાય થઇ ગયાં. વિધવા પાપસમુદ્રમાં પડીને ડુબકાં ખાવા લાગી મનોહરનાથના પૂર્વવૃત્તાંતની આ એક ઘટનાનો ઉલ્લેખ અમે અહીં કર્યો છે. અશ્લીલતાના ભયે અન્ય ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ અહીં નથી કરવામાં આવ્યો.

આ સમયે મુવાં મુડદાંને ચૂંથવાની કાંઈ જરૂર નથી. આ સમયે વિનોદચંદ્ર નામનું સ્મરણ રાખનાર કોઇ મનુષ્ય જગતમાં હશે કે નહિ એ મોટો સંદેહ છે. અત્યારે મનોહરનાથ શુદ્ધ આચાર વિચારવાળો બની ગયો છે. હવે એ પોતાનું નિત્ય ખટકર્મ કર્યા કરે છે અને સદા શાસ્ત્રોનો જ વિચાર કર્યા કરે છે. પોતાના નાના નાના પુત્રોને પણ એ યોગાભ્યાસ કરાવે છે અને પોતાની પત્નીઓને સૂર્યચંદ્ર તો શું પણ વાયુની પણ જયાં ગતિ થતી નથી એવા અંતઃપુરમાં સુરક્ષિત રીતે રાખે છે. પરંતુ એણે એકવાર કેટલીક રમણીઓનો અપરાધ કર્યો હતો એ કારણથી આજ સ્ત્રીઓના સર્વ પ્રકારના સામાજિક અપરાધો બદલ એ કઠોર શિક્ષાનો પ્રબંધ કરતો હતો.

*

આવીને જોવાથી લાગતી નથી; તેમ બિચારી ચંબેલીને વૈધવ્ય દશા પ્રાપ્ત થવાથી થયું. એ એમ નહોતી જાણતી કે આ જગત–યંત્રનું એન્જીન ઘણું જ જટિલ અને લોખંડ જેવું કઠણ છે. એ એમ નહોતી જાણતી કે આ સંસાર સુખ–દુઃખ, સંપત્તિ–વિપત્તિ વિગેરે દ્વંદ્વોથી ભરેલું છે. એ તો એમ જાણતી હતી કે જેમ નદીનો સ્વચ્છ જલ-પ્રવાહ સહજ ભાવથી વહ્યો જાય છે તેમ જીવન ક્રમ વહી જતો હશે. ઘરમાં એનાં માતાપિતા અને બે ભાઈઓ સિવાય બીજું કોઈ નહોતું. બન્ને ભાઈઓ સવારે જમીને નિશાળે જતા. સાંજે આવીને વાળુ પાણી કરીને વળી પાછા અભ્યાસ માટે રાત્રિશાળામાં જતા હતા. બાપનો પગાર થોડો હતો એટલે છોકરાઓને ભણાવવા ઘેર માસ્તર નહોતો.

કામકાજથી પરવારતી ત્યારે ચંબેલી બારીએ આવીને બેસતી અને સડક ઉપરથી માણુસોની આવ જા થતી તે જોયા કરતી હતી, તરેહ તરેહના રાગ કાઢીને ફેરિયાઓ પોતાનો માલ ખપાવતા હતા. એ બિચારી તો એમ જ જાણતી હતી કે ફેરીવાળા, રસ્તે જનાર આવનાર કે માગી ખાનાર ફકીર બધાએ સુખી છે.

સવારે અને સાંજે મનોહરનાથ પૂર્ણ ઠાઠથી વસ્ત્રાલંકાર સજીને ગર્વથી છાતી ફુલાવતો એ માર્ગમાંથી જતો તે આ બાળાની દૃષ્ટિએ વારંવાર પડતો હતો. નાની બાલિકાઓ જેમ ઢીંગલીને સજીવ માનીને તેની સાથે આનંદમાં ખેલ્યા કરે છે, તેમ વિધવા ચંબેલી મનોહરનાથને પોતાના હૃદયમાં સ્થાપિત દેવતા તરીકે ધારણ કરીને તેની સાથે મનોમય રીતે ગેલ કર્યો કરતી હતી.

કોઈ કોઈ વાર મનોહરનાથના ઘરમાં રોશની થઈ રહી હોય, નાચ-નારી આવી હોય તેના કંઠનો મધુર સ્વર અને પગના ઝાંઝરનો ઝણકાર સંભળાયા કરતો હોય, તે વખતે દીપકના પ્રકાશમાં મનોહર-નાથનો દીવાલ ઉપર પડતો પડછાયો લુબ્ધ દ્રષ્ટિથી જોતી જોતી એ આખી રાત જાગતી જ બેસી રહેતી. એનો વ્યથિત, પીડિત આત્મા

ઘરમાં પલંગ ઉપર નિશ્ચિંત જીવે સૂઈ રહી હતી. હાય, આ વાત પહેલાથી મને કેમ ન સૂઝી ? ગૃહલક્ષ્મીઓ સવારે ઊઠીને સંકોચ વગર પોતાના નિત્ય કાર્યમાં લાગી જશે, ત્યારે ઘર ત્યાગી નીકળી પડેલી નિદ્રાહીન ચંબેલીની રાત કયાં પૂરી થશે? પ્રાતઃકાલે ચંબેલીના ઘરમાં સૂર્યનારાયણ પ્રવેશ કરશે ત્યારે ત્યાં કેવો હાહાકાર થઈ જશે? ઘરનાં બધાંને શરમાઇને મરી જવું પડશે ! કેવું કલંક !"

ચંબેલી બહુ રડી. મનોહરનાથને બહુ બહુ વિનવણી કરીઃ "હજુએ રાત બાકી છે, મારી મા અને મારા ભાઈઓ હજુ ઊંઘતાં હશે, એટલામાં તમે મને મારે ઘેર પાછી મૂકી આવો."

એના દેવે એના બોલવા ઊપર કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. સ્ટેશન આવ્યું. મનોહરનાથે બે સેકન્ડ કલાસની ટિકીટ કઢાવી અને બન્ને ગાડીમાં બેઠાં, મનોહરનાથ એને ચિરવાંછિત સ્વર્ગમાં લઇ ચાલ્યો.

થોડીવારે દેવ અને સ્વર્ગ બન્ને બીજી ગાડીમાં બેસીને બીજે સ્થળે વિદાય થઇ ગયાં. વિધવા પાપસમુદ્રમાં પડીને ડુબકાં ખાવા લાગી મનોહરનાથના પૂર્વવૃત્તાંતની આ એક ઘટનાનો ઉલ્લેખ અમે અહીં કર્યો છે. અશ્લીલતાના ભયે અન્ય ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ અહીં નથી કરવામાં આવ્યો.

આ સમયે મુર્દા મુડદાંને ચૂંથવાની કાંઈ જરૂર નથી. આ સમયે વિનોદચંદ્ર નામનું સ્મરણ રાખનાર કોઇ મનુષ્ય જગતમાં હશે કે નહિ એ મોટો સંદેહ છે. અત્યારે મનોહરનાથ શુદ્ધ આચાર વિચારવાળો બની ગયો છે. હવે એ પોતાનું નિત્ય ષટકર્મ કર્યા કરે છે અને સદા શાસ્ત્રોનો જ વિચાર કર્યા કરે છે. પોતાના નાના નાના પુત્રોને પણ એ યોગાભ્યાસ કરાવે છે અને પોતાના પત્નીઓને સૂર્યચંદ્ર તો શું પણ વાયુની પણ જ્યાં ગતિ થતી નથી એવા અંતઃપુરમાં સુરક્ષિત રીતે રાખે છે. પરંતુ એણે એકવાર કેટલીક રમણીઓનો અપરાધ કર્યો હતો એ કારણથી આજ સ્ત્રીઓના સર્વ પ્રકારના સામાજિક અપરાધો બદલ એ કઠોર શિક્ષાનો પ્રબંધ કરતો હતો.

*

ચુનીને ફાંસી દેવાનો હુકમ કર્યા પછી બેએક દિવસ વીત્યા બાદ વિવિધ પ્રકારના ભોજનનો શોખીન મનોહરનાથ જેલના બાગમાં શાક વગેરે લેવા ફરતો ફરતો જઈ ચઢયો. એ વખતે ચુની પોતાના પતિત જીવનના સર્વ અપરાધોનું સ્મરણ કરીને પશ્ચાતાપ કરીને ડીર છે કે નહિ તે જાણવાના કુતૂહલથી જેલથી અંદર સ્ત્રીઓના વોર્ડમાં એ ગયો. ત્યાં લડાઈ ટંટો થતો હોય એવો કોલાહલ એને કાને આવવા લાગ્યો. પાસે જઈને જોયું તો ચુની પહેરાવાળા સિપાઇની સાથે ઝઘડો કરી રહી હતી. મનોહરનાથ મનમાં હસ્યો, વિચાર કર્યો કે સ્ત્રી-ઓના સ્વભાવ જ આવા હોય છે. માથા ઉપર તો મોત ભમી રહ્યું છે છતાં વઢવું ઝઘડવું છોડતી નથી, મને તો એમ લાગે છે કે એ યમપુરીમાં જશે ત્યાં પણ એ યમના દૂતો જોડે લડ્યા વગર રહેવાની નથી. વળી એને વિચાર આવ્યો કે એને બે અક્ષર ઉપદેશના કહીને મરતી વખતે એના હૃદયમાં કૃતકર્મનો પશ્ચાતાપ કરાવવો યોગ્ય છે; એટલે આવા સાધુ ઉદ્દેશથી એ ચુનીની છેક નજીક ગયો. એને જોઈને ચુનીએ બે હાથ જોડીને કરુણ સ્વરે કહ્યું. " જજ સાહેબ, તમારી આણ છે, આને કહો મારી વીંટી મને આપી દે. "

પૂછવાથી માલમ પડયું કે ચુનીએ ચોટલામાં વીંટી સંતાડી રાખી હતી. પહેરેગીરની અચાનક રીતે એના ઊપર નજર પડી એટલે એની પાસેથી એણે વીંટી છીનવી લીધી.

મનોહરનાથ વળી મનમાં હસ્યો. " કાલે તો ફાંસીને લાકડે લટકી જવાની છે છતાં એને વીંટીનો મોહ છૂટતો નથી. ઘરેણાં જ સ્ત્રીઓનું સર્વસ્વ છે. "

પહેરાવાળાએ મનોહરનાથની હથેળીમાં જાણે ધગધગતો અંગારો મૂકી દીધો હોય તેમ એ વીંટીને જોઈને ચોંકી ઊઠયો. વીંટીની એક બાજુએ હાથીદાંત ઉપર ઓઈલ પેઈન્ટીંગથી મૂછવાળા એક યુવકનો ફોટો ચિતરેલો હતો અને બીજી બાજુએ સુવર્ણચકતી ઉપર કોતરેલું હતું—" વિનોદચંદ્ર. "

વિચારની પરંપરામાં હાડપિંજરનો પણ વારો આવ્યો. હું વિચાર કરતો હતો કે અસ્થિપિંજરનું બનેલું આ શરીર કોના જેવું હશે? એટલામાં ઓરડાની દીવાલને ઓથે ઓથે મારી પથારીની કોઈ પ્રદક્ષિણા કરતું હોય એમ મને લાગ્યું. કોઈ ત્વરિત ગતિએ શ્વાસ લેતું મને સંભળાયું. મને લાગ્યું કે એ વ્યકિત કશાની શોધ કર્યા કરે છે પણ તેને કશો પત્તો લાગતો નથી. મને લાગ્યું કે આખી રાત ઊંઘ નથી આવી તેથી મારૂં મગજ કાંઈ ભ્રમણા ઉપર ચઢી ગયેલું લાગે છે. મારાં ગંડસ્થળોમાં આવેલી શિરાઓ એટલા જોરથી ધબકી રહી હતી કે જાણે તેમાં કોઈ દોડાદોડી કરી રહ્યું હોય. મારા આખા શરીરમાં કંપ છૂટી ગયો. આ ચિત્તભ્રમમાંથી મુકિત મેળવવા હું એકદમ તાણીને બૂમ પાડી ઊઠયો કે "કોણ છે એ?" તે વ્યકિતનાં પગલાં મારી પથારી આગળ આવીને અટકયાં. મને જવાબ મળ્યો "એ તો હું છું. હું મારા હાડપિંજરને ખોળવા આવી છું."

મારી કલ્પના સૃષ્ટિનું જ આ મનુષ્ય હતું, એટલે તેના આગળ ભય વ્યકત કરવો જ નકામો છે એમ ધારીને મારા ખોળામાં પડેલા ઉશીકાને જોર દઈને પકડી રાખતો. હું સહેજ ભાવે બોલી ઊઠયો "આટલી રાતે એ કામ તમે ઠીક કાઢયું. હવે એ હાડપિંજર તમને શું ઉપયોગી થઈ પડશે?"

જવાબ જાણે મચ્છરદાનીમાંથી આવતો. "આ કેવો સવાલ! એ હાડપિંજરમાં તો મારૂં હૃદય હતું. એની આસપાસ તો મારૂં ભરયૌવન ખીલી રહ્યું હતું. તેને એકવાર ફરી જોવાની મને ઇચ્છા ન થાય?"

મેં કહ્યું: "અલબત્ત થવી જ જોઈએ, એમાં કશું ગેરવ્યાજબીપણું નથી. તમે જેને ખોળતાં હોય તેને ભલે ખોળો પણ મને તો હવે જરા ઊંઘવા દો."

વળી સ્વર સંભળાયો. "હું ધારૂં છું કે તમે અહીં એકલા જ છો. ઠીક, જરાવાર હું અહીં બેસીશ અને તમારી સાથે થોડી વાતો

ચુનીને ફાંસી દેવાનો હુકમ કર્યા પછી બેએક દિવસ વીત્યા બાદ વિવિધ પ્રકારના ભોજનનો શોખીન મનોહરનાથ જેલના બાગમાં શાક વગેરે લેવા ફરતો ફરતો જઇ ચઢયો. એ વખતે ચુની પોતાના પતિત જીવનના સર્વ અપરાધોનું સ્મરણ કરીને પશ્ચાતાપ કરીને ડીર છે કે નહિ તે જાણવાના કુતૂહલથી જેલથી અંદર સ્રીઓના વોર્ડમાં એ ગયો. ત્યાં લડાઈ ટંટો થતો હોય એવો કોલાહલ એને કાને આવવા લાગ્યો. પાસે જઈને જોયું તો ચુની પહેરાવાળા સિપાઇની સાથે ઝઘડો કરી રહી હતી. મનોહરનાથ મનમાં હસ્યો, વિચાર કર્યો કે સ્રી-ઓના સ્વભાવ જ આવા હોય છે. માથા ઉપર તો મોત ભમી રહ્યું છે છતાં વઢવું ઝઘડવું છોડતી નથી, મને તો એમ લાગે છે કે એ યમપુરીમાં જશે ત્યાં પણ એ યમના દૂતો જોડે લડ્યા વગર રહેવાની નથી. વળી એને વિચાર આવ્યો કે એને બે અક્ષર ઉપદેશના કહીને મરતી વખતે એના હૃદયમાં કૃતકર્મનો પશ્ચાતાપ કરાવવો યોગ્ય છે; એટલે આવા સાધુ ઉદ્દેશથી એ ચુનીની છેક નજીક ગયો. એને જોઈને ચુનીએ બે હાથ જોડીને કરુણ સ્વરે કહ્યું. "જજ સાહેબ, તમારી આણ છે, આને કહો મારી વીંટી મને આપી દે."

પૂછવાથી માલમ પડયું કે ચુનીએ ચોટલામાં વીંટી સંતાડી રાખી હતી. પહેરેગીરની અચાનક રીતે એના ઉપર નજર પડી એટલે એની પાસેથી એણે વીંટી છીનવી લીધી.

મનોહરનાથ વળી મનમાં હસ્યો. "કાલે તો ફાંસીને લાકડે લટકી જવાની છે છતાં એને વીંટીનો મોહ છૂટતો નથી. ઘરેણાં જ સ્રીઓનું સર્વસ્વ છે."

પહેરાવાળાએ મનોહરનાથની હથેળીમાં જાણે ધગધગતો અંગારો મૂકી દીધો હોય તેમ એ વીંટીને જોઈને ચોંકી ઊઠયો. વીંટીની એક બાજુએ હાથીદાંત ઉપર ઓઈલ પેઈન્ટીંગથી મૂછવાળા એક યુવકનો ફોટો ચિતરેલો હતો અને બીજી બાજુએ સુવર્ણચકતી ઉપર કોતરેલું હતું-"વિનોદચંદ્ર."

વિચારની પરંપરામાં હાડપિંજરનો પણ વારો આવ્યો. હું વિચાર કરતો હતો કે અસ્થિપિંજરનું બનેલું આ શરીર કોના જેવું હશે? એટલામાં ઓરડાની દીવાલને ઓથે ઓથે મારી પથારીની કોઈ પ્રદક્ષિણા કરતું હોય એમ મને લાગ્યું. કોઈ ત્વરિત ગતિએ શ્વાસ લેતું મને સંભળાયું. મને લાગ્યું કે એ વ્યક્તિ કશાની શોધ કર્યા કરે છે પણ તેને કશો પત્તો લાગતો નથી. મને લાગ્યું કે આખી રાત ઊંઘ નથી આવી તેથી મારૂં મગજ કાંઈ ભ્રમણા ઉપર ચઢી ગયેલું લાગે છે. મારાં ગંડસ્થલોમાં આવેલી શિરાઓ એટલા જોરથી ધબકી રહી હતી કે જાણે તેમાં કોઈ દોડાદોડી કરી રહ્યું હોય. મારા આખા શરીરમાં કંપ છૂટી ગયો. આ ચિત્તભ્રમમાંથી મુક્તિ મેળવવા હું એકદમ તાણીને બૂમ પાડી ઊઠ્યો કે "કોણ છે એ?" તે વ્યક્તિનાં પગલાં મારી પથારી આગળ આવીને અટક્યાં. મને જવાબ મળ્યો "એ તો હું છું. હું મારા હાડપિંજરને ખોળવા આવી છું."

મારી કલ્પના સૃષ્ટિનું જ આ મનુષ્ય હતું, એટલે તેના આગળ ભય વ્યક્ત કરવો જ નકામો છે એમ ધારીને મારા ખોળામાં પડેલા ઉશીકાને જોર દઈને પકડી રાખતો. હું સહેજ ભાવે બોલી ઊઠ્યો "આટલી રાતે એ કામ તમે ઠીક કાઢ્યું. હવે એ હાડપિંજર તમને શું ઉપયોગી થઈ પડશે?"

જવાબ જાણે મચ્છરદાનીમાંથી આવતો. "આ કેવો સવાલ! એ હાડપિંજરમાં તો મારૂં હૃદય હતું. એની આસપાસ તો મારૂં ભરયૌવન ખીલી રહ્યું હતું. તેને એકવાર ફરી જોવાની મને ઈચ્છા ન થાય?"

મેં કહ્યુંઃ "અલબત્ત થવી જ જોઈએ, એમાં કશું ગેરવ્યાજબીપણું નથી. તમે જેને ખોળતાં હોય તેને ભલે ખોળો પણ મને તો હવે જરા ઊંઘવા દો."

વળી સ્વર સંભળાયો. "હું ધારૂં છું કે તમે અહીં એકલા જ છો. ઠીક, જરાવાર હું અહીં બેસીશ અને તમારી સાથે થોડી વાતો

કરીશ. વર્ષો પહેલાં હું માણુસો સાથે બેસતી અને તેમની સાથે વાતો કરતી, પણ છેલ્લાં પાંત્રીસ વર્ષથી તો સ્મશાનભૂમિના પવનને હું મારા વિલાપ સંભળાવું છું, આજે ફરીથી પહેલાંની માફક મનુષ્ય જોડે વાત કરૂં છું." મને લાગ્યું કે કોઈ મારા પલંગ આગળ બેઠું. મેં જોયું કે હવે મારો છૂટકો નહોતો એટલે બનતી મીઠાશથી મેં તેને જવાબ દીધો. "ત્યારે તો મને મઝા પડશે. પણ કાંઈક આનંદ લાગે એવી વાત કરજો."

"હું તમને મારૂં જીવનવૃત્તાંત જ કહેવા ધારૂં છું. એમાં તમને ઘણી રમુજ પડશે." આ વખતે બરાબર એના ટકોરા થયા.

"જ્યારે હું જીવતી હતી અને યૌવનાવસ્થામાં આવેલી હતી તે વખતે મને એક જણની મોતના જેટલી બીક લાગતી હતી. તે એક જણ બીજા કોઈ નહિ પણ મારા પતિ જ હતા. ગળામાં ભરાયલા મત્સ્ય જેવી મારી મનોદશા હતી. બાલ્યાવસ્થાના શાંત ગૃહમાંથી એક અપરિચિત અને તીક્ષ્ણ ધારવાળી આંકડીથી જાણે મને તેની પાસે ખેંચી લીધી. તેની પાસેથી નાસી છૂટવાનો મને કોઈ માર્ગ ન જડયો.

"પરણ્યા પછી મારા પતિ બે મહિને ગુજરી ગયા. મારાં સગાં-વહાલાં અને સ્નેહીજનોએ મારૂં દુઃખ જોઇને હૃદય પીગળી જાય એવું આક્રંદ કર્યું. મારા સસરાએ મારા મુખનું ધારી ધારીને નિરીક્ષણ કરી લીધા પછી મારી સાસુને કહ્યું. 'તને જણાતું નથી? જોને આ તો ડાકણ છે.'—કેમ સાંભળો છો કે, વાતમાં રસ પડે છે ને?"

મેં કહ્યું: "ખરેખર ઘણો રસ પડે છે, તમે વાતનો આરંભ અત્યંત રમુજી રીતે કર્યો છે."

"ચાલો ત્યારે આગળ સાંભળો. હું તો પછી ખુશી થતી મારે પીએર આવતી રહી. લોકો તો જો કે મારાથી છાનું જ રાખતા હતા પણ મને ખબર પડી ગઈ હતી કે પ્રભુએ મને અલૌકિક સૌન્દર્ય આપ્યું હતું. કેમ તમારો શો અભિપ્રાય છે?"

મેં કહ્યું; "બરાબર હશે, પણ મેં તમને ક્યારે જોયાં છે?"

એટલે હવે તો રોજ એકલો શેખર જ મારી દૃષ્ટિએ પડવા લાગ્યો. અને જ્યારે હું સાંજે બાગમાં મારા ચરણો આગળ મારી કલ્પનાના યુવાનોની સભા ભરીને બેસતી તે વખતે તેમાંનો પ્રત્યેક યુવાન મને શેખર જણાતો–કેમ સાંભળો છો ને? શો વિચાર કરો છો?"

મેં નિઃશ્વાસ નાખીને જવાબ આપ્યો "હું શેખર હોત તો!"

"ઉભા રહો. મારી આખી વાત સાંભળી લો. વર્ષા ઋતુમાં એકવાર મને તાવ આવ્યો હતો. ડૉક્ટર મને જોવા આવ્યા. અમારૂં એ પ્રથમ મિલન હતું. હું બારી આગળ એટલા સારૂં આડી પડી હતી કે સાંજના આકાશની રતાશ મારા મુખની ફિક્કાશ ઉપર કાંઈ અસર કરી શકે. ડૉક્ટર અંદર આવીને મને જોવા લાગ્યો ત્યારે ડૉક્ટરને સ્થાનેથી હું જ જાણે મને પોતાને જોઈ રહી હોઉં એવી કલ્પના મેં કરી. સંધ્યાના સોનેરી પ્રકાશમાં મને જણાયું કે મારૂં સોહામણું ફિક્કું વદન ધોળા મૃદુ તકિયાને અઢેલીને લચી પડેલા પુષ્પની માફક નરમ થઈને પડયું હતું, મારા છૂટા વાળની લટો મારા કપાળ ઉપર જાણે રમ્યા કરતી હતી, અને શરમથી નીચાં ઢળી ગએલાં મારી આંખના પોપચાં મારા આખા વદનમંડળ ઉપર કરુણાજનક છાયા પાથરી દેતાં હતાં.

"ડૉક્ટરે શરમતાં શરમાતાં મારા ભાઈને ધીમે રહીને પૂછયું "હું આમની નાડ તપાસું?"

"મેં ઓઢેલું ખસેડી નાંખીને મારો શ્રમિત ગોળમટોળ હાથ લાંબો કર્યો. એ હાથને જોતાં મને વિચાર આવ્યો કે મારા હાથમાં બંગડી હોત તો કેવું સારૂં? દર્દીની નાડ તપાસવામાં આટલી બધી કફોડી સ્થિતિ થયેલી મેં કોઈ ડૉક્ટરની જોયેલી નહિ. એમણે નાડ જોવા સારૂ મારા કાંડા ઉપર આંગળીઓ મૂકી તે મને ધ્રૂજતી લાગી. એમણે મારા હાથની નાડ જોઈ, મેં એમના હૃદયની નાડ તપાસી. કેમ ખરૂં નથી માનતા?

કરીશ. વર્ષો પહેલાં હું માણસો સાથે બેસતી અને તેમની સાથે વાતો કરતી, પણ છેલ્લાં પાંત્રીસ વર્ષથી તો સ્મશાનભૂમિના પવનને હું મારા વિલાપ સંભળાવું છું, આજે ફરીથી પહેલાંની માફક મનુષ્ય જોડે વાત કરૂં છું." મને લાગ્યું કે કોઈ મારા પલંગ આગળ બેઠું. મેં જોયું કે હવે મારો છૂટકો નહોતો એટલે બનતી મીઠાશથી મેં તેને જવાબ દીધો. "ત્યારે તો મને મઝા પડશે. પણ કાંઈક આનંદ લાગે એવી વાત કરજો."

"હું તમને મારૂં જીવનવૃત્તાંત જ કહેવા ધારૂં છું. એમાં તમને ઘણી રમુજ પડશે." આ વખતે બરોબર એના ટકોરા થયા.

"જ્યારે હું જીવતી હતી અને યૌવનાવસ્થામાં આવેલી હતી તે વખતે મને એક જણની મોતના જેટલી બીક લાગતી હતી. તે એક જણ બીજા કોઈ નહિ પણ મારા પતિ જ હતા. ગળામાં ભરાયલા મત્સ્ય જેવી મારી મનોદશા હતી. બાલ્યાવસ્થાના શાંત ગૃહમાંથી એક અપરિચિત અને તીક્ષ્ણ ધારવાળી આંકડીથી જાણે મને તેની પાસે ખેંચી લીધી. તેની પાસેથી નાસી છૂટવાનો મને કોઈ માર્ગ ન જડયો.

"પરણ્યા પછી મારા પતિ બે મહિને ગુજરી ગયા. મારાં સગાં-વહાલાં અને સ્નેહીજનોએ મારૂં દુઃખ જોઇને હૃદય પીગળી જાય એવું આક્રંદ કર્યું. મારા સસરાએ મારા મુખનું ધારી ધારીને નિરીક્ષણ કરી લીધા પછી મારી સાસુને કહ્યું. 'તને જણાતું નથી? જોને આ તો ડાકણ છે.'—કેમ સાંભળો છો કે, વાતમાં રસ પડે છે ને?"

મેં કહ્યું: "ખરેખર ઘણો રસ પડે છે, તમે વાર્તાનો આરંભ અત્યંત રમુજી રીતે કર્યો છે."

"ચાલો ત્યારે આગળ સાંભળો. હું તો પછી ખુશી થતી મારે પીએર આવતી રહી. લોકો તો જો કે મારાથી છાનું જ રાખતા હતા પણ મને ખબર પડી ગઈ હતી કે પ્રભુએ મને અલૌકિક સૌન્દર્ય આપ્યું હતું. કેમ તમારો શો અભિપ્રાય છે?"

મેં કહયું; "બરોબર હશે, પણ મેં તમને કયારે જોયાં છે?"

એટલે હવે તો રોજ એકલો શેખર જ મારી દૃષ્ટિએ પડવા લાગ્યો. અને જ્યારે હું સાંજે બાગમાં મારા ચરણો આગળ મારી કલ્પનાના યુવાનોની સભા ભરીને બેસતી તે વખતે તેમાંનો પ્રત્યેક યુવાન મને શેખર જણાતો–કેમ સાંભળો છો ને? શો વિચાર કરો છો?"

મેં નિઃશ્વાસ નાખીને જવાબ આપ્યો "હું શેખર હોત તો!"

"ઉભા રહો. મારી આખી વાત સાંભળી લો. વર્ષા ઋતુમાં એકવાર મને તાવ આવ્યો હતો. ડૉક્ટર મને જોવા આવ્યા. અમારૂં એ પ્રથમ મિલન હતું. હું બારી આગળ એટલા સારૂં આડી પડી હતી કે સાંજના આકાશની રતાશ મારા મુખની ફિકાશ ઉપર કાંઇ અસર કરી શકે. ડૉક્ટર અંદર આવીને મને જોવા લાગ્યો ત્યારે ડૉક્ટરને સ્થાનેથી હું જ જાણે મને પોતાને જોઇ રહી હોઉં એવી કલ્પના મેં કરી. સંધ્યાના સોનેરી પ્રકાશમાં મને જણાયું કે મારૂં સોહામણું ફિક્કું વદન ધોળા મૃદુ તકિયાને અઢેલીને લચી પડેલા પુષ્પની માફક નરમ થઇને પડયું હતું, મારા છૂટા વાળની લટો મારા કપાળ ઉપર જાણે રમ્યા કરતી હતી, અને શરમથી નીચાં ઢળી ગએલાં મારી આંખના પોપચાં મારા આખા વદનમંડળ ઉપર કરુણાજનક છાયા પાથરી દેતાં હતાં.

"ડૉક્ટરે શરમતાં શરમાતાં મારા ભાઇને ધીમે રહીને પૂછ્યું "હું આમની નાડ તપાસું?"

"મેં ઓઢેલું ખસેડી નાંખીને મારો શ્રમિત ગોળમટોળ હાથ લાંબો કર્યો. એ હાથને જોતાં મને વિચાર આવ્યો કે મારા હાથમાં બંગડી હોત તો કેવું સારૂં? દર્દીની નાડ તપાસવામાં આટલી બધી કફોડી સ્થિતિ થયેલી મેં કોઇ ડૉક્ટરની જોયેલી નહિ. એમણે નાડ જોવા સારૂ મારા કાંડા ઉપર આંગળીઓ મૂકી તે મને ધ્રૂજતી લાગી. એમણે મારા હાથની નાડ જોઇ, મેં એમના હૃદયની નાડ તપાસી. કેમ ખરૂં નથી માનતા?

"મેં કહ્યું 'હું માનું છું, હૃદયના ધબકારા બધી વાત કહી દે છે."

"હું ઘણી વખત માંદી પડી અને ઘણીવાર સાજી થઇ, તે અરસામાં સાયંકાળના મારા કલ્પનાના આતિથ્યનો સ્વીકાર કરનારા મારા કલ્પિત પુરુષો ધીમે ધીમે ઓછા થઇ ગયા અને છેવટે એક ઉપરજ વાત આવી. એક ડૉક્ટર અને એક હદીં એટલામાં જ મારી સૃષ્ટિનો સમાવેશ થઇ ગયો, હવે હું સંધ્યા સમયે ગુપ્ત રીતે સફેદ સાડી પરિધાન કરતી હતી. મારા અંબોડામાં સફેદ જુઇનાં પુષ્પનો હું ગજરો ઘાલતી અને પછી મારા નિત્ય નિયમ પ્રમાણે હાથમાં આયનો ઝાલીને વૃક્ષની નીચે બેસતી હતી.

"વારૂ, તમે એમ ધારો છો કે વારંવાર પોતાનું રૂપ નીરખ્યા કરવાથી કંટાળો આવે છે? ના, તમે એમ ન ધારશો. મારા સ્વરૂપને હું મારી દૃષ્ટિએ નહોતી જોતી. તે વખતે હું એક હતી અને બે પણ હતી. હું પેલા ડૉક્ટરની દૃષ્ટિએ મારૂં સ્વરૂપ જોતી હતી. જેમ જેમ હું તેની દૃષ્ટિએ મારા સ્વરૂપને જોવા લાગી તેમ તેમ હું તેમાં વધારે મુગ્ધ થવા લાગી અને હું ઉન્મત્ત રીતે પ્રેમાસક્ત થઇ ગઇ. મારી જાતને મેં આટલાં બધાં લાડ લડાવ્યાં છતાં સંધ્યાકાળના પવનની લહેરી માફક મારા હૃદયમાં નિસાસો સુસવાટા મારી રહ્યો હતો.

"ત્યાર પછીથી હું કદીએ એકલી બેસતી નહિ. જ્યારે ચાલતી ત્યારે પૃથ્વી ઉપર મારા પગની આંગળીઓનાં ટેરવાં થનગન થનગન નાચી રહેતાં હતાં અને તે હું મારી નજરે જોયા કરતી હતી. મને વિચાર થતો કે ડૉક્ટર મારા આ વ્યાપારને જુએ તો એ શું ધારે?"

"મધ્યાહ્ન થતો તે વખતે આકાશ સૂર્યના તેજથી જળહળી રહેતું. ફક્ત અહીંતહીં ઊડતી સમડીનો અવાજ સંભળાયા કરતો હતો. બહાર ફેરિયો બૂમ મારતો "બંગડીઓ લેવી છે કાચની બંગડીઓ!"

શકે. એટલે એમણે પૂરા ઠાઠથી વરઘોડો કાઢવાનો બંદોબસ્ત કરી દીધો. પછી હું ડોક્ટરને પૂછવા લાગી "ત્યારે ડોક્ટર, હજુએ નાડ જોવાનું ચાલુ રાખશો?" જો કે મનુષ્યનાં મન અને તેમાંયે ખાસ કરીને પુરૂષોનાં મન પારખવાં ઘણાં મુશ્કેલ છે, છતાંએ હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહી શકું છું કે મારા ઉપલા વચન તીરની માફક ડોક્ટરના હૃદયને વીંધી રહ્યાં હતાં.

"લગ્નવિધિ ઘણી મોડી રાતે થવાની હતી. એટલે મારા મોટા ભાઈ અને ડોક્ટર એમના નિત્ય નિયમ મુજબ દ્રાક્ષાસવનું પાન કરવામાં મશગુલ બની ગયા હતા. ચંદ્રનો ઉદય હમણાં જ થયો હતો. એમની પાસે જઇને મેં ડોક્ટરને યાદ દેવડાવ્યું "કેમ લગ્નની વાત ભૂલી ગયા કે શું? હવે તમારે જવાનો સમય થયો."

"અહીં એક વાત મારે તમને કહી દેવી જોઇએ. ઉપર પ્રમાણે ડોક્ટરને કહીને હું એકદમ નીચે ઊતરી પડી. ડોક્ટરના દવાખાનામાં જઈ એક દવાની પડીકી લીધી અને છાનીમાની કોઈ દેખે નહિ એમ ડોક્ટરના પ્યાલામાં તે પડીકીની દવા મેં નાખી દીધી.

"ડોક્ટર પ્યાલો મોઢે માંડીને દ્રાક્ષાસવ ગટગટાવતા હતા. પછી ઘોર અવાજે અને મારા હૃદયને ચીરી નાખે એવો દૃષ્ટિપાત કરતા એ બોલ્યા "ત્યારે હવે હું જાઉં છું."

"વાજાંનો સૂર સંભળાવા લાગ્યો. હું મારા આવાસમાં ગઇ અને જાણે પરણવાની હોઉં તેવાં લગ્ન અવસરનાં વસ્ત્રાલંકાર મારે અંગે મેં ધારણ કર્યાં. મારી પાસે જેટલા દાગીના અને જરઝવેરાત હતું તે તમામ મેં પહેરી લીધું. મેં મારા માથાના વાળ સેંથામાં હીંગળોક લગાવ્યું. કપાળમાં ચાંલ્લો કર્યો અને જાણે હું વરને નીરખવા અને તેમનું પાણિગ્રહણ કરવા લગ્નમંડપ જતી હોઉં તેમ બાગમાં વૃક્ષ નીચે ગઈ અને ત્યાં મારી શય્યા તૈયાર કરી.

"રાત રમણીય લાગતી હતી. મૃદુ દક્ષિણ પવન સૃષ્ટિના શ્રમને હરી લેતો હતો. જુઈનાં પુષ્પની સુવાસથી આખો બાગ મહેક મહેક થઈ રહયો હતો.

"મેં કહ્યું 'હું માનું છું, હૃદયના ધબકારા બધી વાત કહી દે છે."

"હું ઘણી વખત માંદી પડી અને ઘણીવાર સાજી થઇ, તે અરસામાં સાયંકાળના મારા કલ્પનાના આતિથ્યનો સ્વીકાર કરનારા મારા કલ્પિત પુરુષો ધીમે ધીમે ઓછા થઇ ગયા અને છેવટે એક ઉપરજ વાત આવી. એક ડૉક્ટર અને એક દર્દી એટલામાં જ મારી સૃષ્ટિનો સમાવેશ થઇ ગયો, હવે હું સંધ્યા સમયે ગુપ્ત રીતે સફેદ સાડી પરિધાન કરતી હતી. મારા અંબોડામાં સફેદ જુઇનાં પુષ્પનો હું ગજરો ઘાલતી અને પછી મારા નિત્ય નિયમ પ્રમાણે હાથમાં આયનો ઝાલીને વૃક્ષની નીચે બેસતી હતી.

"વારૂ, તમે એમ ધારો છો કે વારંવાર પોતાનું રૂપ નીરખ્યા કરવાથી કંટાળો આવે છે? ના, તમે એમ ન ધારશો. મારા સ્વરૂપને હું મારી દૃષ્ટિએ નહોતી જોતી. તે વખતે હું એક હતી અને બે પણ હતી. હું પેલા ડૉક્ટરની દૃષ્ટિએ મારૂં સ્વરૂપ જોતી હતી. જેમ જેમ હું તેની દૃષ્ટિએ મારા સ્વરૂપને જોવા લાગી તેમ તેમ હું તેમાં વધારે મુગ્ધ થવા લાગી અને હું ઉન્મત્ત રીતે પ્રેમાસક્ત થઇ ગઇ. મારી જાતને મેં આટલાં બધાં લાડ લડાવ્યાં છતાં સંધ્યાકાળના પવનની લહેકી માફક મારા હૃદયમાં નિસાસો સુસવાટા મારી રહ્યો હતો.

"ત્યાર પછીથી હું કદીએ એકલી બેસતી નહિ. જ્યારે ચાલતી ત્યારે પૃથ્વી ઉપર મારા પગની આંગળીઓનાં ટેરવાં થનગન થનગન નાચી રહેતાં હતાં અને તે હું મારી નજરે જોયા કરતી હતી. મને વિચાર થતો કે ડૉક્ટર મારા આ વ્યાપારને જુએ તો એ શું ધારે?"

"મધ્યાહ્ન થતો તે વખતે આકાશ સૂર્યના તેજથી જળહળી રહેતું. ફક્ત અહીંતહીં ઊડતી સમડીનો અવાજ સંભળાયા કરતો હતો. બહાર ફેરિયો બૂમ મારતો "બંગડીઓ લેવી છે કાચની બંગડીઓ?"

શકે. એટલે એમણે પૂરા ઠાઠથી વરઘોડો કાઢવાનો બંદોબસ્ત કરી દીધો. પછી હું ડૉક્ટરને પૂછવા લાગી "ત્યારે ડૉક્ટર, હજુએ નાડ જોવાનું ચાલુ રાખશો?" જો કે મનુષ્યનાં મન અને તેમાંયે ખાસ કરીને પુરૂષોનાં મન પારખવાં ઘણાં મુશ્કેલ છે, છતાંએ હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહી શકું છું કે મારા ઉપલા વચન તીરની માફક ડૉક્ટરના હૃદયને વીંધી ગયાં હતાં.

"લગ્નવિધિ ઘણી મોડી રાતે થવાની હતી. એટલે મારા મોટા ભાઈ અને ડૉક્ટર એમના નિત્ય નિયમ મુજબ દ્રાક્ષાસવનું પાન કરવામાં મશગુલ બની ગયા હતા. ચંદ્રનો ઉદય હમણાં જ થયો હતો. એમની પાસે જઇને મેં ડૉક્ટરને યાદ દેવડાવ્યું "કેમ લગ્નની વાત ભૂલી ગયા કે શું? હવે તમારે જવાનો સમય થયો."

"અહીં એક વાત મારે તમને કહી દેવી જોઇએ. ઉપર પ્રમાણે ડૉક્ટરને કહીને હું એકદમ નીચે ઊતરી પડી. ડૉક્ટરના દવાખાનામાં જઈ એક દવાની પડીકી લીધી અને છાનીમાની કોઈ દેખે નહિ એમ ડૉક્ટરના પ્યાલામાં તે પડીકીની દવા મેં નાખી દીધી.

"ડૉક્ટર પ્યાલો મોઢે માંડીને દ્રાક્ષાસવ ગટગટાવતા હતા. પછી ઘોર અવાજે અને મારા હૃદયને ચીરી નાખે એવો દૃષ્ટિપાત કરતા એ બોલ્યા "ત્યારે હવે હું જાઉં છું."

"વાજાંનો સૂર સંભળાવા લાગ્યો. હું મારા આવાસમાં ગઇ અને જાણે પરણવાની હોઉં તેવાં લગ્ન અવસરનાં વસ્ત્રાલંકાર મારે અંગે મેં ધારણ કર્યાં. મારી પાસે જેટલા દાગીના અને જરઝવેરાત હતું તે તમામ મેં પહેરી લીધું. મેં મારા માથાના વાળ સેંથામાં હીંગળોક લગાવ્યું. કપાળમાં ચાંલ્લો કર્યો અને જાણે હું વરને નીરખવા અને તેમનું પાણિગ્રહણ કરવા લગ્નમંડપ જતી હોઉં તેમ બાગમાં વૃક્ષ નીચે ગઈ અને ત્યાં મારી શય્યા તૈયાર કરી.

"રાત રમણીય લાગતી હતી. મૃદુ દક્ષિણ પવન સૃષ્ટિના શ્રમને હરી લેતો હતો. જુઈનાં પુષ્પની સુવાસથી આખો બાગ મહેક મહેક થઈ રહયો હતો.

વાજાંનો સૂર ધીમે ધીમે બંધ પડવા લાગ્યો, ચંદ્રજ્યોત્સ્ના ધીમે ધીમે ઝાંખી લાગી. આ સૃષ્ટિ સાથેનો મારો જીવનભરનો સંબંધ માયાની માફક મારી દૃષ્ટિથી ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થતો જણાયો.—પછી મેં મારાં નયન મીંચી દીધાં અને હું હસી.

મેં એવું અનુમાન બાંધ્યું હતું કે લોકો આવીને મને જોશે ત્યારે મારા રતુમડા હોઠ ઉપર તેમને સ્મિત ફરકી રહેલું જણાશે. કારણ કે જ્યારે હું સદાને માટે મારા પેલા શાશ્વત લગ્નમંડપમાં ધીમે ધીમે પ્રવેશ કરતી હોઉં ત્યારે મારા હોઠ ઉપર મારા વદનમંડળને દેદીપ્યમાન કરતું મધુર સ્મિત ફરકતું જણાય એવી મારી આકાંક્ષા હતી.

પરંતુ હાય એ લગ્નમંડપ, હાય એ વિવાહના વસ્ત્રાલંકાર, મારા હૃદયમાં થતા ખડખડાટથી હું જાગી ઉઠી ત્યારે જણાયું કે ત્રણ છોકરાં મારા હાડપિંજરની મદદથી અસ્થિશાસ્ત્ર ભણતાં હતાં. મારા વક્ષઃસ્થળમાં જ્યાં હર્ષ અને શોકના ધબકારા થતા હતા અને જ્યાં મારા યૌવનની પાંખડીઓ એક પછી એક ખીલવા લાગી હતી, ત્યાં પોઈન્ટર ઠોકી ઠોકીને શિક્ષક મારાં અસ્થિનાં નામ શીખવવામાં ગુંથાઈ ગયો હતો. અરેરે, તમે જે વખતે મારા હાડપિંજરની મદદથી પૃથક્ પૃથક્ અસ્થિનાં નામ શીખતા હતા, તે વખતે પૂર્ણ કાળજી રાખીને મારા અંત સમયે સાચવી રાખેલું મધુર સ્મિતનું નામનિશાન સરખું તમને જણાયું હતું !"

"કેમ આ વાત તમને કેવી લાગી ?"

"મેં કહ્યું "ઘણી જ આલ્હાદક." એટલામાં 'કાકા' કરતા કાગડા બોલવા લાગ્યા. મેં પૂછ્યું "હજુ અહીં જ છો ને ?" મને કશો જવાબ મળ્યો નહિ. સવારનું અજવાળું મારા શયનખંડમાં આવવા લાગ્યું.

૧૮

એક હતો રાજા

એક હતો રાજા.

જ્યારે અમે છેક નાના હતા ત્યારે અમારી વાર્તાનું મંડાણ " એક હતો રાજા " ત્યાંથી થતું; પરંતુ તે રાજા કોણ હતો તે જાણવાની અમને કશી પડી નહોતી, તેમ તેનું નામ શિલાદિત્ય હતું કે શાલીવાહન હતું, તે કાશીમાં રહેતો કે કનોજમાં રહેતો, તે જાણવાનીએ અમને કશી પરવા રહેતી નહિ. સાત વર્ષના નાના બાળકનું હૈયું ફક્ત એક જ વાતે હર્ષથી હલમલી રહેતું હતું. તે વાત સર્વ સત્યોનું સત્ય, સાર્વભૌમ સત્ય " એક હતો રાજા " એટલી જ હતી.

પરંતુ વર્તમાન યુગનો વાચકવૃંદ વધારે ચોક્કસ હોય છે અને બીજા પાસેથી પણ વધારે ચોક્કસપણું માગે છે. વાર્તાનું મંડાણ ઉપર પ્રમાણે થતું એ જ્યારે સાંભળે છે ત્યારે તેઓ એકદમ ઝીણા અને શંકાશીલ બને છે, અને વિજ્ઞાનની સર્ચલાઈટ મૂકીને વાર્તાને ધારી ધારીને તપાસે છે અને પ્રશ્ન પૂછે છે. " કયો રાજા ? "

આવા પ્રશ્નો થવા લાગ્યા એટલે વાર્તા કહેનારાઓ વધારે ચોક્કસ બનતા ગયા. હવે તેઓ " એક હતો રાજા " એમ કહીને વાર્તાની શરૂઆત નહોતા કરતા પણ મહાજ્ઞાનીનો ડોળ ઘાલતા તેઓ આવી રીતે શરૂઆત કરતા કે "એક અજાતશત્રુ કરીને રાજા હતો." આટલો સુધારો થયો હતો તો પણ વર્તમાનકાળના વાચકવૃંદને સંતોષ થયેલો ન જણાયો. વળી પાછા એ વિજ્ઞાનનાં ચસમાં નાકે ચઢાવીને આંખો મટમટાવતા વાર્તાકારને બીજો પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યા. " કયો અજાતશત્રુ ? " વાર્તાકારને સ્પષ્ટીકરણ કરવું પડે છે. "પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી

જાણે છે કે અત્યાર સુધી સૃષ્ટિમાં ત્રણ અજાતશત્રુઓ થઈ ગયા. પહેલો ઇ. સ. પૂર્વે વીસમા શતકમાં જન્મ્યો હતો અને અઢી વર્ષની કુમળી વયમાં ગુજરી ગયો. એના રાજ્યનો સવિસ્તર વિશ્વસનીય વૃત્તાંત કોઈ પાસેથી ન મળી શક્યો તેને માટે મને ઘણી દિલગીરી થાય છે. બીજો અજાતશત્રુ ઇતિહાસકારોને સારી રીતે જ્ઞાત છે. ઇતિહાસની નવી એન્સાઈક્લોપીડીયા—જ્ઞાનચક્રમાં તમે દૃષ્ટિપાત કરશો તો..............."

આટલાથી વાચકવૃંદની શંકાઓનું સમાધાન થઈ જાય છે. અને વાર્તાકારમાં વિશ્વાસ ચોંટે છે. એ મનોગત કહે છે કે "હવે તો આપણને બોધ લેવા જેવી વાર્તાનો લાભ મળી શકે છે."

જુઓને, આપણને ભ્રાન્તિમાં પડવું કેવું ગમે છે? આપણે કાંઈ જાણતા નથી એવું કોઈ ધારી લેશે તો? એ વિચારે આપણા હૃદયમાં ગુપ્ત ભય રહ્યા કરે છે. છેવટે તો આપણે કબૂલ કરવું જ પડે છે કે આપણે ઘણા અજ્ઞાન છીએ છતાં એ વાત આપણે ઝટ કબૂલ કરતા નથી.

અંગ્રેજમાં એક કહેવત છે કે "તમે મને કાંઈ પૂછશો નહિ તો હું બિલકુલ જુઠું નહિ બોલું." સાત વર્ષનો છોકરો જે પરીઓની વાર્તા સાંભળે છે તે એ વાર્તા સારી રીતે સમજી શકે છે; અને વાર્તા કહેવાતી હોય તે દરમ્યાન એ કાંઈ પ્રશ્નો પૂછતો નથી તેથી એ વાર્તાનું સ્વચ્છ અને સુંદર અસત્ય નાના બાળકની માફક ઉઘાડું અને નિર્દોષ રહે છે, અને મૂર્તિમંત સત્ય સમું પારદર્શક અને નિર્મળ ઝરણના નીતરા પાણી જેવું હોય છે. આપણી આધુનિક વાર્તાઓમાં પણ અસત્ય તો રહેલું જ છે પરંતુ એ અસત્ય એના ખરા સ્વરૂપમાં નહિ જણાતાં વિદ્વાનોના બુદ્ધિબળથી ઢંકાયલું રહે છે. વાંચનાર જો આ બુદ્ધિબળને ભેદીને છુપાઈ રહેલું અસત્ય પકડી કાઢે છે, તો તરત જ પેલા વાર્તાકાર ઉપરનો એનો વિશ્વાસ ઊડી જાય છે.

અમે નાના હતા ત્યારે અમારી પોતાની રીતે વાર્તાની મિષ્ટતા ઘણી સારી રીતે સમજી શકતા અને અમારા સમજવામાં બિલકુલે ભૂલ થતી નહિ. જ્ઞાન જેવી ક્ષુલ્લક વસ્તુ ઉપર અમે જરાએ ધ્યાન આપતાં નહિ. અમને તો ફક્ત સત્યની જ જરૂર હતી. અમારાં આયના જેવાં વિકાર વિનાનાં નિર્મળ હૃદયને સત્ય કયાં હોય છે અને તેને કેવી રીતે પમાય છે એ ઘણી સારી રીતે જ્ઞાત હતું. આજે એના એ જ અમે વિવિધ હકીકતથી પાનાંનાં પાનાં ભરી કાઢીએ, પરંતુ તેમાં સત્ય જોઈએ તો માત્ર આટલું—

"એક હતો રાજા."

કલકત્તામાં નાનપણમાં મેં એક વાત સાંભળી હતી. તે મને અત્યારે ખાસ યાદ આવે છે. તે દિવસે સાંજ પડી હતી, વરસાદ વરસી રહ્યો હતો, પવન પણ પુષ્કળ હતો. આખા શહેરમાં રેલ આવી ગઈ હતી. અમારી પોળમાં ઘુંટણ સમાં પાણી થઈ ગયાં હતાં. મને મનમાં એવું થયા કરતું હતું કે આજે મારા માસ્તરથી ભણાવા ન આવી શકાય તો બહુ સારું થાય. હું ઓટલા ઉપર પડેલા બાંકડા ઉપર બેઠો બેઠો પોળ સામી દૃષ્ટિ કરી રહ્યો હતો તે વખતે મારી છાતી તમે જોઈ હોય તો ધડક ધડક થયા કરતી હતી. હું મિનિટે મિનિટે વરસાદ સામું જોયા કરતો અને જો એ રહી જવા આવતો તો બે હાથ જોડીને હું પ્રભુની પ્રાર્થના કરતો કે ભગવાન, સાડા સાત વાગ્યા સુધી પુષ્કળ વરસાદ વરસાવજે. તે વખતે હું તો એમ જ જાણતો હતો કે વરસાદની જરૂર ફક્ત એક જ કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે હતી; અને તે એ કે જો વરસાદ આવે તો આપણે માસ્તરના સપાટામાંથી બચી જઈએ.

કદાચ મારી પ્રાર્થનાને લીધે નહિ હોય તો પ્રકૃતિના નિયમને અનુસરીને હશે; ગમે તેમ હો પણ વરસાદનું જોર તો બિલકુલે કમી થયું નહિ. મારે દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે મારા માસ્તરનું જોર કમી થયું નહિ બરોબર વખતસર જ મિનિટનો પણ ફેર પડયા

સિવાય મારા માસ્તર હાથમાં સોટી લઈને પોળમાં પેસતા જણાયા. મારી આશાનો પરપોટો મારી છાતીમાં ફૂટી ગયો અને મારૂં હૃદય જાણે બંધ પડી ગયું. આ દુનિઆમાં પાપ કર્યાં હોય તેવી તેને મૃત્યુ પછી શિક્ષા થાય છે. સૃષ્ટિનો એ નિયમ જો ખરો હોય તો જરૂર આવતે જન્મે હું માસ્તર થઇશ અને મારા માસ્તરને મારા નિશાળિયા થઈને મારો માર ખાવો પડશે.

જેવી મેં એમની છત્રી દીઠી તેવો જ હું તો જીવ લઇને નાઠો અને માના ઓરડામાં ભરાઈ ગયો. મારી મા અને મારી દાદીમા બન્ને દીવાના પ્રકાશમાં પત્તાં રમતાં હતાં. હું તો જેવો ત્યાં ગયો તેવો જ મારી માએ પાથરી રાખેલી પથારીમાં ધસ દઇને પડ્યો અને ગળગળો થતો બોલ્યો "બા, માસ્તર આવ્યા છે અને મારૂં માથું એટલું બધું દુઃખે છે! આજે હું ભણવા ના બેસું તો?"

હું આશા રાખું છું કે કુમળી વયનાં બાળકોને આ વાત કોઇ નહિ વંચાવો અને હું અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છું છું કે સ્કુલોમાં ચાલતાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં આ વાત કોઇ દાખલ કરશો નહિ. મેં જે કર્યું હતું, તે ઘણું અયોગ્ય કર્યું હતું પણ તેની મને કશીયે શિક્ષા થઈ નહિ. મારી લુચ્ચાઈમાં હું તો ઊલટો ફાવી ગયો. મારી માએ કહ્યું "હશે ત્યારે" એમ કરીને નોકરને હુકમ કર્યો કે "જા, માસ્તરને કહે કે આજે ભાઈનું શરીર ઠીક નથી માટે કાલે આવજો."

મારી તબિયત બગડી આવી છે એ વાત મારી માતાએ માની હોય એમ મને ન લાગ્યું; કારણ કે એ તો એની મેળે નિશ્ચિંત જીવે રમતમાં ધ્યાન આપવા લાગી, અને હું કર્યા છું તેનું એને રમવાની લાયમાં સ્મરણ ન રહ્યું. હું પણ મારી બાજીમાં ફાવી ગયો એટલે ગોદડામાં મોઢું ઘાલીને પેટ ભરીને હસ્યો.

પણ સાત વર્ષનો છોકરો માંદા રહેવાનો ઢોંગ ક્યાં સુધી નિભાવી શકે? એકાદ બે મિનિટમાં તો હું ઊઠીને બેઠો થયો અને મારા દાદીમાને પજવવા લાગ્યો; "ના દાદીમા એક વાત કહો." પણ મારૂં

કહેવું કોણ સાંભળશે ? મા અને દાદીમા પત્તા રમવામાં એટલાં બધાં મશગૂલ થઈ ગયાં હતાં કે ના પૂછો વાત. આખરે મારી મા કંટાળીને બોલી ઉઠી "છોકરા પજવ્યા ન કર. આટલો દાવ અમને રમી લેવા દે." પણ હું એમનો કેડો શાનો મૂકું ! "ના દાદીમા, મને બસ વાત કહેવી જ પડશે." વળી મારી માને કહેવા લાગ્યો "બા, હવે કાલે રમજે. હવે તું દાદીમાને વાત કહેવા દે."

મારી માતા છેવટે હારી. પત્તાં ફેંકી દેતી દાદીમાને કહેવા લાગી "જુઓને આ તો માનતો જ નથી. કહો એને વાત એટલે થયું. માતાએ મારો માર્ગ સરળ કરી આપ્યો એટલે મેં દાદીમાનો હાથ પકડીને એમને નીચે બેસાડ્યાં અને કહ્યું કે હવે કહેવા માંડો વાત." દાદીમાએ વાત માંડી "એક હતો રાજા, અને એક હતી રાણી." વાતની શરૂઆત તો ઠીક થઈ; કારણ કે રાજાને એક જ રાણી હતી. બાકી આ કલ્પિત વાર્તાઓના રાજાને તો ઘણી રાણીઓ હોય છે. કેટલીકવાર એવી વાત આવે છે કે તે રાજાને બે રાણીઓ હતી. આ સાંભળીને તો આપણું હૃદય વધારે દુઃખીયું બને છે કારણ કે વાતમાં પછીથી એવું જ આવતું કે એક રાણી માનીતી અને બીજી અણમાનીતી હતી. મારાં દાદીમાની વાતમાં આવો કશો ભય નહોતો. કારણ કે એમની વાર્તાના રાજાને તો એક જ રાણી હતી. પછીથી કેટલીક વાતોમાં એવું સાંભળીએ છીએ કે તે રાજાને છોકરો ન હતો. મારા જેવા સાત વર્ષના છોકરાને શાનું ભાન હોય કે રાજાને છોકરો હોવો જ જોઈએ. "પછી તે રાજા છોકરો મેળવવા વનમાં તપશ્ચર્યા કરવા ગયો" આમ સાંભળીને પણ મારી ઈંતેજારી ખાસ વધી જતી નહોતી; કારણ કે હું કોઈ છોકરાને માટે એ રાજાની માફક જંગલમાં નાસી જાઉં એવો નહોતો, હા, એક કારણ હતું મારે જંગલમાં નાસી જવાનું. મારા માસ્તરના ત્રાસથી મને નાસી જવાનું બહુ મન થતું હતું.

વાત આગળ ચાલીઃ "રાજા તપ કરવા ગયો તે વખતે એની રાણી અને તેની નાની કુંવરીને ઘેર મૂકતો ગયો. બાર વરસ વહી

ગયાં. એ તો વનમાં તપશ્ચર્યા કરતો હતો. ત્યાં એને પોતાની સ્વરૂપવાન કુંવરીનું બિલકુલે સ્મરણ મનું નહિ. રાજકુમારી દિવસે દિવસે મોટી થવા લાગી અને પૂર્ણ યુવાવસ્થામાં આવી. એ પરણાવવા જેવડી થઈ ગઈ છતાં રાજા આવ્યો નહિ. રાણી શોક અને ચિંતાથી સુકાઈ જતી હતી. બિચારી વિચાર કર્યા કરતી હતી "અરે પ્રભુ શું મારી લાડકી છોકરી કુંવારી રહેવા સરજાયલી છે? અરેરે હું તે કેવા લેખ લખાવી લાવી છું?" રાણીએ રાજાને તેડવા માણસો મોકલ્યાં અને તેમની સાથે કહાવ્યું કે ગમે તેમ કરીને એકવાર ભિક્ષા લેવાને મહેલ પધારો. રાજાએ કહેણ માન્યું.

રાણીએ પોતાને હાથે તમામ રસોઈ કરી. ચોસઠ વાનીનાં પકવાન બનાવ્યાં. પછી સુખડના પાટલા ઉપર રાજાને આસન આપ્યું અને સોનાની થાળી અને ચાંદીની વાડકીઓમાં ભોજન પીરસી દીધું. રાજકુમારી રાજાની પાછળ હાથમાં મયૂરપિચ્છનો વ્યજન લઈને ઊભી ઊભી પોતાના સ્વરૂપપ્રકાશથી આખા ખંડને અજવાળી નાખતી રાજાને પવન ઢાળતી હતી. બાર વર્ષે આજે મહેલમાં પગ મૂક્યો હતો. એની દૃષ્ટિ ઓચિંતી આ કુંવરી ઉપર પડી. એનું રૂપ જોઈને એ ખાવાનુંએ ભૂલી ગયો. એણે રાણીને પૂછ્યું: "મહાદેવીની સુવર્ણમયી મૂર્તિની પેઠે વિરાજમાન થતી આ શુભ તેજસ્વિની કન્યા કોણ છે? એ કોની પુત્રી છે?"

રાણી કપાળ કૂટતી બોલી "અરે વિધાતા! તમે તમારી પુત્રીને ય નથી ઓળખતા?"

રાજા તો આશ્ચર્યથી ચકિત થઈ ગયો અને છેવટે રાણીને કહ્યું "આપણી બાલક કન્યા આટલી બધી મોટી થઈ ગઈ?"

"વચ્ચે બાર વરસનો ગાળો પડ્યો એટલે તમને આશ્ચર્ય લાગે છે."

"ત્યારે તમે એને પરણાવી કેમ ન દીધી?"

"તમે ક્યાં હતા? મારાથી શી રીતે એને માટે યોગ્ય પતિની શોધ થઇ શકે?"

રાજાને આ સાંભળી પારાવાર ક્રોધ ચઢયો. "બસ, કાલે સવારે મહેલની બહાર નીકળતાં હું જેનું મુખ જોઇશ તેને હું આ કન્યા પરણાવીશ દઇશ." કુંવરી પોતાના પિતાને પંખો નાખ્યા કરતી હતી અને રાજા જમી ઉઠયો.

બીજે દિવસે સવારે રાજા મહેલની બહાર નીકળ્યો એટલે એને મહેલ પાસેના વિશાળ ચોગાનની નજીક આવેલા વનમાં એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર સમિધ એકઠો કરતો દૃષ્ટિએ પડયો, એ છોકરાની ઉંમર સાત કે આઠ વર્ષની હતી. રાજાએ પોતાની પુત્રીને આ બ્રાહ્મણના બાળક સાથે પરણાવવા નિશ્ચય કરી દીધો. રાજાના નિશ્ચયનો કોણ વિરોધ કરી શકે? માણસો મોકલીને એણે પેલા બ્રાહ્મણના પુત્રને તેડાવ્યો અને તેની જોડે પોતાની પુત્રીનો હસ્તમેળાપ કરી દીધો."

વાર્તા આટલે સુધી આવી એટલે તરત જ હું નીચો વળીને મારી દાદીમા સામું જોતો આગળ વાત સાંભળવાની ઇંતેજારીમાં બોલ્યોઃ "દાદીમા પછી?"

ખરૂં પૂછો તો મારા અંતઃકરણમાં એવી પ્રબલ ઇચ્છા થઇ આવી કે પેલા બ્રાહ્મણ પુત્રની જગ્યાએ લગ્નમંડપમાં મને બેસાડી દીધો હોય તો કેવી મઝા પડે. બહાર વરસાદ તો વરસ્યા જ કરતો હતો. દીવી ઉપર કોડિયામાં દિવેલનો દીવો બળ્યા કરતો હતો. આ બધુંએ મારા ભોળા અંતઃકરણને એમ મનાવી રહ્યું હતું કે કોઇ અજ્ઞાત રાજાના રાજ્યમાં અનિશ્ચિત કાળના પ્રભાતમાં હું જાણે સમિધ વીણી રહ્યો છું અને લાવણ્યની દેવી સમી સ્વરૂપવાન રાજકન્યા મને વરમાળા આરોપતી હતી. એણે અંબોડામાં સુવર્ણ ફૂલ ખોસ્યું હતું. કર્ણમાં સુવર્ણ એરીંગ ધારણ કરેલાં હતાં, કંઠમાં હીરાનો

હાર હતો, હાથે સુવર્ણ કંકણ હતાં, કમ્મરે સુવર્ણકટિમેખલા શોભી રહી હતી અને પગમાં ઘુઘરીઆળાં નાજુક સાંકળાં હતાં.

આ નાની વાર્તાનાં પ્રયોજક જો ખુદ મારાં દાદીમા જ હોય તો એમને ઘણી ઘણી બાબતોના ખુલાસા આપવા પડત. પ્રથમ તો રાજા બાર વરસ જંગલમાં કેમ રહ્યો? બીજું એ મુદત દરમ્યાન રાજપુત્રી કુંવારી કેમ રહી? આ બધું મને બુદ્ધિથી ઊલટું લાગ્યું. આ પ્રશ્નોનો એ ખુલાસો આપી શક્યાં હોત તો પણ લગ્નના સંબંધમાં ભારે ચર્ચા ઉઠે એવું હતું. એક તો એ કે લગ્ન થયું જ નહોતું; અને બીજું એ કે ક્ષત્રીની કન્યા બ્રાહ્મણને શી રીતે પરણે? વાંચનાર તરત જ કહે કે પ્રયોજક જ્ઞાતિરુઢિની વિરૂદ્ધ લોકોને વર્તન કરવાનું કહે છે, અને તેથી પેપરોમાં ચર્ચાપત્રોની લંગારની લંગાર લાગી જાય.

હું તો પ્રભુને એ જ પ્રાર્થના કરૂં છું કે મારી દાદીમાને જો ફરીથી જન્મ આપવો ધટે તો એમને દાદીમાનો જ જન્મ આપજે. એમના આ દુર્ભાગી પૌત્ર જેવો જન્મ આપીશ નહિ, આમ આનંદ અને હર્ષથી ઉછળતા હૈયે મેં દાદીમાને પૂછ્યું "હાં પછી?" દાદીમાએ આગળ ચલાવ્યું: "રાજકુમારી પોતાના બાલ પતિને લઈને દુઃખી થતી ત્યાંથી ચાલી ગઈ અને સાતપાંખો પાર્શ્વભાગોનો મોટો મહેલ બંધાવીને પોતાના પતિની જોડે રહેવા લાગી. આ સાંભળીને હું પથારીમાંથી ઊઠીને એકદમ બેઠો થઇ ગયો અને ઉશીકાને મારા ખોળામાં વધારે જોરથી દબાવતો બોલ્યો "હાં પછી?"

રાજકન્યાનો પતિ નિશાળે જવા લાગ્યો. અને નવું નવું શીખવા લાગ્યો. જેમ જેમ એ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ એની નિશાળના છોકરાઓ એને પૂછવા લાગ્યા "અદ્દયા સતપંખો મહેલમાં તારી સાથે પેલી સુંદરાંગી રહે છે તે કોણ છે?"

બ્રાહ્મણ બાળક પણ જાણતો નહોતો કે એ સુંદરાંગી કોણ છે. એને એટલું જ યાદ હતું કે એક દિવસ એ સમિધ વીણવા ગયો હતો ત્યાંથી આ ગોટાળો થઇ ગયો. પરંતુ આ બનાવ બને ઘણો સમય થયો હતો એટલે તેનું પણ એને પૂરેપૂરું સ્મરણ નહોતું.

આ પ્રમાણે પાંચેક વર્ષ વ્યતીત થઇ ગયા. એના સહાધ્યાયીઓ એને રોજ પૂછતા કે "અલ્યા સપ્તપંખી મહેલમાં રહેનારી પેલી સુંદરાંગી કોણ છે?" એક દહાડો બ્રાહ્મણ નિશાળેથી ઘેર આવ્યો અને રાજકુમારીને કહેવા લાગ્યો કે "મારા સહાધ્યાયીઓ મને રોજ પૂછ્યા કરે છે, કે સપ્તપંખી મહેલમાં તારી જોડે રહેનારી પેલી સુંદરાંગી કોણ છે? મારાથી એમને કશો જવાબ આપી શકાતો નથી. મને કહે તું કોણ છે?"

રાજકુમારી બોલી "આજે તો નહિ, વળી એક દિવસ કહીશ. બ્રાહ્મણ રોજ એક જ પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યો અને રાજકુમારી પણ એને એક જ જવાબ દેવા લાગી. આખરે બ્રાહ્મણપુત્ર ઘણો અધીરો બની ગયો. "ઓ સુંદરાંગી, તું કોણ છે તે મને આજે નહિ કહે તો આ સપ્તપંખી મહેલ છોડીને હું ચાલ્યો જઇશ" રાજકુમારીએ કહ્યું. "જાવ કાલે નક્કી કહીશ."

બીજે દિવસે નિશાળે જઇ આવ્યા પછી બ્રાહ્મણપુત્રે કહ્યું. "ચાલ હવે કહે તું કોણ છે?" રાજકુમારીએ કહ્યું. "રાતે વાળુ કર્યા પછી સૂર્ય જતી વખતે હું કહીશ." બ્રાહ્મણપુત્ર રાત પડવાની રાહ જોવા લાગ્યો. આ અરસામાં રાજપુત્રીએ બ્રાહ્મણપુત્રની સુવર્ણ શય્યામાં ધવલ પુષ્પો પાથરી દીધાં, સુવાસિક તેલના સોનાના દીપક સળગાવી દીધા, પછી ચોટલો ચાંલ્લો કરીને એ સંપૂર્ણ વસ્ત્રાલંકારોથી વિભૂષિત થઇને બેઠી.

બ્રાહ્મણપુત્ર વાળુ કરીને પરવારીને રાજકુમારીએ તૈયાર કરી

રાખેલી સુવર્ણ શય્યામાં જઇને બેઠો, અને મનમાં જ બોલ્યો. "આજે આ સસર્પંખી મહેલમાં રહેનારી સુંદરાંગી કોણ છે તે મને જાણવાનું મળશે."

રાજકુમારી પોતાના પતિનું ઉચ્છિષ્ટ ભોજન જમીને શય્યાગૃહમાં આવી. આજે એને પોતાના પતિએ પૂછેલા પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનો હતો. પરંતુ એણે જેવો શયનગૃહમાં પગ મૂકયો તેવું જ એને જણાયું કે પુષ્પની સુવાસથી શય્યામાં સર્પ આવી ચઢ્યો. હતો અને તેણે બ્રાહ્મણપુત્રને દંશ કર્યો હતો. રાજકુમારીનો બાલપતિ પુષ્પની શય્યામાં મૃત થઇને પડ્યો હતો.

મારા હૃદયનો ધબકારો ઓચિંતો બંધ થવા લાગ્યો. ધીરે અવાજે મેં કહ્યું. "પછી ?"

પરંતુ હવે આગળ વાર્તા સાંભળવામાં શી મઝા રહી હતી ? હવે તો વાર્તા આગળ લંબાવવામાં સંભવહીનતાનો જ દોષ આવે એમ હતું. પરંતુ મારા જેવો સાત વર્ષનો છોકરો શું જાણી શકે કે મૃત્યુ પછી "પછી શું ?" એવું હોય જ નહિ; અને મારી દાદીમા તો શું પણ તેનીએ દાદીમા આવે તોયે એ વાત આગળ લંબાવી શકાય જ નહિ.

પરંતુ બાળકની શ્રદ્ધા કયારે ખૂટી છે? આવી રીતે એ પરાજય સ્વીકારે જ નહિ. એ તો મૃત્યુને પણ પાછું વાળવાનાં પરાક્રમ કરે એવાં હોય છે. આજે માસ્તર સાહેબને તો બાનું કાઢીને વિદાય કર્યા અને વાત તો આમ ટૂંકામાં જ પતી ગઇ; એથી મારા જેવાને જેવો તેવો શોકથયેલો ન માનશો. એટલે મારા ઉપર દયા લાવીને દાદીમાને મહાન અંતરની કરાલ દાઢો વચ્ચે ચવાઈ જતી અને નિરંતરને માટે નાબૂદ થતી પેલી વાર્તાને અંતરના મુખમાંથી પાછી પડાવી લેવાની હતી, છતાંએ એમણે તો બહુ સરળ રીતે તેમ કરી દીધું. એમણે

યોજેલો ઉપાય બતાવું ? મૃત શરીરને કેળના સ્તંભ ઉપર બેસાડીને નદી તરાવી દીધું અને ધંતર મંતર જાણનારા પાસે કેટલાક મંત્રો ભણાવીને તેને સજીવન કરી દીધું. પરંતુ તે વર્ષાવાળી રાતમાં અને દીવાના ઝાંખા પ્રકાશમાં બાળકના મનમાં મૃત્યુની ભયંકરતા ઘણી ઓછી થઈ જાય છે અને એને મન મૃત્યુ એ રાત્રિની નિદ્રા જ છે. વાત પૂરી થાય છે ત્યારે નિંદ્રાના ભારથી આંખનાં પોપચાં ઢળી પડે છે. આ પ્રમાણે આપણે બાળકના નાના જડ શરીરને કાળરૂપી શાંત જળમાં નિદ્રાના ત્રાપા ઉપર બેસાડીને તુરત મૂકી દઈએ છીએ, અને પછી પ્રાતઃકાળે તેને આ સૃષ્ટિના જીવન અને પ્રકાશનું પુનર્દર્શન કરાવવા તેના કર્ણમાં જીવનમંત્ર ફૂંકીએ છીએ.

૧૯

અડગ પતિ

૧

ફાલ્ગુન માસની પૂર્ણિમાની રાત હતી. આમ્રકલિકાની સુવાસથી મિશ્રિત નવયૌવન વસંતનો વાયુ સર્વ સ્થળે વાઈ રહ્યો હતો. તળાવની પાળ ઉપર ઊગેલા અસલી લીલી વૃક્ષની ડાળીઓની ઘન ઘટામાં ભરાઈ રહેલા બપૈયાનો અવિશ્રાંતપણે નીકળતો સુરીલો તીણો પિયુ પિયુ કરતો અવાજ મુકરજી કુટુંબના ઘરની દીવાલો ભેદીને તેમના અંતઃપુર સુધી પહોંચી જતો હતો. હેમંત અંતઃપુરમાં પોતાની પ્રિયા સાથે અભિનવ પ્રણય કરતો હતો. પોતાની રિસાયલી પ્રિયતમાને મનાવવા ઘડીમાં એ એના કેશની લટોને પોતાની આંગળીઓ ઉપર રમાડતો. તો ઘડીમાં પ્રિયાનાં કંકણ અને બંગડીને એક બીજા સાથે વિનોદમાં ખખડાવીને તેના રણકારથી શ્રીમતીના કાન ઠણકાવતો, તો ઘડીમાં એના માથાનો ગજરો એના મુખ ઉપર લાવીને એના વદન-મંડળની શોભાને અનેરો રંગ આપતો. જેમ સાયંકાળનો મંદ વાયુ બીજી બાજુએ હીલવ્યા કરે, તેમ એ પોતાની કુસુમકલિકા સમી કોમળ કાન્તાને ઉપર પ્રમાણેના અનુનયથી રીઝવી રહ્યો હતો. પણ અભિમાની કુસુમ જરાએ મનાઇ નહિ. આ તો બારી બહાર ચંદ્ર અને ચાંદનીનો પ્રણય જોવામાં મશગૂલ થઇ ગઈ હતી. બિચારા હેમંતનાં લાડ નિષ્ફળ નીવડયાં.

હેમંતે બીજી યુક્તિ સાધી. કુસુમના બન્ને હાથ પકડીને એણે એને ધીમે ધીમે હલાવવા માંડી. પછી એ બોલ્યો. "કુસુમ, તારું ચિત્ત અત્યારે કયાં છે? તું અત્યારે કયા પ્રદેશમાં મુસાફરી કરી રહી છું? તને દૂરબીનથી ધારી ધારીને જોઉં છું તોયે તું જણાતી નથી. તું એમ કેટલેક દૂર દોડી ગઈ છે, હવે એ અંતર વટાવીને પ્રિયા,

તું પાસે આવ. જો તો ખરી, આ રજની કેવી રળીઆમણી લાગે છે !"

કુસુમ પતિ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીને ધીમે સ્વરે બોલી "તમારી રળીઆમણી રજનીને અને પેલા ચંદ્રને બન્નેને એક ફૂંકમાં હું ધારૂં તો મારા મંત્રબળથી ઉરાડી દઉં."

હેમંત હસતો બોલ્યો. "ત્યારે તો મહેરબાની કરીને એ મંત્રબળ ન અજમાવીશ. પણ ઊભી રહે, એક અઠવાડીઆમાં ત્રણ ચાર શનિવાર આવે અને સાંજના પાંચ વાગ્યા સુધી રાત લાંબી થાય એવો કોઇ મંત્ર તને આવડે છે? એ આવડતો હોય તો હમણાં ને હમણાં અજમાવી દે." એમ બોલતાં બોલતાં એણે કુસુમને પોતાના પડખામાં લેવા માંડી પણ કુસુમ એના આલિંગનમાંથી છૂટી થતી બોલી "તમે જાણો છો, જે વાત મારા અંતકાળ વખતે કહેવાનું મેં તમને વચન આપ્યું છે તે વાત અત્યારે જ તમને કહી દેવાની મને પ્રબળ ઇચ્છા થઇ આવી છે. એ વાત સાંભળીને તમારે મને જે શિક્ષા કરવી હોય તે સહન કરવા હું તત્પર છું" પોતાની પત્નીની મશ્કરી કરવા હેમંત જયદેવમાંથી આવા પ્રસંગને અનુસરતો એક શ્લોક બોલવા જતો હતો એટલામાં તો બહારથી કોઇનાં ભારે પગલાંનો અવાજ આવતો સંભળાયો. અવાજ ઉપરથી હેમંત પરખી ગયો કે એના પિતા હરિહર મુકરજી આવે છે એટલે એ મોટા ગભરાટમાં પડી ગયો.

બહાર ઊભા ઊભા જ હરિહર એક મોટો ધાંટો પાડીને બોલ્યાઃ "હેમંત, અત્યારે ને અત્યારે તારી સ્ત્રીને કાઢી મૂક."

હેમંતે પત્ની સામું જોયું પણ એના મુખ ઉપર આશ્ચર્યની છાયા સરખી એને જણાઇ નહિ. કુસુમ બિચારી બે હાથ વડે પોતાનું મુખ ઢાંકતી વિચારવા લાગી કે આ વખતે પૃથ્વીના પડમાં સમાઇ જવાય તો સારૂં. વળી પાછો બપૈયાનો પિયુપિયુ કરતો સુરીલો સ્વર આ ઓરડામાં આવી પહોંચ્યો. પણ અત્યારે એ સ્વર કોઇએ ન

સાંભળ્યો. પૃથ્વીમાં તો અનંત શોભાઓ ભરેલી છે. પણ દિલગીરી એટલી જ કે તેમને એક પળમાં વિકૃત કરી દેવામાં આવે છે.

૨

હેમંત પિતાની પાસેથી પાછો આવ્યો અને પોતાની પત્નીને પૂછ્યું. "આ વાત ખરી છે?"

"હા ખરી છે" કુસુમે કહ્યું.

"ત્યારે તેં મને અત્યાર સુધી કેમ એ વાત ન કરી?"

"ઘણીએ વાર મને એમ થતું કે જાણે હું તમને કહી દઉં પણ મારી જીભ ન ઊપડી શકી. હું ઘણી પામર સ્ત્રી છું."

"ત્યારે હવે મને કહે."

કુસુમે અડગ સ્વરે પોતાની આત્મકથા કહેવા માંડી. જરા પણ પાછી પાની કર્યા સિવાય ઉઘાડે પગે કુસુમ જાણે અગ્નિમાં ચાલવા લાગી. એ કેટલી દગ્ધ થઇ ગઇ તે કોઇ ન જાણી શક્યું. આદિથી અંત સુધી હેમંતે વાત સાંભળી લીધી. પછી ઊઠીને એ બહાર જતો રહ્યો.

કુસુમે જાણ્યું કે પતિ એનો નિરંતરને માટે ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા. એમાં એને કાંઇ આશ્ચર્ય પણ ન લાગ્યું. આટલા અલ્પ કાલાવધિમાં એનું મન શુષ્ક અને બેપરવા બની ગયું હતું એટલે આ બનાવ એણે મનુષ્યજીવનનો એક સાધારણમાં સાધારણ માની લીધો. સંસાર અને સ્નેહ આદિથી તે અંત સુધી એને કૃત્રિમ અને માયામય લાગ્યા. અરે ભૂતકાળમાં પતિ સાથેના પ્રેમપ્રસંગોનાં સંસ્મરણોએ એના હોઠ ઉપર શુષ્ક, સખત અને નિરાનંદ હાસ્ય ફરકાવ્યું, પરંતુ એ હાસ્યરૂપી તીક્ષ્ણ કટારે એના કાળજામાં કારી ઘા કર્યો. કદાચ એ વિચાર કરતી હશે—જે પ્રેમ મનુષ્યના જીવનને પ્રફુલ્લતાથી ભરી દેતો હતો, જે પ્રેમ હેત અને લાગણીનાં ગાડાં

ભરી ભરીને ઠાલવતો હતો, જે પ્રેમ અલ્પ ભરના વિયોગોને પણ તીવ્રતર દુઃખદાયક બનાવી મૂકતો તેમજ જે પ્રેમ પળવારના સંયોગોને અત્યંત આલ્હાદકારક બનાવી મૂકતો; વિસ્તારમાં જે પ્રેમની સીમા જણાતી નહોતી, અવધિમાં જે પ્રેમ નિત્ય ભાસતો હતો, કોઇ કાળમાં પણ આ પ્રેમ વિરામ પામી જશે એવી કલ્પના સરખી આવી નથી, તે પ્રેમ શું આવો જ? એનો આધાર આટલો બધો નબળો? ગોર તમારો હાથેવાળો મેળવી આપે ત્યાં સુધી જ તમારા પ્રેમની ભવ્યતા. પછીથી તમારો આ નિત્ય અને શાશ્વત પ્રેમ ચૂર્ણ વિચૂર્ણ થઇને ખોબલાભર ધૂળ જેવો થઇ જાય છે. હમણાં અલ્પ સમય ઉપર જ હેમંતે એને કહ્યું હતું. "જો તો ખરી, આ રજની આવી રળીઆમણી લાગે છે!"

એ જ રાત હજુ પૂરી તો થઇ નથી, એ જ બપૈયાના પિયુપિયુ શબ્દો કર્ણને આનંદ આપતા બંધ પડયા નથી, એ જ દક્ષિણનો મધુર વાયુ વાયા કરતો હતો અને એ જ ચાંદની સુરતશ્રમથી શ્રમિત થયેલી મનોહર નાયિકા સમી બારી પાસે ઢાળેલા પલંગ ઉપર નિદ્રા લેતી હતી. આ તમામ અસત્ય હતું. પોતાના કરતાં તો પેલો પ્રેમ વધારે વેશધારી હતો.

૩

આખી રાત નિદ્રા નહિ આવવાથી વ્યગ્ર અને શ્રમિત જણાતો હેમંત સવારમાં ઊઠીને પ્યારીશંકર ઘોષાલને ઘેર ગયો.

પ્યારીશંકર આવકાર આપતાં બોલ્યા "શું ખબર લાવ્યો છે દીકરા?"

સળગતા અગ્નિની ઊર્ધ્વ જ્યોતિ માફક ભભુકી ઊઠતો હેમંત થડકતો થડકતો બોલ્યો "અમારી જ્ઞાતિને ભ્રષ્ટ કરી છે, તમે

અમારા કુટુંબ ઉપર વિપત્તિ આણી મૂકી છે, તમારે એનો જવાબ આપવો પડશે." આથી વિશેષ એ કાંઇ ન બોલી શકયો.

પ્યારીશંકરે મશ્કરીમાં જ જવાબ આપ્યો "ત્યારે તમે મારી જ્ઞાતિને બચાવી, હું નાત બહાર મુકાતો હતો તે અટકાવ્યો અને મારી પીઠી થાબડી."

હેમંતના હાથમાં હોત તો પોતે પોતાના બ્રાહ્મણ્ય કોપાલનથી પ્યારીશંકરને એક પળમાં ભસ્મીભૂત કરી નાખત; પરંતુ એના કોપાનલે તો એને બાળી મૂકયો અને પ્યારીશંકર તો જેવો ને તેવો અક્ષત જ રહી ગયો.

હેમંત લથડતે સ્વરે બોલ્યો; "મેં કોઇ દિવસ પણ તમારૂં કાંઇ બગાડયું છે?"

પ્યારીશંકરે કહ્યું "હું તને એક જ પ્રશ્ન પૂછીશ. મારી એકની એક પુત્રીએ તારા પિતાનું શું બગાડયું હતું? તું તો તે વખતે ઘણો જ નાનો એટલે તેં તો કદાચ સાંભળ્યું યે નહિ હોય. શાંત ચિત્તે હું કહું તે સાંભળ, જરાયે તપી જઇશ નહિ. એમાં મહાન પ્રતિષ્ઠાનો સવાલ સમાયેલો હતો.

"મારો જમાઇ નવકાન્ત મારી પુત્રીના અલંકાર તફડાવીને વિલાયત નાસી ગયો તે વખતે તું ઘણો નાનો હતો. પાંચ વર્ષ ઉપર બેરીસ્ટર થઇને એ પાછો આવ્યો તે વખતે ગામમાં કેવું તોફાન મચી રહ્યું હતું તેની તો તને કદાચ ખબર હશે. ના ના, તું તો કલકત્તે ભણતો હતો એટલે તને ખબર નહિ હોય. તારો પિતા નાતનો પટેલીઓ બનીને મને કહેવા લાગ્યો કે "જો તું પુત્રીને એના પતિને ઘેર મોકલીશ તો પછી તારાથી એને પાછી તારે ઘેર નહિ બોલાવી શકાય. તારે એનો હંમેશને માટે ત્યાગ કરવો પડશે." હું તારા પિતાને પગે પડયો, અને આજીજી કરી અને કરૂણાપૂર્ણ સ્વરે મેં કહ્યું મોટાભાઇ આટલો ફેરો મારૂં રક્ષણ કરો. હું મારા જમાઇને ગોમય પ્રાશન કરાવીશ અને એની પાસે પ્રાયશ્ચિત કરાવડાવીશ. માટે

એને જ્ઞાતિમાં લેવાનો બંદોબસ્ત કરો. પણ તારા પિતા તો ખડક જેવા અડગ રહ્યા. હું મારી પુત્રીનો કેવી રીતે ત્યાગ કરૂં? જ્ઞાતિ અને સ્નેહીજનોને રામ રામ કરીને હું કલકત્તે જઈને રહ્યો. ત્યાંયે પણ વિપત્તિઓએ મને ન છોડયો. મારે મારા ભત્રીજાનાં લગ્ન કરવાનાં હતાં અને તેને માટે મેં તમામ તૈયારીઓ કરી રાખી હતી; પણ તારા બાપે કન્યાવાળાઓને ચઢાવ્યા અને વિવાહ તોડી નંખાવ્યો. ત્યાર પછી મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી કે મારી નસોમાં બ્રાહ્મણરક્તનું એક બિંદુ પણ જ્યાં સુધી વહેતું હશે ત્યાંસુધી હું આનું વેર લીધા વિના નહિ રહું. હવે આ વાતમાં થોડું ઘણું અજવાળું તો તને પડયું હશે એમ હું ધારૂં છું. પણ જરા સબુર કર; તને આખીએ વાત હું કહીશ એટલે ઓર મઝા પડશે. ઘણી રસભરી વાત છે.

"તું કોલેજમાં ભણતો હતો ત્યારે તારા ઘરની જોડાજોડ એક વિપ્રદાસ ચેટરજી નામનો ગૃહસ્થ રહેતો હતો. હવે તો એ ગુજરી ગયો છે. એના ઘરમાં એક કાયસ્થ જ્ઞાતિની માબાપ વિનાની કુસુમ નામની વિધવા છોડી હતી. છોડી ઘણી રૂપાળી હતી એટલે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની વિકારી દૃષ્ટિનો એ ભોગ ન થઈ પડે તેની વિપ્રદાસ બહુ સંભાળ રાખતો હતો. પરંતુ આ યુવાન છોકરીને પોતાના વૃદ્ધ વાલીની આંખમાં ધૂળ નાખીને પોતાનું કાર્ય સાધવામાં જરાય મુશ્કેલી નડી નહિ, લૂગડાં સુકવવા એ હંમેશ ત્રીજા માળની અગાશીએ ચઢતી. તેં તારા અભ્યાસ માટે તારા ઘરની અગાશી પસંદ કરી હતી. બન્ને અગાશીઓ જોડાજોડ હતી. અગાશીમાંથી તમે બન્ને જણાં એક બીજા જોડે વાતો કરતાં હશો કે કેમ તે તો હું નથી કહી શકતો, પણ વૃદ્ધ ચેટરજીના મનમાં છોકરીના વર્તન વિષે શંકા આવી. છોકરી ઘરના કામકાજમાં ઘણી ભૂલો કરવા લાગી અને તપ કરતાં પાર્વતીની માફક એણે ધીમે ધીમે આહાર અને નિદ્રાનો પણ ત્યાગ કરવા માંડયો. કેટલીક વાર તો કાંઈ પણ દેખીતા કારણ સિવાય પેલા વૃદ્ધ આગળ આ છોકરી પુષ્કળ આંસુ ગાળતી હતી.

"આખરે વૃદ્ધની જાણમાં આવ્યું કે તમે બન્ને રોજ અગાશીમાં એકઠાં મળો છો અને કેટલીકવાર તો કોલેજમાંથી ગેરહાજર રહીને તમે જાણે એકાંતવાસમાં અભ્યાસ કરવાની ટેવ પડી ગઇ હોય તેમ હાથમાં ચોપડી ઝાલીને બપોરના સમયે તું અગાશીમાં જ બેસી રહેતો હતો. વિપ્રદાસ એક દિવસ મારી પાસે આવ્યા. મને બધી હકીકતથી વાકેફ કર્યો અને છેવટે મારી સલાહ લીધી. મેં કહ્યું. 'કાકા ઘણા વખતથી તમે કાશીની યાત્રાએ જવાનો વિચાર કર્યા કરો છો માટે તમે હવે કાશીની યાત્રાએ જાવ અને છોકરી મારે ત્યાં મૂકી જાવ. હું એની દેખરેખ રાખીશ.'

"એના ગયા પછી છોકરીને મેં શ્રીપતિ ચેટરજીને ત્યાં મૂકી અને એ એની જ પુત્રી છે એમ લોકોમાં વાત ચલાવી. પછી શું થયું તે તો તું જાણે છે. આદિથી અંત સુધીની તમામ હકીકત મેં આજે તને કહી તેથી મારૂં હૃદય હલકું પડયું છે. આ એક નવલકથા જેવું લાગે છે નહિ? આ નવલકથાનું એક પુસ્તક લખીને જાણે છપાવી દઉં એવો મને વિચાર થાય છે, પરંતુ પુસ્તક લખવા જેટલી મારામાં શકિત નથી. મારા ભત્રીજાને એવું કાંઈક લખતાં આવડે છે ખરૂં. એની પાસે હું એ ગ્રંથ લખાવું પરંતુ એ ગ્રંથ લખવામાં તું એને સહાયતા આપે તો એ ગ્રંથની સમાપ્તિ થઈ શકે; કારણ કે આ નવલકથાનો અંતભાગ તને જેટલો સારી રીતે અવગત છે, તેટલો મને નથી."

પ્યારીશંકરની આ છેવટની ટીકા ઉપર ધ્યાન ન આપતાં હેમંતે પૂછ્યું. "કુસુમે આ લગ્નમાં કાંઈ વાંધો ઉઠાવ્યો નહિ?"

"એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ સ્ત્રીઓનાં મન કેવાં ઘડેલાં હોય છે તેની તને કયાં ખબર નથી? જ્યારે એ મોઢેથી "ના" કહે ત્યારે એમની "હા" સમજી લેવી.

"એને બીજે ઘેર લઈ જવામાં આવી એટલે થોડા દિવસ તો એ તને નહિ જોવાથી ઢીજરાયા કરતી હતી, તારા ઉદ્યમમાં તું કાંઇ

પ્રછાત પડયો નહોતો. કોલેજમાં જવાનું છોડી દઇને આખરે તેં શ્રીપતિનું ઘર ખોળી કાઢયું અને પ્રેસીડંસી કોલેજને બદલે એક ઘરની લોખંડના સળીઆવાળી બારી સામે જ તારી દષ્ટિ સ્થિર રહેતી હતી. મને તમારા બન્નેની દયા આવતી હતી. એક તરફથી પેલી છોકરી તારા વિના ઝુર્યા કરતી હતી.

"એક દિવસ મેં કુસુમને બોલાવીને કહ્યું. "પુત્રી, મારી એક વાત તું સાંભળ. હું વૃદ્ધ થયો છું એટલે મારી આગળ તું કશી શરમ ન રાખીશ. તું કોને ઝંખ્યા કરે છે તે હું જાણું છું. તારા પ્રેમીની સ્થિતિ પણ તારા જેવી જ થઈ રહી છે. મારી ઇચ્છા છે કે તમારા બન્નેનો યોગ હું સાધી આપું." કુસુમ રડી પડી અને મારી પાસેથી ઊઠીને ચાલી ગઈ. ત્યારપછી હું વારંવાર શ્રીપતિને ઘેર જતો. કુસુમ પાસે તારી જ વાત કાઢતો અને તેમ કરીને મેં એની શરમ તોડાવી, મેં એને કહ્યું કે "એની સાથે તારાં લગ્ન કરાવી આપવા હું મારાથી બનતું કરીશ." એટલે એ બોલી ઊઠી "એ કેમ બનશે?" મેં કહ્યું "તેની તું કશીયે ફીકર ન કરીશ. હું કહીશ કે એ બ્રાહ્મણની કન્યા છે, હજુ કુંવારી છે." એણે મને કહ્યું કે "પહેલી એમની અનુમતિ લો." મેં કહ્યું. "શી ગાંડી ગાંડી વાત કરે છે. તે તો તારી પાછળ ઘેલો થઈ ગયો છે. એને બધું તોડીફોડીને કહી દેવાની શી જરૂર છે. લગ્ન સહીસલામત રીતે થઈ જવા દે એટલે બધુંએ ઠેકાણે આવી જશે. જેનો અંત સુધર્યો તેનું બધું સુધર્યું અને તારી વાત કોણ જાણે તે બહાર પડી જવાની છે! એને નાહકનો શું સંતાપ આપવો?"

"કુસુમને મારી વાત પસંદ પડી કે કેમ તે હું નથી જાણતો, પરંતુ મારી વાત સાંભળીને ઘણીવાર એ રડતી અને ઘણીવાર બોલ્યા વિના બેસી રહેતી. હું કહેતો કે તને આ વાત પસંદ ન હોય તો જવા દો, ત્યારે એને વધારે અચંબો થઈ જતો. આવી સ્થિતિએ વાત પહોંચી એટલે મેં શ્રીપતિને તારી પાસે મોકલ્યો. એક

પળવારની પણ આનાકાની કર્યા વિના તેં લગ્ન માટે સંમતિ આપી અને ચોકઠું ગોઠવાઈ ગયું.

"પરંતુ લગ્નનું મુહૂર્ત લીધા પછી એક દિવસ કુસુમ ખરેખરી વંકાઈ બેઠી અને એણે ઠેકાણે લાવતાં મને નવનેજા પાણી ઉતર્યાં. એ તો કહે કે "કાકા, આ વાત જ પડતી મૂકો." મેં કહ્યું "ઓ મૂર્ખ છોકરી, આટલું બધું નક્કી થયા પછી આપણાથી શી રીતે હવે ફરી શકાય?"

"એણે કહ્યું "હું મરી ગઈ છું એવી વાત ઉરાડો અને મને કોઈ અન્ય સ્થળે મોકલી દો."

"મેં કહ્યું; "અરે પણ પેલા બિચારાનું શું થશે તેનો કાંઈ વિચાર કર્યો. અત્યારે એ સુખના સાતમા આસમાન ઉપર ચઢી ગયેલો છે. અને આવતી કાલે તું એના હૃદય સાથે જોડાઇ જવાની છે એ ખ્યાલે હર્ષમાં નાચી રહ્યો છે, ત્યારે આજે તારા મૃત્યુની ખબર એને પહોંચાડવાનું માગે છે, એનું પરિણામ શું આવશે તે તું જાણે છે? તારા મૃત્યુની ખબર એને પહોંચાડી આવીને એના મૃત્યુની ખબર મારે તને આપવી પડશે. અને તેજ સમયે મારે તારા મૃત્યુની ખબર સાંભળવી પડશે. તારે મારી પાસે આ પ્રમાણે બ્રહ્મહત્યા અને સ્ત્રીહત્યા કરાવવી છે?"

"આખરે શુભ ઘડીએ તમારા બન્નેનાં લગ્ન થયાં અને હું મારા કર્તવ્ય ભારમાંથી મુક્ત થઇ ગયો. પછી શું થયું તે તું મારા કરતાં વધારે જાણે છે."

હેમંત ગર્જના કરતો બોલ્યો "અમારી આટલે બધે દરજ્જે પાયમાલી કરી છતાં તમે જંપ્યા નહિ. આ વાત અત્યારે હવે બહાર પાડવાનું તમને કયાંથી સૂઝયું?"

પૂર્ણ શાંતિથી પ્યારીશંકર બોલ્યો; "મેં જોયું કે તારી બેનના લગ્નની તમામ તૈયારીઓ થઈ ચૂકેલી છે અને હવે લગ્નસમારંભની ઘણી થોડીવાર છે, ત્યારે મને વિચાર આવ્યો કે એક બ્રાહ્મણનું ઘર

તો મેં વટાળ્યું પરંતુ તે કર્તવ્ય સમજીને જ. હવે મારે શું બીજા બ્રાહ્મણના ઘરને પણ વટલાવવું. મારૂં કર્તવ્ય મને એમ કહે છે કે આ વખતે તેમ થતાં મારે અટકાવવું. તેથી મેં તારા પિતાને લખ્યું કે તમારા ઘરમાં તમારી પુત્રવધૂ શુદ્ર છે. એ વાત હું પુરવાર કરી આપી શકીશ."

મહા ભગિરથ પ્રયત્ને ક્રોધને નિયમમાં રાખીને હેમંત બોલ્યો; "હવે આ છોકરીનો હું ત્યાગ કરી દઈશ એટલે એની શી દશા થશે? તમે એનું પાલનપોષણ કરશો?"

પ્યારીશંકરે કહ્યું; "મારે કરવાનું તો હું કરી ચૂક્યો છું. બીજાઓ પોતાની પત્નીઓને તજી દે તો તે બધાનું પાલનપોષણ કરવાનું કાંઈ મારે માથે ન હોઈ શકે." એમ બોલતો પ્યારીશંકર બોલ્યો. "અલ્યા કોઈ છે કે? હેમંત માટે કોલ્ડ્રીંક લાવજો."

હેમંત ઉઠીને ઊભો થયો અને પ્યારીશંકરના કોલ્ડ્રીંકના આવવાની રાહ જોયા વગર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

૪

આજે કૃષ્ણપક્ષની પાંચમ હતી. એટલે રાત અંધારી હતી. પક્ષીના સંગીતનો સ્વર નહોતો સંભળાતો. દક્ષિણ પવન ઊંઘમાં ચાલતા મનુષ્યની પેઠે અંધારામાં બાથોડીઆં મારતો હતો. આકાશમાંના તારા જાણે કોઈ ઘણી જ ગુપ્ત વાત શોધી કાઢવા મથન કરી રહ્યા હોય તેમ અનિમિષ ચકોર નેત્રે અંધકારને ભેદી રહ્યા હતા.

શયનગૃહમાં અંધારૂં હતું. હેમંત પથારીમાં બેઠો બેઠો બારીની બહાર અંધારામાં જોઈ રહ્યો હતો. કુસુમ પોતાના બે હાથ વડે પતિનાં ચરણો પકડીને તેના ઉપર પોતાનું વદનમંડળ ટેકવીને જમીન ઉપર બેઠી હતી. કાલાવધિ શાંત મહાસાગર સમો જણાતો હતો. અનંત રાત્રિના પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર દૈવે આ એક જ ચિત્ર સારૂં કાળ

મારે જાણે ચીતરી રાખ્યું હતું. ચારે બાજુએ સર્વનાશ, મધ્યમાં ન્યાયાધીશ, અને અપરાધી એના ચરણે. કોઈનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. બારણા આગળ આવીને હરિહર મુકરજીએ બૂમ પાડી, " તને જોઈએ એટલો સમય મળ્યો છે. હવે એથી વિશેષ સમય નહિ મળે. તારી સ્ત્રીને ઘરની બહાર કાઢી મૂક."

કુસુમ આ સાંભળીને પોતાનો તમામ આવેગ એકઠો કરીને પતિનાં ચરણોને મક્કમપણે વીંટાઈગઈ, ચુંબનોથી તેને વધાવી લીધા અને આદરપૂર્વક તેને પોતાનું મસ્તક નમાવીને એ ખસી ગઈ.

હેમંત ઊઠયો, બારણા પાસે ગયો અને બોલ્યો "પિતાજી, હું મારી પત્નીનો ત્યાગ નહિ કરૂં"

હરિહર બરાડી ઊઠયો, " શું, એને માટે નાત તજીશ?"
હેમંતે શાંત સ્વરે જવાબ આપ્યો. " મને નાતની પરવા નથી."
" ત્યારે મને તારી પણ પરવા નથી, હું તારો ત્યાગ કરૂં છું."

૨૦

બ્રાહ્મણી

નાયબ જાનકીનાથના ઘરમાં પ્યારી નામની એક બ્રાહ્મણી રસોઈ કરવાને માટે રહી હતી. એની સ્થિતિ જો કે ઘણી ગરીબ હતી છતાં એનું ચરિત્ર ઘણું સારૂં હતું. આ ઘણે દૂરની રહેનારી વિપત્તિની મારી એ જાનકીનાથને ઘેર આવી હતી. એક દિવસ માલિકે એના ઉપર કુદ્રષ્ટિ કરી. તરત જ એ શેઠાણી પાસે ગઈ અને હકીકત કહીને રડી પડી. શેઠાણીએ કહ્યું; "હવે તું બીજે ઠેકાણે નોકરી શોધી લે. અહીં રહેવામાં સાર નથી."

પરંતુ અહીંથી જતા રહેવાનું સહેલું નહોતું. એના પાસે પુંજીમાં કેટલાક રૂપીઆ હતા, એટલે આ બ્રાહ્મણી ચંદ્રભૂષણ ભટ્ટને ત્યાં જઈને રહી. ભટ્ટને એમના પુત્રોએ કહ્યું; "જાણી જોઈને શું કામ શિરે તમે વિપત્તિ ઓ'ઢી લો છો." ભટ્ટજીએ કહ્યું; "વિપત્તિ હાલી ચાલીને આપણે ઘેર આશ્રય ખોળવા આવે તો એને આશ્રય વિના વિમુખ કરવી એ મને યોગ્ય નથી લાગતું."

એક દિવસ નાયબ સાહેબ ભટ્ટજીને ઘેર આવ્યા, તેમને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા અને પછી બોલ્યા; "ભટ્ટજી, મારી રસોઈયણને તમે કેમ રાખી લીધી છે? અમને ઘરમાં રસોઈની ઘણી આપદા પડે છે." આના જવાબમાં ભટ્ટજીએ નાયબ સાહેબને બે એક કડવી વાત સંભળાવી દીધી ભટ્ટજી ઘણા પ્રતિષ્ઠિત અને સાચા બોલા હતા એટલે તડ ને ફડ જે વાત ખરી હોય તે જ કહી નાખતા. કોઈનીયે શરમ રાખીને વાત કરતા નહિ. નાયબ સાહેબ ભટ્ટજી ઉપર મનમાં તો ઘણા ગુસ્સે થયા. "બચ્ચા જોઈ લઈશ" એમ પણ મનમાં બબડયા; પણ બહાર કાંઈ પણ રોષ ન જણાવતાં ભટ્ટજીને પ્રણામ કરીને ચાલ્યા ગયા.

બે ચાર દિવસ બાદ ભટ્ટજીને ઘેર પોલીસનાં પગલાં થયાં. ભટ્ટજીની સ્ત્રીના છીંકા નીચેથી નાયબસાહેબની સ્ત્રીનું કર્ણફૂલ મળી આવ્યું. પેલી બ્રાહ્મણી ઉપર આળ આવ્યું અને એને ચોર ગણીને જેલમાં પૂરી. ભટ્ટજીની પ્રતિષ્ઠા ગામમાં ઘણી સારી હતી તેથી ચોરીનો માલ રાખવા બદલના ગુનામાંથી એ બચી ગયા. ભટ્ટજીને ખાત્રી થઇ કે બ્રાહ્મણીએ મારો આશ્રય લીધો તેથી જ એની આ દશા થઇ. એના હૃદયમાં આ વાત શલ્યની પેઠે ખૂચ્યા કરતી હતી. છોકરાઓએ કહ્યું; 'હવે આપણે આ ઘર છોડીને બીજે રહેવા જઇએ, હવે અહીં રહેવું સલામત નથી."

ભટ્ટજી બોલ્યા; "હું બાપદાદાના ઘરને છોડું? જે ભાગ્યમાં હશે તે થવાનું જ છે. અમે ત્યાં જઇશું ત્યાંએ દુઃખ છોડવાનું નથી."

એટલામાં નાયબ સાહેબે જમીન ઉપરનો લાગો ઘણો વધારી દીધો એથી એ લોકોમાં અકારો થઈ પડયો. ભટ્ટજી પાસે જેટલી જમીન હતી તે તમામ એમને દાનમાં મળી હતી. એમના ઉપર જમીનદારનો કોઈ હક્ક નહોતો. છતાં નાયબે જમીનદારને એવું ભેરવ્યું કે "ભટ્ટજી તો લોકોને ચઢવીને આપણી સામા કરી મૂકે છે." એટલે જમીનદારે ભટ્ટજીને ગમે તે રસ્તે દબાવી દેવાને નાયબને સત્તા આપી. નાયબ ફરી ભટ્ટજી પાસે આવ્યો અને વિનયથી પ્રણામ કરતો બોલ્યો; "ભટ્ટજી, પેલી જમીન છે તે તો પરગણાની હદમાં પડે છે, માટે તે તમારે છોડી દેવી પડશે." ભટ્ટજીએ કહ્યું; "શી વાત કરો છો? એ તો આજકાલ કેટલાંયે વર્ષ થયાં મારી માલીકીની છે." ભટ્ટજીની આ જમીન સંબંધમાં જમીનદારની ઘણી નાલેશી થઈ. ભટ્ટજીએ કહ્યું; "ગમે તે થઇ જાય. ચાહે જમીન જતી રહે પણ હું તો કોર્ટમાં નહિ જ ચઢું" છોકરાઓએ કહ્યું; "જમીન જતી રહેવા દેશો તો આ ઘરમાંયે શી રીતે રહેવાશે?"

બાપદાદાના ઘર ઉપર ભટ્ટજીની પ્રાણ કરતાં વિશેષ મમતા

ર્તા એટલે નાઈલાજે એમને કોર્ટે ચઢવું પડયું. મુન્સફ સાહેબે ન્યાય ચૂકવ્યો અને એમને જમીન પાછી મળી. એમના આશ્રયે રહેનારા લોકોએ ભટ્ટજીની જીતથી મોટો ઉત્સવ ઉજવ્યો. ભટ્ટજીએ સર્વને એમ કરતાં અટકાવ્યાં. નાયબે ઉપલા ફેસલાથી નારાજ થઇ અપીલ કરી એટલે ભટ્ટજી વળી પાછા ગભરાયા. વકીલો એમની પાસેથી ફી નહોતા લેતા. વકીલ લોકો ભટ્ટજીને વારંવાર આશ્વાસન આપતા હતા કે "ગભરાશો નહિ, અપીલમાં પણ તમે જ જીતશો. દિવસ કદી રાત થઈ જાણી છે?"

એક દિવસ નાયબને ત્યાં મોટી ધામધૂમથી સત્યનારાયણની કથા થઇ. એણે આ શાનો ઉત્સવ ઉજવ્યો? તપાસ કરતાં ભટ્ટજીને માલમ પડયું કે પોતે અપીલમાં હારી ગયા છે. કપાળ કૂટતા ભટજી વકીલને પૂછવા લાગ્યા; "તમે શું કહેતા હતા? હવે મારી શી દશા થશે? દિવસ કેવી રીતે રાત થઇ ગઇ?" વકીલોએ એનું ગૂઢ કારણ સમજાવ્યું કે હાલમાં જે નવા એડીશનલ જજ થઇને આવ્યા છે, તે પહેલાં મુન્સફની જગ્યા ઉપર હતા તે વખતે, જે મુન્સફે તમારો મુકદમો ચૂકવ્યો હતો તેની સાથે એમને ખટપટ જાગેલી હતી. તે વખતે તો એ મુન્સફને એ કાંઈ ન કહી શકયા; પરંતુ હવે જજ બનીને આવ્યા એટલે એના ફેંસલા ઉપર જેટલી અપીલો આવે છે તે બધીએ મંજુર રાખે છે; એટલે આમાં આપણી હાર થઇ."

ભટ્ટજીએ વ્યાકુળ થઇને પૂછયું; "આના ઉપર હાઇકોર્ટમાં અપીલ થઈ શકતી હશે?"

વકીલે કહ્યું. "જજ સાહેબે એવી કુનેહથી જજમેન્ટ લખ્યું છે કે હવે હાઈકોર્ટમાં અપીલ કરવામાં કાંઈ માલ નથી. એણે તમારી જુબાની ઉપર વિશ્વાસ ન રાખતાં સામાવાળાની જુબાની ઉપર વિશ્વાસ રાખેલો છે."

આંખમાં આંસુ આણુતા ભટ્ટજી બોલ્યા. " તો હવે મારે માટે કશો જ ઇલાજ નથી રહ્યો ? "

વકીલે ઊંડો વિચાર કરીને માથું હલાવીને કહ્યું. " હવે તો ઇલાજ જણાતો નથી. "

બીજે દિવસે નાયબ બડી ધામધૂમ સાથે ઘણા આદમીઓને લઈ ભટ્ટજી પાસે આવ્યો અને લાંબો થઈને એમને પગે લાગ્યો; અને જતાં જતાં કહેતો ગયો કે " પ્રભુ તમારી ઇચ્છા. "

૨૧

વિલાયતી પ્રાયશ્ચિત

૧

સ્વર્ગ અને મનુષ્ય લોકોની વચમાં એક અનિર્દેશ્ય અરાજક સ્થાન છે. ત્યાં રાજા ત્રિશંકુ લટક્યા કરે છે અને આકાશકુસુમો હમલાબંધ ઊગે છે. એ વાયુરૂપી દુર્ગના વેષ્ટિત થયેલા પ્રદેશનું નામ "હોત તો થાત." એવું હતું.

જે લોકો મહાન કાર્ય કરીને અમરતા પ્રાપ્ત કરી ગયા છે તે ધન્ય થઈ ગયા છે. જે મનુષ્યો સાધારણ ભાવથી સંસારનાં કાર્યોમાં એક બીજાને સહાય કરે છે, એ લોકોને પણ ધન્ય છે; પરંતુ જે લોકો ભાગ્યના ભ્રમમાં કુટાઈને આ બન્ને અવસ્થાઓની વચમાં અટવાયા કરે છે, એમને માટે તો ધન્યવાદનો કોઈ ઉપાય જણાતો નથી. એમને માટે તો અમુક વાત બને તો અમુક થાય, પણ તે અમુક વાત બનેયે નહિ અને અમુક થાયે નહિ, એવું હોય છે.

અમારા અનાથબંધુ પણ બિચારા વિધાતાની વિંટબનાથી પીડાતા ઉપર જણાવેલી અવસ્થાઓની વચમાં જ અટવાયા કરતા હતા. બધાનું એવું માનવું હતું કે જો એ ધારે તો સર્વ વાતોમાં કૃતકાર્ય થઈ શકે; પરંતુ એમણે ધાર્યુંયે નહિ, અને એમના કોઈ કામમાં ભલીવાર પણ ન આવ્યો. એટલે એમની શક્તિ વિષેની બધાની માન્યતા જેવી ને તેવી કાયમ જ રહી હતી. બધા કહેતા—એ પરીક્ષામાં પહેલે નંબરે પાસ થાય એવા છે; પણ એમણે પરીક્ષા જ આપી નહિ. બધા કહેતા કે એ નોકરી કરે તો હરએક ખાતામાં અનાયાસે ઉચ્ચ સ્થાન મેળવી શકે; પણ એમણે નોકરી જ ન કરી. સાધારણ લોકો પ્રત્યે

એમને વિશેષ ઘૃણા હતી; કારણ કે એ બિચારા બહુ સાદા હતા. અસાધારણ લોકોમાં એમને બિલકુલ શ્રદ્ધા નહોતી, કારણ કે એ પોતે એવા અસાધારણ થવા ધારત તો થઈ શકત. આપણા અનાથબંધુની ખ્યાતિ, સુખ સંપત્તિ, સૌભાગ્ય તમામ દેશકાળને લઇને અસંભવતાના ભંડારમાં ભરાઈ રહ્યું હતું. બાકી વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો વિધાતાએ એમને એક શ્રીમંત સસરા અને એક સુશીલ સ્ત્રી એટલું જ આપેલું હતું. એમની સ્ત્રીનું નામ વિંધ્યવાસિની હતું.

અનાથબંધુને પોતાની સ્ત્રીનું એ નામ પસંદ નહોતું તેમ એ સ્ત્રી રૂપ અને ગુણમાં પણ પોતાને યોગ્ય નહોતી એમ એમનું માનવું હતું. પરંતુ સ્ત્રીના મનમાં તો સ્વામીના સૌભાગ્યગર્વની સીમા રહી નહોતી. વિંધ્યવાસિની કોઈ પણ સંદેહ વગર માનતી હતી કે સર્વ સ્ત્રીઓના સ્વામી કરતાં પોતાનો સ્વામી શ્રેષ્ઠ છે. એ બાબતમાં તો અનાથબંધુ પણ એમનાં પત્ની જોડે સંમત હતા.

પોતાના સ્વામીના ગૌરવનો ગર્વ એક રતિભાર પણ ખંડિત ન થાય તેને માટે વિંધ્યવાસિની રાત ને દિવસે કાળજી રાખતી હતી. એની ઇચ્છા તો એવી હતી કે સૌથી ઊંચા શિખર ઉપર જો એ પોતાના સ્વામીને ચઢાવી શકે, તો આ મૃત્યુલોકના કટાક્ષપાતથી એ એમને દૂર રાખીને નિશ્ચિંતપણે પતિની પૂજા કરવામાં પોતાનું જીવન જોડી દે. પરંતુ આ જડ જગતમાં ભક્તિ દ્વારા ભક્તિના પાત્રને ઉપર ઉઠાવી જઈ શકાતું નથી. વળી અનાથબંધુને આદર્શ પુરુષ તરીકે નહિ માનનારાઓની સંખ્યા આ જગતમાં કાંઈ થોડી નહોતી, એટલે વિંધ્યવાસિની પોતાની ઇચ્છા પાર ન પાડી શકી. તેનું એને બહુ દુઃખ થતું હતું.

અનાથબંધુ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે પોતાને સાસરે રહેતો હતો. પરીક્ષા આવી પણ એ પરીક્ષામાં ન બેઠો અને બીજે વર્ષે એણે કોલેજ છોડી દીધી.

પતિના આવા વર્તનથી વિંધ્યવાસિની બધા આગળ ભોંઠી પડી.

એક દિવસ રાતે એણે સ્વામીને ધીમે રહીને કહ્યું "પરીક્ષા આપી દીધી હોત તો ઠીક થાત."

અનાથબંધુ હસતો હસતો બોલ્યોઃ "પરીક્ષા આપવાથી જ માણસમાં યોગ્યતા આવે છે? એમ તો અમારા કેદારનાથે પણ પરીક્ષા પાસ કરી છે."

વિંધ્યવાસિનીને આથી સાંત્વન મળ્યું. એણે મન વાળ્યું કે દેશનાં ગધેડાં પણ પાસ થાય એવી પરીક્ષા પાસ કરવાથી અનાથબંધુનું ગૌરવ કેટલું વધી જવાનું હતું?

એકવાર વિંધ્યવાસિનીની બાલ સખી કમળા એને મળવા આવી અને એને હરખાતાં હરખાતાં ખુશ ખબર સંભળાવી કે "મારો ભાઈ રમેશ આ વખતે પરીક્ષામાં પાસ થયો અને એને સ્કોલરશીપ પણ મળી." કમળાએ બિચારીને ભોળે ભાવે આ ખુશ ખબર કહી પણ વિંધ્યવાસિનીને એમ લાગ્યું કે મારા પતિ નાપાસ થયા તેથી એણે આડકતરી રીતે મને મહેણું માર્યું. એટલે કમળા ઉપર એ ઉતરી પડી અને વ્યંગમાં જ સંભળાવી દીધું કે "એફ. એ. ની પરીક્ષા તે કાંઇ પરીક્ષા છે. વિલાયતની કોઇ કોલેજમાં બી. એ. ની પરીક્ષા તો પરીક્ષા જ નથી." કહેવાની આવશ્યકતા નથી કે વિંધ્યવાસિનીએ આ વાત પતિના મુખમાંથી સાંભળી હતી.

કમળા તો પોતાની સખી સાથે હાસ્યવિનોદ કરવા આવી હતી પણ આ તો હસવાનું ખસવું થયું જોઈને એ જરા ઝંખવાણી પડી ગઈ; પણ વિંધ્યવાસિનીથી એ ઉતરે તેવી નહોતી. પોતાની સખીનો મનોભાવ ક્ષણવારમાં એ કળી ગઈ. પોતાના ભાઈને આમ એણે ઊતારી પાડયો એટલે એને પણ જબરો ચટકો ચડ્યો. એ બોલી "બેન, હું કાંઇ વિલાયત ગઈ નથી, તેમ વિલાયત જઇ આવેલાં સ્વામીને પરણી પણ નથી; એટલે એ બધી વાતો હું શી રીતે જાણી શકું? હું તો મૂર્ખ સ્ત્રી છું; પણ એવી હલકી પરીક્ષા બધા બંગાળી છોકરા નથી આપી શકતા." આમ બોલીને કમળા ઊઠીને ચાલી

ગઈ. વિંધ્યવાસિનીનો સ્વભાવ વઢકારો નહોતો એટલે કમળાનું મહેણું સાંભળીને ચુપ રહી ગઈ અને એના ગયા પછી એ ઘરમાં જઈને છાનીમાની રડવા લાગી.

થોડા સમય પછી વળી એક બીજી ઘટના બની. વિંધ્યવાસિનીના પિતાને ઘેર ઘણે દૂરથી શ્રીમંત મહેમાનો આવીને ઊતર્યાં હતા, એટલે રાજકુમાર બાબુએ પોતાના જમાઈએ રોકેલું દીવાનખાનું ખાલી કરાવીને તેમાં આ શ્રીમંત મેમાનોને ઊતારો આપ્યો.

અનાથબંધુને આથી ખોટું લાગી ગયું. તે પોતાની સ્ત્રી પાસે જઈને તેના બાપનું ભૂંડું બોલવા લાગ્યો; પછી એણે સસરા ઉપર પણ પોતાની રીસ કાઢવા માંડી અને અનેક ચેષ્ટાઓ કરી પોતાનો મનોભાવ એ વ્યકત કરવા લાગ્યો. પતિની આવી રીતથી વિંધ્યવાસિનીને શરમાઈ જવું પડયું. એણે હાથ જોડીને પતિને પગે પડીને, આંખમાં આંસુ આણીને પતિને સમજાવ્યો કે "તમે આમ કરો તે સારૂં ન કહેવાય, આમાં તમારે અપમાન માની લેવાનું કાંઈ કારણ નથી, આમ કરવાથી તો આપણો ભાર ભાગી જાય."

વિંધ્યવાસિની મહા વિવેકવાળી હતી. એણે પોતાના માતાપિતાનો બિલકુલે દોષ ગણ્યો નહિ, એમના વર્તમાનમાં એને કશું અસ્વભાવિક-પણું ન લાગ્યું, પણ એક વાત એના મનમાં ખાસ ઊતરી ગઈ. તે એ કે પોતાના સ્વામી સાસરામાં રહીને હાથે કરીને પ્રતિષ્ઠા ગુમાવે છે.

ત્યારથી એણે પતિને રોજ આગ્રહ કરવા માંડયો કે "હવે આપણે મારા બાપના ઘરમાં નથી રહેવું. મને તમારે ઘેર તેડી જાવ."

અનાથબંધુ અવિંદ્ય તો ઘણો હતો પણ એને પોતાની પ્રતિષ્ઠાનો જરાએ ખ્યાલ નહોતો. પોતાને ગરીબ ઘેર પાછા જવાને એ બિલ-કુલ રાજી નહોતો. વિંધ્યવાસિનીએ હઠ પકડીને કહ્યું કે "જો તમે નહિ આવો તો હું એકલી જઈશ."

સ્ત્રીનો આવો દૃઢાગ્રહ જોઈને અનાથબંધુએ પોતાને ઘેર જવાની તૈયારી કરવા માંડી. રાજકુમારબાબુ તથા તેની સ્ત્રીએ પોતાની પુત્રીને

થોડા દિવસ રહીને પછી જવાનું કહ્યું, પણ પુત્રી ગંભીર ભાવ ધારણ કરીને નીચું જોતી બોલી "ના, હવે નહિ રહું."

પુત્રીનો આવો દૃઢ નિશ્ચય જોઈને માતાપિતાને એમ લાગ્યું, કે જરૂર એને કાંઇ ખોટું લાગ્યું હોવું જોઈએ. તેથી બાબુ રાજકુમાર દુઃખી થતા બોલ્યા "બેટા, તને હમારા કોઇ વર્તનથી અમે કદી દુભવી છે? અમે તને કશું કહ્યું છે?"

વિંધ્યવાસિનીએ કહ્યું "નારે, મને અહીં શું દુઃખ હતું?" એમ બોલીને એ રડવા લાગી, પરંતુ એણે પોતાનો નિશ્ચય તો કાયમ જ રાખ્યો.

માતાપિતા ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખતાં મનમાં જ બોલ્યા "પુત્રીને અમે તેટલા લાડકોડથી ઉછેરો પણ પરણ્યા પછી એ આપણી નથી રહેતી."

આખરે આંસુમાં આંસુ ભરી વિંધ્યવાસિની માતાપિતાની આજ્ઞા અને આશીર્વાદ લઈને પતિની સાથે પોતાને સાસરે ગઈ.

૨

કલકત્તાના શ્રીમંતના ઘરમાં અને ગામડામાં ગરીબના ઘરમાં આકાશ અને પાતાળ જેટલું અંતર હોય છે, પણ વિંધ્યવાસિનીએ પોતાના સાસરામાં આવીને મનસા, વાચા કે કર્મણા જરાપણ અસંતોષ જણાવ્યો નહિ. એ સદાએ આનંદમાં રહેતી અને ગૃહકાર્યમાં સાસુને સર્વ પ્રકારે સહાય કરતી હતી. જમાઈની નોકર રાખે એવી સ્થિતિ નહિ હોવાથી રાજકુમારબાબુએ પોતાની પુત્રી જોડે એક દાસી પણ મોકલી હતી. વિંધ્યવાસિનીએ સાસરે આવ્યા પછી એને વિદાય કરી દીધી.

સાસુ વિંધ્યવાસિનીને મહેનતનું કામ કરતાં અટકાવતી હતી પરંતુ વિંધ્યવાસિની હસતી હસતી સાસુને બાજુએ ખસેડી તમામ કામકાજ પ્રસન્ન ચિત્તે કર્યાં કરતી હતી. આ પ્રમાણે સેવાભાવથી એણે

સાસુના હૃદયમાં સ્થાન મેળવ્યું અને ગામની બીજી સ્ત્રીઓ પણ એના ગુણથી મુગ્ધ થઈ ગઇ હતી.

એ તન તોડીને વહીતરૂં કરી રહી હતી, છતાં એનું જોઇએ તેવું સંતોષકારક પરિણામ ન આવી શક્યું. સંસારના નિયમ સુંદર ભાષામાં લખેલી ઉપદેશાવલિ જેવા સરલ નથી હોતા. ગમે તેવા સુવ્યવસ્થિતપણે ચાલી રહેલા વ્યવહારમાં પણ સેતાન આવીને ખલેલ પહોંચાડે છે, અને કાંઈને કાંઇ વિઘ્ન માર્ગમાં નાખી દે છે.

અનાથબંધુને ત્રણ ભાઇ હતા. એક એનાથી મોટો અને બે એનાથી નાના હતા. મોટો ભાઈ બહારગામ નોકરી કરતો હતો અને ઘરખર્ચ માટે દર મહિને રૂપીઆ પચાસ ઘેર મોકલતો હતો. નાના ભાઇઓને ભણાવવાનો ખર્ચ પણ એમાંથી જ થતો

ઘરખર્ચ માટે દર મહિને પચાસ રૂપીઆ તે શા હિસાબમાં? પરંતુ મોટાભાઇની પત્ની શ્યામા તો ગર્વથી ફુલાઈ જઇને કહેતી કે "અમે તો દરમહિને પચાસ રૂપીઆ મોકલીએ છીએ." આમ કહીને બધાં ઘરનાં ઉપર મોટો ભાર મૂકી દેતી. કામકાજમાં એ જરાએ ઢીલ મારતી નહિ, ફક્ત પલાંઠો મારીને બેસી જ રહેતી.

વિંધ્યવાસિની રાત ને દિવસ અવિશ્રાંતિપણે ઘરનું કામકાજ કર્યાં કરતી હતી ત્યારે હલકા હૃદયની શ્યામા એના ઉપર બળી રહી હતી. એનું કારણ સમજવું અને સમજાવવું બન્ને મુશ્કેલ છે એમ જણાય છે. એણે મનમાં એવો વિચાર કરેલો હોવો જોઇએ કે આ મારી દેરાણી શ્રીમંત પિતાની પુત્રી હોવા છતાં કેવળ બહાર દેખાડવા ખાતર જ આવાં વહીતરાં કરે છે અને મને લોકોની નજરે એમ કરીને હલકી પાડે છે. ગમે તે કારણ હોય, પચાસ રૂપીઆ મોકલનાર સ્વામીની સ્ત્રી શ્રીમંત પિતાની પુત્રીને ઇર્ષ્યાની નજર વગર ન જોઇ શકી. એને તો પોતાની દેરાણીની નમ્રતામાં અભિમાનનાં લક્ષણ જણાયાં.

અનાથબંધુએ પોતાના ગામમાં આવીને એક લાઇબ્રેરી ખોલી. દસ વીસ સ્કુલના નિશાળિયાઓને લાઇબ્રેરીમાં એકઠા કરતો, પોતે

સભાનું અધિષ્ઠાનપદ સ્વીકારતો અને તાર દ્વારા વર્તમાનપત્રોમાં એ સભાના રીપોર્ટો મોકલતો. લોકોને અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રો વાંચીને તેની મતલબ સમજાવતો. એને અંગ્રેજી આવડે છે એ જાણીને લોકો વિસ્મિત થઈ જતા. આ પ્રમાણે ઘરમાં પૈસો લાવવાને બદલે અનાથબંધુ વ્યર્થ રીતે પૈસા ખર્ચવા લાગ્યો.

વિંધ્યવાસિની એને રોજ કહેતી કે "કાંઇ નોકરી કરો." ત્યારે એ જવાબ દેતો "શું કરૂં, મારે લાયકની નોકરીઓ તો ઘણીએ છે પણ સરકાર માબાપ ભારે ભારે નોકરીઓ એમના અંગ્રેજ લોકોને આપે છે. સાહેબ લોકો કરતાં બંગાળીઓ હજાર દરજ્જે ચઢીઆતા છે પણ એમના કર્મે નિરાશા જ લખાયલી છે."

શ્યામા પોતાના દીયર અને દેરાણી સાંભળે તેમ સીધી અને આડકતરી રીતે વ્યંગ વચનના વારંવાર પ્રહાર કર્યો કરતી હતી: "અમે તો બાઈ ગરીબ રહ્યાં, પૈસાવાળાની છોકરી અને જમાઇનું અમારાથી શી રીતે પૂરૂં થાય? ત્યાં તો એ મજામાં હતાં, કશુંયે દુઃખ નહોતું. અહીંના સૂકા રોટલા એમને ગળે શી રીતે ઉતરે?"

સાસુ શ્યામાથી ડરતી હતી એટલે નાની વહુનું ઉપરાણું લઇને એને કાંઇ કહેવાનું એ સાહસ નહોતી કરી શકતી. નાની વહુ બિચારી મૂગે મોઢે જેઠાણીનાં કટુ વાક્યો ગળી જતી હતી.

અનાથબંધુના મોટા ભાઈ થોડા દિવસની રજા લઇને ઘેર આવ્યા. પોતાની લાડકી રાણીનાં સુધા જેવાં મીઠાં વચનો સાંભળવા લાગ્યા. શ્યામા આખી રાત પતિના કાન ભંભેરવા લાગી. એટલે એક દિવસ મોટા ભાઈએ કંટાળીને અનાથબાબુને પાસે બોલાવ્યો અને સ્નેહથી કહ્યું "ભાઈ! હવે તું કોઇ નોકરી કરવા કોશીષ કરે તો સારૂં. જોને હું એકલો કેવી રીતે આપણાં બધાંનું પૂરૂં કરી શકું?"

અનાથબંધુ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખતો મનમાં ને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો. કે "હવે શું કરવું? સ્ત્રી પણ નોકરી કરવાનું કહે

છે, મોટાભાઈ પણ એ જ ગાડીમાં બેસી ગયા." આખરે ફરીથી સાસરામાં જઈને રહેવાનો એણે વિચાર કર્યો.

વિંધ્યવાસિનીને આ વિચાર જરાએ રૂચ્યો નહિ. એણે પતિને સમજાવ્યું કે "ભલે મોટાભાઇ આપણને બે કડવા શુકન કહે તો પણ નાના ભાઈનો મોટા ભાઈ ઉપર હક્ક છે. મોટા ભાઇનો રળેલો રોટલો ખાતાં આપણને કશી શરમ નથી, પણ મારા બાપના ઘરનાં પકવાન્ન ખાવામાં પણ આપણને હિણપત છે: કારણ કે મારા બાપ ઉપર તમારો તેવો કશો યે હક્ક નથી."

એવામાં ગામની સ્કૂલમાં ત્રીજા આસીસ્ટંટની જગ્યા ખાલી પડી. મોટા ભાઇએ તથા સ્ત્રીએ અનાથબંધુને એ નોકરી લેવા ઘણો સમજાવ્યો. આવી હલકી નોકરી કરવાનો બધા એને આગ્રહ કરી રહ્યાં હતાં તેથી અનાથબંધુ બહુ ચીઢાયો અને આ સંસાર ઉપર એને ઉદ્વેગ આવી ગયો. મોટા ભાઇએ વળી એને મનાવ્યો. સૌ મનમાં સમજી બેસી રહ્યાં..." હવે અનાથબંધુને કાંઈ પણ ન કહેવું, ભલે એ ઘરમાં બેસી રહે, વધારે કહીએ તો રીસાઇને વળી એ કાંઈ નાસી જાય." આવો વિચાર કરીને સૌએ મન વાળ્યું. રજા પૂરી થવાથી અનાથબંધુના મોટાભાઈ પાછા નોકરીએ ચાલ્યા ગયા. ત્યામા ઘણા દિવસ કુંગરાયેલે મોઢે ફરવા લાગી.

એક વાર અનાથબંધુ વિંધ્યવાસિની કહેવા લાગ્યો કે "આજકાલ વિલાયત ગયા વિના સારી નોકરી મળવાની નથી, મારો વિલાયત જવાનો વિચાર થઈ ગયો છે માટે કોઈ પણ બહાને તું તારા પિતા પાસેથી મને થોડા ઘણા રૂપીઆ આણી આપ."

પતિના મુખે વિલાયત જવાની વાત સાંભળીને વિંધ્યવાસિનીના શીર ઉપર જાણે વજ્ર તૂટી પડયું. તેમાં વળી પિતા પાસે રૂપીઆ માગવાની વાત સાંભળીને તો એ લજ્જાની મારી જાણે મરી ગઇ.

સસરા પાસે રૂપીયા માંગતાં અનાથબંધુને તો પોતાનું અભિમાન આડું નડયું, પણ પત્ની કેમ કોઈ તદબીર લઢાવીને કે છળ કરીને

એના બાપ પાસેથી રૂપીઆ ન લાવે, તે એના સમજવામાં ન આવી શક્યું. અનાથબંધુ એની ઉપર મોઢું ચઢાવીને ફરતો હતો, એણે એની સાથે બોલવાનું યે છોડી દીધું. બિચારી વિંધ્યવાસિનીને આ અસહ્ય થઇ પડયું. રડી રડીને એણે આંખો ફુલાવી દીધી.

આશ્વિન માસ આવ્યો એટલે દુર્ગા પૂજાના દિવસ પણ સમીપ આવી લાગ્યા. દુર્ગાપૂજાનો તહેવાર બંગાલીઓનો ઘણો મોટો તહેવાર છે. આ તહેવારોમાં દીકરી અને જમાઇને તેડાવવા રાજકુમારબાબુએ માણુસો મોકલ્યાં. તેમની સાથે પુત્રી પોતાના સ્વામીને તેડીને પિતાને ઘેર આવી આ વખતે જમાઈની પહેલાં કરતાં ઘણી સારી રીતે સરભરા થવા લાગી. વિંધ્યવાસિની પણ પિતાના ઘરમાં આનંદથી રહેવા લાગી.

આજ છઠ હતી. કાલે સાતમથી પૂજાનો આરંભ થવાનો હતો એટલે ઘરમાં ધામધૂમ, કોલાહલ અને જબરી ધમાલ ચાલી રહી હતી. સગાં અને સ્નેહી સંબંધીઓથી રાજકુમારબાબુનું ઘર ભરાઇ ગયું હતું.

આખા દિવસના શ્રમથી કંટાળી ગઈ હતી તેથી રાતે વિંધ્યવાસિની વહેલી સૂઈ ગઈ. પ્રથમ જે ખંડમાં વિંધ્યવાસિની પોતાના પતિ સાથે બાપના ઘરમાં રહેતી, તે ખંડને બદલે આ વખતે એના પિતાએ પુત્રી અને જમાઇનો યથોચિત સત્કાર કરવાને પોતાના સૂવા બેસવાનો જે ખાસ ખંડ હતો તેમાં એમને રાખ્યાં હતાં. અનાથબંધુ કેટલા વાગે આવ્યો તે વિંધ્યવાસિનીને ખબર ન પડી. તે વખતે એ ગાઢ નિદ્રામાં પડી ગઇ હતી અને એનાં નસકોરાં બોલતાં હતાં.

ટકોર બાંનાનો નાદ કાન ફાડી નાખવા લાગ્યો પણ થાકી ગયેલી વિંધ્યવાસિનીની આંખ ન ખૂલી. એની સખીઓ કમળા અને ભુવનમોહિની છાનામાના પતિપત્ની શી વાતચીત કરી રહ્યાં છે તે સાંભળવાને વિંધ્યવાસિનીના ઓરડા પાસે ધીમાં પગલાં મૂકતી ગઇ. ઓરડાનાં બારણાં બંધ જોઇને અને અંદરથી કોઇનો પણ અવાજ

આવતો ન સંભળાવાથી બન્ને સખીઓ ખડખડાટ હસી પડી. એમના ખડખડાટ હસવાના શબ્દથી વિંધ્યવાસિનીની આંખ એકદમ ખૂલી ગઈ. અનાથબંધુ એની પાસેથી ક્યારે ઊઠીને ચાલ્યો ગયો તેની એને કશી ખબર રહી નહોતી. એ પલંગ ઉપરથી નીચે ઊતરી અને જમીન ઉપર પગ મૂકતાં જ એની માતાની ટ્રંક ઉઘાડી પડી રહેલી એને જણાઈ. તરત જ એના પેટમાં ફાળ પડી. ટ્રંકમાં જોયું તો એના પિતાની કૅશ-બૉક્સ જ મળે નહિ.

એને યાદ આવ્યું કે "કાલે મારી માતાની ચાવીઓનો ઝૂમખો ખોવાઈ ગયો હતો. એટલે નક્કી એ ઝૂમખો કોઈના હાથમાં આવેલો અને તેણે જ આ ચોરી કરેલી હોવી જોઈએ." આ વિચારમાં એને બીજો વિચાર આવ્યો કે "હાય, હાય, ચોરોએ મારા પતિને તો કાંઈ ઈજા નહિ કરી હોય!" એનું કાળજું ધડકવા લાગ્યું, એની ગભરાયેલી દૃષ્ટિએ આમતેમ ફરવા લાગી. પલંગના પાયા આગળ એની નજર પડી તો એની માની ચાવીઓના ઝૂમખાની નીચે દાબેલી એક ચીઠ્ઠી એણે જોઈ.

ચાવીઓનો ઝૂમખો અને ચીઠ્ઠી એણે ઊંચકી લીધાં. એના પતિના હાથની લખેલી હતી, ખોલીને વાંચી જોઈ તો એમાં નીચે પ્રમાણેની મતલબનું લખાણ હતું.

"મારે વિલાયત જવું હતું તેથી સ્ટીમરના ભાડા માટે એક મિત્રની સહાયતાથી ગોઠવણ કરી હતી; પણ ત્યાં મારા નિભાવને માટે પૈસા જોઈએ તેની કશી વ્યવસ્થા ન થઈ શકી; એટલે તારા પિતાની ટ્રંકમાંથી પૈસા લઈને બારી આગળના દાદરેથી હું બાગમાં ઊતરી પડ્યો અને ત્યાંથી દીવાલ કૂદીને નાસી ગયો છું. સ્ટીમર પ્રભાત થતાં જ ઊપડી ગઈ છે." પત્ર વાંચતાં જ વિંધ્યવાસિની તો ઠંડીગાર થઈ ગઈ અને પલંગનો પાયો પકડીને ત્યાં જ બેસી ગઈ. કાળરાત્રિના ભયાનક સ્વર સમાન અનેક કઠોર અવાજ એના કર્ણમાં જાણે ગુંજી ઊઠ્યા. આ વખતે આખા કલકત્તામાં ઘેરઘેર નોબતો

અને સરણાઈઓના મધુર અવાજથી આકાશ ગાજી ઊઠયું હતું, બલકે આખા બંગાળાના તમામ લોકો આ સમયે પૂર્ણ આનંદમાં મહાલી રહ્યા હતા.

આટલો બધો દિવસ ચઢયો છતાં આજે તહેવારને દિવસે પણ વિંધ્યવાસિનીના આવાસનાં બારણાં બંધ દેખીને કમળા અને ભુવનમોહિની હસતી હસતી બારણાં ખખડાવવા લાગી. એમને કશો ઉત્તર ન મળવાથી શંકિત થઇને એમણે વિંધ્યવાસિનીને જોરથી બૂમો પાડવા માંડી.

વિંધ્યવાસિનીએ જવાબ દીધો. "એ આવું છું, તમે હમણાં અહીંથી જતા રહો." બન્ને સખીઓએ ધાર્યું કે એની તબિયત ઠીક નથી એટલે એ એની માતાને બોલાવી લાવી. માતાએ આવીને બહારથી પૂછ્યું. "બેટા, તારી તબિયત કેમ છે? કેમ હજુ બારણાં ઊઘાડયાં નથી?"

વિંધ્યવાસિની રડયા કરતી હતી તે આંસુ લૂછતી બોલી, "જરા મારા પિતાજીને બોલાવી લાવો." માતા તરત જ પોતાના પતિને બોલાવી લાવી એટલે વિંધ્યવાસિનીએ દ્વાર ઊઘાડીને માતાપિતાને અંદર બોલાવી લીધાં અને બારણાં પાછાં બંધ કરી દીધાં.

વિંધ્યવાસિની જમીન ઉપર બેસી ગઈ અને પિતાના પગ પકડીને છાતીફાટ રડવા લાગી. આંસુની ધારા વર્ષાવતી ગદ્ગદ્ સ્વરે એ બોલી. "પિતાજી મને ક્ષમા કરો, મેં તમારી પેટીમાંથી રૂપિયાની ચોરી કરી છે."

માતાપિતા પુત્રીનું આવું બોલવું સાંભળીને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયાં.

વિંધ્યવાસિનીએ કહ્યું: "મારા સ્વામીને વિલાયત મોકલવા મેં આવું કામ કર્યું છે."

પિતાએ પૂછયું: "તેં અમારી પાસે કેમ ના માગ્યા?"

"તમે એમના વિલાયત જવામાં અંતરાય નાખો તેથી તમને ન કહ્યું."

રાજકુમારબાબુ ઘણા નારાજ થઈ ગયા. મા રડવા લાગી એટલે પુત્રી પણ પાછી રડવા લાગી.

જે વિંધ્યવાસિનીએ પોતાના બાપા પાસેથી કોઈ દિવસ એક પૈસાની પણ માગણી કરી નહોતી, જે પોતાના સ્વામીનું લેશભર પણ હલકું પડવા દેતી નહોતી, તેનું આત્માભિમાન અને એના પતિનું ગૌરવ ચૂર્ણ થઈ જઈને આજે સર્વના પગની ધૂળ નીચે રગદોળાતું હતું. આખા ઘરમાં, સગાંવહાલાંમાં, પાડાપડોશમાં એવી જ વાત ચાલી રહી કે ધણી ધણીયાણીએ છૂપો સંકેત રચ્યો, ચાવીનો ઝૂમખો ચોરી લઈને પત્નીની સહાયતાથી પતિએ ચોરી કરી અને પૈસા લઈને એ વિલાયત નાસી ગયો. કમળા, ભુવનમોહિની, નોકર ચાકર વિગેરે તમામ ઓરડા આગળ કાંઈ કાંઈ અટકળો બાંધતાં કુતૂહલથી એકઠાં થઈ ગયાં હતાં.

વિંધ્યવાસિનીએ કોઈને પોતાનું મુખ બતાવ્યું નહિ. બારણાં બંધ કરીને ખાધાપીધા વિના એ એકલી પોતાના ઓરડામાં પડી રહી. એના શોકથી કોઈને દુઃખ ન થયું. આવો સંકેત રચીને ચોરી કરાવનારી ઉપર સર્વને ઉદ્વેગ આવી ગયો. બધાએ કહ્યું: "આ છોકરી તો જબરી નીકળી. અત્યાર સુધી એનાં આચરણની કોઈને ખબર પડી નહિ. લક્ષણ લખલખાવ્યાં ત્યારે વાત બહાર પડી." રાજકુમાર-બાબુના નિરાનંદ ઘરમાં આ પ્રમાણે પૂજાનો ઉત્સવ ઊજવાયો.

અપમાન પામીને ખેદ કરતી વિંધ્યવાસિની સાસરે આવી. અહીં પુત્રવિયોગથી પીડાતી વિધવા સાસુ અને પતિવિરહે સુકાતી વહુ બન્નેનો મેળ હતો તેના કરતાંયે વિશેષ થયો. બન્ને જણાંઓ એક બીજાના દુઃખમાં ભાગ લેવા લાગ્યાં, એક બીજાથી આશ્વાસન મેળવવા લાગ્યાં અને ગૃહકાર્યમાં પરસ્પર વિશેષ સહાય આપવા લાગ્યાં. માતા-પિતા કરતાં સાસુ વિંધ્યવાસિનીને વધારે નિકટની સગી થઇ પડી. એણે

વિચાર કર્યો. "હુંયે ગરીબ છું, સાસુયે ગરીબ છે. અમે બન્ને એકજ દુઃખમાં પડ્યાં છીએ. મારા માતાપિતા ધનવાન છે. એમની અને અમારી સ્થિતિ વચ્ચે આસમાન જમીનનું અંતર છે." વિંધ્યવાસિનીના પતિની સ્થિતિ ગરીબ હોવાથી એ માબાપની દૃષ્ટિએ જરા ઊતરી તો હતી જ; તેમાં પોતાને માથે ચોરી સ્વીકારીને તો એ એમની દૃષ્ટિએ છેક જ ઊતરી ગઇ. કોણ જાણે, સ્નેહસંબંધનું બંધન આટલી બધી ભિન્નતાનો ભાર સહન કરી શકતું હશે કે કેમ?

વિલાયત જઇને થોડા દિવસ તો અનાથબંધુ પોતાની પત્નીને નિયમિત રીતે પત્ર લખ્યા કરતો હતો, પરંતુ ધીમે ધીમે એણે પત્ર લખવાનું ઘણું ઓછું કરી નાખ્યું, અને કદી પત્ર લખતો તો તેમાં અલક્ષિતપણે ઘૃણાનો ભાવ જણાઈ આવતો હતો. વિલાયતમાં અનાથબંધુને પોતાની અભણ અને ઘરકામમાં જ લાગી રહેનારી સ્ત્રીના કરતાં વિદ્યામાં, બુદ્ધિમાં અને રૂપગુણમાં અનેક રીતે ચઢીઆતી અંગ્રેજ કન્યાઓનો યોગ પ્રાપ્ત થયો અને તેઓ એને બુદ્ધિમાન અને રૂપગુણસંપન્ન કહીને એનો આદર કરવા લાગી. આવાં સંજોગોમાં અનાથબંધુ પોતાની લાજ કાઢતી કાળી વહુ પોતાને યોગ્ય નથી એમ માનીને એને ભૂલી જાય કે એના પ્રત્યે બેદરકાર રહે તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી.

છતાંએ જ્યારે ગરજમતલબી બંગાળીને પૈસાની જરૂર પડી ત્યારે એને જરાએ સંકોચ ન નડ્યો. અને આ બંગાળી સ્નેહાળ પત્નીએ એક એક કરીને ફક્ત પોતાના હાથમાં બે ચૂડીઓ રાખીને તમામ સુવર્ણાલંકાર વેચીને પતિને પૈસા મોકલાવ્યા કર્યા. વિંધ્યવાસિનીએ પોતાના કિંમતી અલંકાર અને ઝવેરાત પિતાને ત્યાં રાખ્યું હતું તે તમામ એણે કંઇ કાંઈ અવસર અને નિમિત્ત કાઢીને મંગાવી લીધું, અને તે બધુંએ વેચાઇ ગયું, અંતે તેની પાસે એક રેશમી સાડી અને શાલ એટલું રહ્યું હતું તે પણ એણે વેચી દીધું અને પતિને પૈસા

મોકલાવ્યા; અને સાથે આજીજીપૂર્ણ અશ્રુથી ભીનો પત્ર પતિને લખ્યો. એણે તેમાં લખ્યું હતું કે "હવે તમે સત્વર પાછા આવો."

અનાથબંધુ બેરીસ્ટર બનીને હિંદમાં પાછો આવ્યો. એણે એલબર્ટ ફેશનની દાઢી રાખી હતી અને એ અપટુડેટ ઇંગ્લીશ પોષાકમાં હતો. પહેલવહેલો આવીને એ કલકત્તાની એક હોટલમાં ઊતર્યો. પોતાને ઘેર જવાનું એને અશક્ય થઇ પડયું હતું. એના બે કારણ હતાં. એક તો પોતે બેરીસ્ટર સાહેબ થઇ આવ્યો એટલે પોતાના નાના ઘરમાં રહેવામાં એને નાનમ લાગી; બીજું કારણ એ હતું કે એ વિલાયત જઇ આવ્યો એટલે જો એ પોતાના બાઇઓ ભેગો રહે તો જ્ઞાતિવાળાઓ એના ભાઇઓને નાત બહાર મૂકે. અનાથબંધુના સસરા પણ ખરેખરા ધર્મચુસ્ત હતા, એટલે એ પણ વિલાયત જઇ આવેલા જમાઇને આશ્રય આપે એમ નહોતું.

હોટલનો ખર્ચ ઘણો ભારે હોવાથી એને છેવટે ભાડાનું ઘર રાખીને રહેવું પડયું. પણ અહીં એ એકલો જ રહ્યો. વિલાયતથી આવ્યા પછી ફક્ત બે ત્રણ વખત જ એ પોતાની માતા અને પત્નીને મળવા ગયો હતો. ત્યારબાદ એ બિલકુલ તેમને મળવા ગયો નહિ.

દુઃખપીડિત સાસુ વહુને ફક્ત એક જ આશ્વાસન હતું તે એ કે અનાથબંધુ હવે પોતાના જ દેશમાં હતો. બેરીસ્ટર તરીકે એની કીર્તિ સાંભળીને એ બન્ને મનમાં ઘણાં રાજી થયાં હતાં. પોતે પોતાના યશસ્વી સ્વામીને લાયક નથી એમ ગણીને વિંધ્યવાસિની પોતાની જાતને ધિક્કારતી હતી, પરંતુ પોતાના સ્વામીના ગૌરવમાં એણે આનંદ માની લીધો. દુઃખથી એ પીડિત હતી છતાં પતિની કીર્તિ સાંભળીને ગર્વથી એની છાતી ગજગજ ફૂલી જતી. સ્વામીના મ્લેચ્છાચારની એ ઘૃણા કરતી હતી છતાંયે સ્વામીને નીરખીને એ મનમાં ને મનમાં મલકાતી અને કહેતી કે, "આજકાલ અનેક બંગાળીઓ સાહેબશાહી પોષાક પહેરે છે, પણ એ પોષાક આમને જેવો ખીલી નીકળે છે

તેવો કોઇને ખીલી નીકળતો નથી. એ પોષાકમાં એ નવો સાહેબ જેવા જ લાગે છે. એમને કોઇ બંગાળી કહી શકે નહિ."

ઘર ખર્ચ ચલાવવો અનાથબંધુને કઠિન થઇ પડયો ત્યારે એણે મનમાં વિચાર કર્યો કે "કાંઇ નહિ, ભારતવર્ષમાં ગુણની લોકોને કદર જ નથી. અદેખા લોકો તેજોદ્વેષી બનીને આપણી ઉન્નતિના માર્ગમાં વિઘ્નો જ નાખ્યા કરે છે." ધીમે ધીમે અનાથબંધુની આર્થિક સ્થિતિનાં વળતાં પાણી થયાં એટલે એના મુખની ઉજ્જવળ જ્યોતિ ફિક્કી પડવા લાગી. આ અરસામાં રાજકુમાર બાબુ ઉપર એક ભારે સાંસારિક આપત્તિ આવી પડી; એટલે અનાથબંધુના જીવનનો પ્રવાહ વળી પાછો અન્ય દિશામાં વળ્યો. રાજકુમારબાબુનો પુત્ર હરકુમાર એના મામાને ઘેરથી સ્ત્રી પુત્રાદિકને લઇને પોતાને ઘેર આવતો હતો. મામાનું ઘર ગંગાકિનારે આવેલા એક ગામમાં હતું, એટલે હોડીમાં બેસીને હરકુમાર આવતો હતો. ભયંકર તોફાનમાં હોડી એકાએક ઊંધી વળી ગઇ અને હરકુમાર સ્ત્રી પુત્ર સાથે નદીમાં ડૂબીને મૃત્યુ પામ્યો. આવી દુર્ઘટના બાદ રાજકુમાર બાબુની સંપત્તિની ઉત્તરાધિકારી એની પુત્રી વિંધ્યવાસિની જ રહી.

પુત્રશોકની કાંઈક અંશે શાંતિ થઈ એટલે રાજકુમાર બાબુ અનાથબંધુ પાસે ગયા અને ઘણા અનુનય અને વિનયથી તેને કહેવા લાગ્યા "બેટા, હવે તમે પ્રાયશ્ચિત કરીને જ્ઞાતિમાં આવો. તમારા સિવાય હવે મારે કોણ છે?" સસરાની આવી વિનવણીથી અનાથબંધુ રાજી રાજી થઈ ગયો. એણે મનમાં વિચાર કર્યો "જે બેરીસ્ટરો બાર લાયબ્રેરીમાં બેઠા બેઠા મારી બદબોઈ કર્યા કરતા હતા અને મારી અસામાન્ય પ્રતિભાને ઝાંખ લગાડતા હતા, તે હવે મારા આમ ભાગ્યનો ઉદય થવાથી ઠેકાણે આવી જશે."

રાજકુમારબાબુએ અનાથબંધુને પ્રાયશ્ચિત કરાવવા સંબંધમાં પંડિતોનો અભિપ્રાય પુછાવ્યો. પંડિતોએ લખ્યું કે જો અનાથબંધુએ

વિલાયતમાં ગોમાંસ ભક્ષણ નહિ કર્યું હોય તો એને પ્રાયશ્ચિત કરાવીને જ્ઞાતિમાં લઇ શકાશે.

ઉક્ત પશુનું માંસ તો અનાથબંધુનું પ્રિયકર ભોજન હતું, છતાં એણે કોઇ પણ જાતના સંકોચ વગર એ માંસ ભક્ષણ કર્યાનો અસ્વીકાર કર્યો. અનાથબંધુએ પોતાના પ્રિય મિત્રોને તો કહ્યું કે "સમાજ જાણી જોઇને જ જુઠું સાંભળવા માગે તો પછી આપણને જુઠું બોલવામાં શો બાધ છે? આટલું જરા જુઠું બોલવાથી સમાજને જો આપણા પક્ષમાં લેવાતો હોય તો એવું જુઠું બોલવામાં કશો દોષ નથી. જે જીભાએ ગાયનું માંસ ખાધું છે તેને ગોબર અને અસત્ય નામના બે નિન્દિત પદાર્થો દ્વારા શુદ્ધ કરી લીધી એટલે ચાલ્યું."

પ્રાયશ્ચિત કરાવવાનો એક શુભ દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો. તે દરમ્યાન અનાથબંધુ પૂરેપૂરો દેશી બની ગયો અને પોતાના તર્ક અને યુક્તિઓથી ઇંગ્લીશ સમાજને શાહી જેવો કાળો ચીતરવા લાગ્યો, અને હિંદુ સમાજને ચૂના જેવો ઉજ્જવળ બનાવી દીધો. જેણે એનો યુક્તિવાદ સાંભળ્યો તે તો દીંગ જ બની ગયા.

વિંધ્યવાસિનીનું કોમળ અને પ્રીતિવાળું હૃદય આનંદ અને ગર્વથી ઉછળી રહ્યું. એ મનમાં ને મનમાં બોલી. "જે લોકો વિલાયતથી પાછા આવે છે તે પૂરા સાહેબ બનીને આવે છે અને સાથે એકાદ લફરૂં પણ વળગાડી લાવે છે; પરંતુ મારા સ્વામીમાં તો એવો કશો વિકાર આવ્યો નથી. ધર્મ ઉપરની એમની શ્રદ્ધા તો પહેલાં કરતાં યે વધી ગઇ છે!"

નક્કી કરેલે દિવસે પંડિતોથી રાજકુમાર બાબુનું ઘર ભરાઇ ગયું. ઘરની અંદર અંતઃપુરમાં પણ ધામધૂમ કાંઇ ઓછી નહોતી. પ્રાયશ્ચિતનો વિધિ કરાવવા નિમંત્રેલા બ્રાહ્મણો, પંડિતો તથા એ નિમિત્તે નોતરેલા જ્ઞાતિજનો, સગાં સ્નેહીઓ, પડોશીઓ વગેરેને ઉઠવા બેસવાને તથા ખાવાપીવા વિગેરેને માટે ઘણો ઉત્તમ પ્રબંધ

કરવામાં આવ્યો હતો. વિંધ્યવાસિની પ્રસન્ન મુખથી આનંદમાં આમ-તેમ ઘુમી રહી હતી. આજના દિનની તમામ ઘટનાનો પ્રધાન નાયક એનો સ્વામી હતો. આજે બંગભૂમિ એક રંગભૂમિ જેવી બની રહી હતી, અને ડ્રોપસીન ઊંચો કરીને એકઠા થયેલા સભાજનોને અનાથ-બંધુનાં જાણે દર્શન કરાવી રહી હતી. આ પ્રાયશ્ચિત વિધિ પોતે કરેલા અપરાધની શિક્ષારૂપે નહિ પણ જાણે લોકોનો અનુગ્રહ કરવા માટે જ કરવામાં આવતો હતો. અનાથબંધુ પ્રાયશ્ચિત કરીને જ્ઞાતિમાં ભળવાથી જાણે જ્ઞાતિને ગૌરવશાળી બનાવી રહ્યો હતો, અને એ ગૌરવની છટા વિંધ્યવાસિનીના મુખ ઉપર પ્રતિબિંબિત થઈને એ મુખ ઉપર જાણે પરમ જ્યોતિ ચમકાવી રહી હતી. પોતાના તુચ્છ જીવનનું આટલા દિવસનું દુઃખ અને અપમાન આજે એ ભૂલી ગઈ અને સ્વજનોથી ભરાઈ ગયેલા પિતાના ઘરમાં આજે એ હર્ષથી ઊંચું માથું કરીને ગૌરવથી ફરવા લાગી. સ્વામીના મહત્વે આજે અયોગ્ય સ્ત્રીનો સંસાર ફળવંતો થઈ ગયો અને તેમાં યોગ્યતા આવી ગઈ.

પ્રાયશ્ચિતનો વિધિ પૂર્ણ થઈ ગયો. અનાથબંધુને જ્ઞાતિમાં લઈ લીધો અને આજે તમામ નિમંત્રિત સ્ત્રી પુરુષોએ અનાથબંધુની સાથે બેસીને ભોજન કર્યું, અંતઃપુરમાં એકત્રિત થયેલી સુંદરીઓને જમાઈ-રાજને નીરખવા હતા એટલે તેડું આવવાથી અનાથબંધુ પાન ચાવતો ચાવતો અને હસતો હસતો ભોંય ઉપર રગદોળાતું ધોતિયું લઈને અંદર ગયો.

ભોજનવિધિ સમાપ્ત થયા બાદ બ્રાહ્મણોને યથેષ્ટ દક્ષિણા અપાઈ-ભોજન અને દક્ષિણાથી પરિતૃપ્ત થઈ ગએલા બ્રાહ્મણો સભા ભરીને બેઠા હતા અને શાસ્ત્રવાદમાં પોતાનું પાંડિત્ય પ્રકટ કરી રહ્યા હતા. વૃદ્ધ રાજકુમાર બાબુ પરવારીને આ ભૂદેવોની સભામાં આવીને નિરાંતે બેઠા હતા અને શાસ્ત્રના વાદ સાંભળી રહ્યા હતા. એવામાં નોકરે આવીને એમના હાથમાં એક વીઝીટીંગ કાર્ડ આપ્યું અને કહ્યું કે "બહાર કોઈ મેમ સાહેબ આવ્યાં છે!" મેમ સાહેબનું નામ સાંભળ-

ભીને રાજકુમાર બાબુ ચમકી ઊઠયા, કાર્ડમાં "મીસીસ અનાથબંધુ સરકાર" એવું લખ્યું હતું.

રાજકુમાર બાબુ કાર્ડ સામું જોઇ રહ્યા. કાર્ડમાંના અક્ષરો એમણે વારંવાર વાંચ્યા કર્યા પણ એમને પૂરી સમજ ન પડી. એટલામાં તો વિલાયતથી તરતની જ આવેલી, લાલ લાલ ગાલોવાળી, ભૂરા ભૂરા વાળવાળી, ભૂરી આંખોવાળી, દૂધના જેવી ગોરી ગોરી, હરણની ચાલે ચાલતી એક અંગ્રેજ રમણી ભર સભાની વચમાં આવીને ઊભી રહી અને દરેકનાં મુખ ધારી ધારીને જોવા લાગી. પરંતુ જે પ્રિય પરિચિત મુખડું એ ખોળી રહી હતી તે એની દૃષ્ટિએ ન પડયું. અકસ્માત્ અત્રે મેમ સાહેબનાં દર્શન થવાથી પંડિતજીના શાસ્ત્રવાદ જયાંના ત્યાં જ અટકી પડયા; આખી સભામાં સ્મશાનવત્ શાંતિ પ્રસરી રહી.

એ જ વખતે ભોંય ઉપર રગદોળાતે ધોતીયે અનાથબંધુ ફરીથી આ રંગભૂમિ ઉપર ઉપસ્થિત થઇ ગયો. એને જોયો કે તરતજ પેલી અંગ્રેજ રમણી દોટ મૂકીને અનાથબંધુની પાસે આવી પહોંચી. અને પોતાના બે ભુજ વડે એને સ્નેહાલિંગન દઇને એના તાંબુલથી રાતા થયેલા હોઠ ઉપર પ્રેમીઓના મિલનનું હર્ષચિહ્ન–ચુંબન પોતાના ગોરા હોઠથી અંકિત કરી દીધું.

એ દિવસે સભામાં અધૂરો રહેલો શાસ્ત્રનો વાદ પૂરો થઇ શકયો કે કેમ તે કોઇ કહેતું નથી.

સમાપ્ત

સંસ્કારલક્ષ્મી ૧–૨ ભાગ સાથે

કિંમત ૬–૧૨ વી. પી. ખર્ચ ૧૨ આના

ગુજરાતની ગૃહકુંજોમાં સંસ્કારનાં અમી સિંચતા આ ગ્રંથ માટે કંઈ લખવું તે સોના ઉપર ઢોળ ચઢાવવા બરોબર છે. ટુંક સમયમાંજ પુષ્કળ નકલો ખપી ગઈ છે. એવા આ પુસ્તકમાં ગૃહ-જીવનના ૭૫૦ વિષયો આપવામાં આવેલ છે. સુંદર ભેટ આપવા લાયક ત્રિરંગી સોનેરી સચિત્ર બોકસમાં મળશે. ચોથી સંસ્કારી આ-વૃત્તિ મંગાવો તેમજ શુભ પ્રસંગે ભેટ આપો.

ઘરની રાણી ભાગ ૧–૨–૩–૪ સાથે કિંમત ૬–૧૨ વી. પી. ખર્ચ ૧૨ આના

રુપ–ગુણ–કલા અને લાવણ્યથી મઘમઘતું ગૃહઉપયોગી પ્રકાશન: ૨૫૦ ચિત્રો તથા સુશોભનો, ૬૪૬ પાના, સુંદર આકર્ષક છપાઈ. માત્ર ગૃહિણી માટેનું જ નહિ પરંતુ નાના મોટા દરેક માટેનું એક અનોખું, અનુપમ અને વિવિધ જ્ઞાનથી ભરપૂર એવું આ એક લાડીલું પ્રકાશન છે. ભેટ આપી શકાય તેવા સુંદર ત્રિરંગી બોકસમાં આ પુસ્તક મળે છે.

હસ્તમેળાપ કિંમત રૂા. ૪) વી. પી. ખર્ચ ૮ આના

ચિત્રમય મંગલાષ્ટક ઉપરાંત શ્રી. કનુ દેસાઈના નવા બેરંગી સાત આર્ટ પ્લેટ ચિત્રોદ્વારા લગ્નભાવનાને ચિરંજીવ કરતા આ પુસ્તકમાં હસ્તમેળાપનું જીવન્ત મૂર્તિમંત સ્વરૂપ રસમય શૈલીમાં અ-પાયું છે.

વીસમી સદીનું પાકશાસ્ત્ર કિંમત રૂા. ૨–૮ વી. પી. ખર્ચ ૬ આના

શ્રીમતી સુમતિ ના. પટેલના સ્વાનુભવથી રચાયેલ–તેમજ રસોઇ બનાવવાના જુદા જુદા પ્રકારો ચર્ચતું. ભિન્ન ભિન્ન ખોરાકમાં રહેલા પોષક તત્વોવીટામીન્સ વિગેરેની માહિતીઓ તથા આરોગ્ય અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ રસોઈના પ્રકારો સમજાવતું આ અગત્યનું પુસ્તક બહેન–દીકરી તેમજ નવવધૂને ભેટ આપવા માટે સર્વોત્તમ છે.

જીવનસખી

કિંમત રૂ. ૪॥ વી. પી. ૮ આના

દામ્પત્ય જીવનની રસકથા કહેતું શ્રી· સંપટ, શ્રી. કનુ દેસાઈ અને શ્રી. રમણલાલ દેસાઇના સહકારથી તૈયાર થએલ અમૂલ્ય પ્રકાશનઃ ત્રિરંગી બોક્સ સાથે નવી આવૃત્તિ.

ભાતભાતનું ભરતકામ અને
ગુંથણકામ કિંમત રૂ. ૧ વી. પી. પાંચ આના.

શ્રીમતી ભદ્રા દેસાઇના ત્રિરંગી કવર ચિત્ર સાથે ભરતકામ અને ગુંથણકામનાં વિવિધ પ્રકારો આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવેલ છે.– નવી બીજી આવૃત્તિ:

બુદ્ધિધન બીરબલ ભાગ ૧–૨ કિંમત ૬–૧૨ વી. પી. ૮ આના

બુદ્ધિશાળી–અને વિનોદી બીરબલના જીવનને લગતી ઐતિહાસિક નવલકથા: નવલકથા જેટલી ઐતિહાસિક છે તેટલી જ વિનોદી અને હાસ્યપૂર્ણ પણ છે. બીરબલનો માર્મિક વિનોદ તથા તેનો હાસ્યરસ એના પાને પાને રેલાયેલો છે. આમ્રપાલીના મશહુર કર્તા શ્રી. રામચંદ્ર ના. ઠાકુરની યશસ્વી કલમે એનો દેહ ઘડાએલો છે. ચિત્તાકર્ષણ કરે એવાં તેર ત્રિરંગી ભવ્ય મોગલ રાજ્યનાં ચિત્રો ભવ્ય સુશોભિત અને આજ સુધીમાં બહાર ન પડેલ એવા વિશિષ્ઠ રૂપરંગમાં કલામય બાદશાહી આવૃત્તિ.

વિક્રમની વાતો કિંમત ૪–૮ વી. પી. ખર્ચ ૮ આના

સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યનાં સાહસો વર્ણવતી તથા વૈતાલે કહેલી રસ, આનંદ અને રંગભરી ૨૬ અલૌકિક જ્ઞાનભરી વાર્તાઓ તથા મહાન વિક્રમના જીવનની જાહોજલાલીની અભ્યાસપૂર્ણ વિગતો ને સંક્ષિપ્ત જીવન ચરિત્ર સાથે:

STEEL FURNITURE FOR SAFETY & STYLE
RANCHHODDAS CHHAGANLAL
162, GULALWADI : BOMBAY : 4
GUJARAT